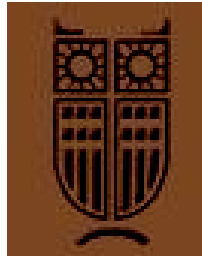

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»**

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Κωνσταντίνος Κουτραφούρης
ΑΜ: 1112Μ021

**Ο ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ
ΣΩΜΑΤΕΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ
ΕΜΦΥΛΙΟΥ 1944 - 1949**

Πολιτική – Εκκλησία – Στρατός - Ιδεολογία

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

1. Προκόπης Παπαστράτης, Ομότιμος καθηγητής (Σύμβουλος Σπουδών)
2. Ειρήνη Λαγάνη, Καθηγήτρια
3. Μαρία Σπηλιωτοπούλου, Ερευνήτρια Α΄ Ακαδημίας Αθηνών

Αθήνα
Δεκέμβριος 2015

Πίνακας Περιεχομένων

Πίνακας Περιεχομένων	1
Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	5
1. Η Ιστορία και η δράση των συνεργαζόμενων χριστιανικών σωματίων	12
1.1 Οι απαρχές των σχέσεων Εκκλησίας και κράτους στην νεότερη Ελλάδα.....	12
1.2 Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή» - Το υπόβαθρο και τα πρώτα βήματα	14
1.3 Ο μεσοπόλεμος.....	18
1.3.1 Η «χριστιανική κίνηση» και η αναμέτρηση με τον «υλισμό».....	19
1.3.2 Τα νέα βήματα: Νεότητα και διανόηση.....	23
1.4 Δικτατορία Μεταξά.....	29
1.5 Η κατοχή	31
1.6 Απελευθέρωση - Δεκεμβριανά	40
1.7 Εμφύλιος.....	42
2. Ο λόγος.....	52
2.1 Το περιοδικό «Ζωή»	53
2.2 Οι «Ακτίνες»	55
2.3 Λογοτεχνική και Καλλιτεχνική Παραγωγή	57
2.4 Ο κόσμος των «Ακτίνων» στο πολιτικό πρόβλημα της εποχής.	58
2.5 Η «Διακήρυξη» και η «Δήλωση των Ελλήνων Επιστημόνων»	59
2.6 Μια προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού μέσα στην ιστορία	68
3. Θεματική ανάλυση περιοδικού «Ζωή».....	71
3.1 Χριστιανικός πολιτισμός (ως προϋπόθεση και πρακτική)	74
3.2 Χριστιανισμός – Πολιτική	77
3.3 Δημόσια πολιτική	82
3.4 Πνευματικός κόσμος.....	87
3.5 Άρνηση.....	90
3.6 Εθνικιστική ιδεολογία	103
3.7 Εξωτερική πολιτική.....	107
3.8 Εκκλησιαστικά.....	114

3.9 Χριστιανική κίνηση στο εξωτερικό	121
3.10 Η Δεκαετία του '40 ως παρόν και ως μνήμη	123
4. Γενική θεώρηση	142
Επίμετρο.....	152
Βιβλιογραφία	166

Πρόλογος

Παρακινημένος από την προτροπή της δασκάλας μου στο δημοτικό, στις καλοκαιρινές μου διακοπές, αναζητούσα κάποιο μυθιστόρημα να διαβάσω. Έτσι εντελώς τυχαία, στο ράφι του σούπερ μάρκετ μάλιστα, βρήκα ένα με κάπως ηρωικό τίτλο και με όνομα συγγραφέα ιδιότυπο. Ήταν οι «Νικητές» της Ζώρζ Σαρή, το πρώτο μου μυθιστόρημα. Μπορώ να πω ότι το διάβασα με μια αναπνοή, καθώς συνηθίζεται να λέγεται όταν διαβάσεις ασταμάτητα ένα βιβλίο από την πρώτη μέχρι την τελευταία του σελίδα. Προχωρώντας την ανάγνωση διαπίστωνα ότι η αφήγηση κάθε άλλο παρά φανταστική ήταν, αφορούσε αν μη τι άλλο την ιστορία του τόπου μου, παράλληλα διαπίστωνα ότι τα αναφερόμενα γεγονότα δεν τα είχαμε διδαχθεί ποτέ στο σχολείο κατά την διάρκεια του μαθήματος της ιστορίας. Οι «Νικητές» έκλειναν με μια προτροπή «Μικρέ μου αναγνώστη, αν θέλεις να μάθεις τι έγινε το 1945, τι έγινε μετά το 1945, ψάξε να το βρεις και γράψε μόνος σου τη συνέχεια». Αυτή ήταν νομίζω και η αρχή της σχέσης μου με την ιστορία, την έρευνα και την μελέτη της, που με οδήγησαν σε αυτό το μεταπτυχιακό.

Στην παρούσα εργασία θα εξετάσουμε το έργο και τον λόγο της αδελφότητας θεολόγων «Ζωή» και των συνεργαζόμενων χριστιανικών σωματείων, που για συντομία αποκαλούνται «χριστιανική κίνηση», από την απελευθέρωση της Ελλάδας από τις κατοχικές δυνάμεις το 1944 μέχρι και το τέλος του εμφυλίου πολέμου το 1949. Η ιδέα προέκυψε όταν κατά την εισαγωγική διαδικασία χρειάστηκε να υποβάλω πρόταση έρευνας για αξιολόγηση. Ήθελα να ασχοληθώ με την δεκαετία του 1940 αλλά ήμουν αναποφάσιτος προς ποια θεματολογία να κατευθυνθώ. Τελικά στράφηκα προς την μελέτη της «χριστιανικής κίνησης», έχοντας ο ίδιος βιώματα από τα κατηχητικά σχολεία και αντιλαμβανόμενος από τις αναφορές στην βιβλιογραφία τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε στις εξελίξεις της εποχής. Με την εργασία αυτή έρχονται στο φως αδημοσίευτες μαρτυρίες και αρχειακό υλικό, αλλά και ένα αντικείμενο το οποίο δεν είχε μελετηθεί σε βάθος αφού η προτεραιότητες των ιστορικών ήταν στραμμένες σε άλλες θεματικές.

Θερμές ευχαριστίες στον επιβλέποντα ομότιμο καθηγητή κ. Προκόπη Παπαστράτη, για την υποστήριξη της ιδέας μου, για την υπομονή του και τις συμβουλές του αλλά και στον φίλο ιστορικό Θανάση Παπαρούπα που με συνέδραμε από την πρώτη στιγμή αυτής της προσπάθειας.

Εισαγωγή

Αυτό που ο Christoph Maczewski ονομάζει «Η κίνηση της Ζωής στην Ελλάδα» αποτέλεσε μια χριστιανική ανανεωτική κίνηση που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα μέχρι και τις μέρες μας, φτάνοντας στο απόγειο της δράσης την περίοδο μετά την κατοχή. Πρόκειται για κίνηση που ξεκινά σαν μια μικρή ομάδα, κληρικών και λαϊκών, θεολόγων για να εξαπλωθεί σε ένα σύμπλεγμα σωματείων, τα «συνεργαζόμενα χριστιανικά σωματεία», που περιλαμβάνουν πλήθος ηλικιακών και κοινωνικών ομάδων στα τέλη της δεκαετίας του 1940, η οποία θα αποτελέσει και σημείο σταθμό στην ιστορία της. Η πορεία της είναι «σημείον αντιλεγόμενον» στον δημόσιο λόγο, ταγμένοι αντίπαλοι αλλά και ένθερμοι υποστηρικτές κατά καιρούς της έχουν αποδώσει διάφορους αντιφατικούς χαρακτηρισμούς με τον πλέον ιδιαίτερο να είναι το «ΕΑΜ της Εκκλησίας».¹

Η εργασία αυτή καλείται να εξετάσει αυτή ακριβώς την περίοδο της μεγάλης εξάπλωσης του έργου της «Ζωής», την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, με κύριο ερευνητικό ερώτημα: Το αν ο λόγος και το έργο της «ΖΩΗΣ» κατά την διάρκεια του εμφυλίου πολέμου κινούνται στο πεδίο της πολιτικής πράξης;² Αν ο λόγος και το έργο της δηλαδή παίρνουν μέρος στο συναγωνισμό της εποχής για την κατάληψη της εξουσίας, αν παίρνουν μέρος στον καθορισμό του προγράμματος που αφορά όλα τα πεδία της ιστορικής ζωής των Ελλήνων του εμφυλίου.

Το πρόβλημα της έρευνας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί εξετάζει τις σχέσεις ισχυρών παραγόντων της Ελληνικής ιστορίας, των χριστιανικών σωματείων, της επίσημης Εκκλησίας της Ελλάδος, του κρατικού μηχανισμού, του παλατιού και του στρατού στην κρίσιμη περίοδο του εμφυλίου πολέμου. Σημαντική αξία στην ανάγκη μελέτης του ερωτήματος προσδίδει το γεγονός ότι τίθενται παράλληλα και οι

---

¹ Σάββας Αγουρίδης, *Η θρησκεία των σημερινών Ελλήνων*, Τήνος, 1983, σ. 23, και Vasilios Makrides, *Orthodoxy in the service of anticommunism: The religious organization Zoe during the Greek Civil War* στο Philip Carabott, Thanasis D. Sfikas, *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silence*, Ashgate Publishing, 2004, σ. 161

² Για την έννοια της πολιτικής πράξης βλ. Νικόλαος Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Επιμελητής Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο, 1999, σ. 9 - 26

βάσεις για να μελετηθεί το αν και πως την περίοδο αυτή θεμελιώνονται σχέσεις εμπιστοσύνης και υποστήριξης των παραπάνω ισχυρών παραγόντων και ευρύτερα της «δεξιάς» παράταξης, με σημείο σύνδεσης την «ελληνοχριστιανική» ιδεολογία, που παραμένουν στο ιστορικό προσκήνιο μέχρι το 1974.

Για την εξυπηρέτηση του παραπάνω ερευνητικού ερωτήματος διατυπώσαμε τις ακόλουθες υποθέσεις εργασίας: α) η «Ζωή» και τα συνεργαζόμενα με αυτή σωματεία έχουν διαμορφωμένη «αντιυλιστική» και «αντικομμουνιστική» θεωρία από την διάρκεια τουλάχιστον του μεσοπολέμου στην οποία παραμένουν πιστά, β) η «Ζωή» και τα συνεργαζόμενα με αυτή σωματεία κατά την διάρκεια της κατοχής δεν συνεργάστηκαν με τους κατακτητές και επέδειξαν κοινωνική δράση, αποτέλεσμα των ανωτέρω είναι να έχουν ισχυρά ερείσματα στην κοινωνία μετά την απελευθέρωση, γ) ορμώμενοι από τα παραπάνω α) και β) οι άνθρωποι της «κίνησης» επιθυμούν να επιβάλουν την εφαρμογή - στην μεταπολεμική - ελληνική κοινωνία της ιδεολογίας του «χριστιανικού πολιτισμού», ενός συστήματος αξιών βασισμένο στις αρχές του ευαγγελίου. Για να επιτύχουν τον σκοπό τους συνεργάζονται με το επίσημο ελληνικό κράτος την περίοδο του εμφυλίου, δ) το επίσημο ελληνικό κράτος την ίδια περίοδο στην αναζήτηση ιδεολογικών συμμάχων εκμεταλλεύεται της ισχυρή θέση της «χριστιανικής κίνησης» για να επιτύχει καθολική ηγεμονία στον «δημόσιο χώρο» με την διαμόρφωση του στρατοπέδου της «εθνικοφροσύνης» και της ταύτισής του με την συνθηματική φράση «Πατρίς – Θρησκεία – Οικογένεια» .

Ενώ για την προηγούμενη του Β Παγκοσμίου Πολέμου περίοδο θα συναντήσουμε ένα πλήθος άρθρων και διδακτορικών διατριβών και ερευνητικών εργασιών στο θέμα του χριστιανικού λόγου και των σχέσεων Εκκλησίας – Κράτους για την περίοδο του Εμφυλίου η αντίστοιχη βιβλιογραφία είναι σχετικά περιορισμένη. Ποιο χαρακτηριστικά τα άρθρα του Βασίλειου Μακρίδη και της Μαρίας Σιγανού που αφορούν την δράση της «Ζωής», ενώ οι μελέτες του Στρατή Μπουρνάζου και της Δέσποινας Παπαδημητρίου είναι κατατοπιστικές για το «στρατόπεδο» της «εθνικοφροσύνης» σαν σύνολο.³

---

³ Vasilios Makrides , *Orthodoxy in the service of anticommunism: The religious organization Zoe during the Greek Civil War* στο Philip Carabott, Thanasis D. Sfikas, *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of*

Για την απάντηση του ερευνητικού ερωτήματος και την επιβεβαίωση (ή διάψευση) των υποθέσεων εργασίας χρησιμοποιήθηκε μια σειρά από τεκμήρια και μαρτυρίες. Με την πάροδο του χρόνου παρουσιάστηκαν δυο σημαντικές προκλήσεις: α) από την μελέτη των πηγών και τεκμηρίων προέκυπταν συνεχώς νέες διαθέσιμες πηγές που θα μπορούσε ή θα έπρεπε να διερευνηθούν σχετικά με το θέμα της έρευνας β) ο χρόνος τελικά αποδείχθηκε περιορισμένος για το εγχείρημα λαμβάνοντας υπόψιν και τους περιορισμούς που υπήρχαν στα ωράρια τόσο των διαφόρων αρχείων όσο και του ερευνητή. Από την άλλη πλευρά σημαντική βοήθεια προσέφερε, αφενός η ευρετηρίαση του τύπου στην «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου», αφετέρου η δυνατότητα για την μέσω του διαδικτύου πρόσβαση τόσο σε ψηφιοποιημένα αρχεία όσο και σε εργασίες και έρευνες ακαδημαϊκού επιπέδου (Διδακτορικές διατριβές, μεταπτυχιακές εργασίες και ακαδημαϊκά άρθρα).⁴

Η πρόκληση της έρευνας ήταν ότι έπρεπε να συνοψίσει την πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία, που να περιλαμβάνει τόσο την ιστορία των αρχηγών, όσο και την ιστορία των απλών στελεχών, την ιστορία των μεγαλουπόλεων τόσο και την ιστορία στα χωριά και στο ύπαιθρο, να δει την ιστορία από πάνω όσο και από κάτω. Παράλληλα «συνθηματικές φράσεις» όπως το χαρακτηριστικό «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια» που αποκτούν νέα δυναμική υπό το φως της εμφύλιας σύγκρουσης, δεν είναι δυνατόν να κατανοηθούν χωρίς να μελετηθούν μέσα στην χρονικότητα που αναπτύχθηκαν. Έτσι στις συνιστώσες της έρευνας προστέθηκε και αυτή της ιστορίας των ιδεών.

Βιογραφίες και μαρτυρίες της εποχής, επίσημα κείμενα και εκδόσεις, όπως επίσης και ο τύπος (περιοδικά «Ζωή», «Ακτίνες», «Ζωή του Παιδιού») της «χριστιανικής κίνησης» χρησιμοποιήθηκαν για να σχηματίσουμε την ιστορία από τα

Exceptionalism and Silence, Ashgate Publishing, 2004 Στρατής Μπουρνάζος, "Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές" στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, 2009, Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων – Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 – 1967*, Σαββάλας, 2006, Μαρία Σιγανού, «Ιδεολογικές συνιστώσες του θρησκευτικού λόγου στον εμφύλιο πόλεμο: Το παράδειγμα της Ζωής», *Τα Ιστορικά*, τ. 26, 2008

⁴ Ενδεικτικά αναφέρονται το εθνικό αρχείο διδακτορικών διατριβών στην διεύθυνση www.didaktorika.gr και ο ιστότοπος pandeimos.panteion.gr που περιλαμβάνει της μεταπτυχιακές εργασίες του Παντείου Πανεπιστημίου.

πάνω, με την εφημερίδα «Καθημερινή» να χρησιμεύει ως οδηγός τόσο για την αντίληψη του αστικού τύπου για τα γεγονότα των ημέρων όσο και αντιπαράβολή με τα δημοσιεύματα του τύπου της «Ζωής». Σε μια προσπάθεια να δούμε πως διαμορφώνεται η «ιστορία από τα κάτω» (History from below) καταφύγαμε στην χρήση της προφορικής ιστορίας συλλέγοντας μαρτυρίες από ανθρώπους που έζησαν ως νέοι την εποχή του εμφυλίου μέσα από της τάξεις της νεολαίας της «Ζωής». Τέλος με χρήση της θεματικής ανάλυσης των άρθρων του περιοδικού «Ζωή» θα προσπαθήσουμε να απεικονίσουμε την ιδεολογία της «κίνησης» την περίοδο που ερευνούμε.

Η εργασία χωρίστηκε σε πέντε επιμέρους κύρια μέρη. Στην εισαγωγή, στο πρώτο μέρος όπου αφού παρουσιαστεί η εξέλιξη της χριστιανικής κίνησης και ιδεολογίας, αναλύεται η δράση της «χριστιανικής κίνησης» της δεκαετίας του 1940. Στο δεύτερο μέρος όπου παρουσιάζεται συνολικά ο λόγος της χριστιανικής κίνησης την περίοδο του εμφυλίου πολέμου για να προχωρήσουμε στο τρίτο μέρος σε θεματική ανάλυση των άρθρων του περιοδικού «Ζωή». Κλείνοντας στον επίλογο παρουσιάζουμε την γενική θεώρηση της «χριστιανικής κίνησης», τα συμπεράσματα της εργασίας καθώς και προτάσεις για μελλοντικές ερευνητικές δραστηριότητες.

Η ιστοριογραφία της δεκαετίας του 1940 και ειδικότερα του εμφυλίου πολέμου είχε πολλούς σταθμούς στην εξέλιξη της. Το διπολικό σχήμα της ιστορίας των νικητών και των ηττημένων,⁵ την σιωπή, την δραστήρια δεκαετία του 1980 και τα τελευταία χρόνια το λεγόμενο «νέο κύμα». Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η απόλυτη αντικειμενικότητα στην ιστορία είναι κάτι το ανέφικτο.⁶ Έτσι για παράδειγμα το corpus των κειμένων που συνάγεται σε κάθε ερευνά μέσα από τον τύπο είναι διαφορετικό ανάλογα με την προσέγγισή του ερευνητή - ιστορικού, όπως αντίστοιχα και το ερώτημα που θέτει στο υλικό και την εποχή που

---

⁵ πρβλ Προκόπης Παπαστράτης, «Ιστοριογραφία της δεκαετίας 1940 – 1950», *Σύγχρονα Θέματα*, 35 – 36 – 37, Δεκέμβριος 1988, σ. 183 – 187. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1995. Καβάλα Μαρία, *Η Θεσσαλονίκη στην Γερμανική Κατοχή(1941- 1944):κοινωνία, οικονομία και διωγμός Εβραίων*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2009 σ. 13

⁶ πρβλ Κωνσταντάρης Στρατής, *Το «νέο κύμα» στην ελληνική ιστοριογραφία για την δεκαετία του 1940*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2012, σ. 3

αναζητά.⁷ Παράλληλα, μέσω του τύπου μπορεί να γίνει κατανοητό πως κάθε ομάδα/πλευρά ερμήνευε την πραγματικότητα, ωστόσο, η «ιστορική αλήθεια» δεν μπορεί να αποτυπωθεί μέσα από κάποια εφημερίδα ή άλλο έντυπο, αν τα στοιχεία που το αυτό παρουσιάζει σαν «ντοκουμέντα» δεν διασταυρωθούν με άλλες πηγές.⁸ Ο εμφύλιος πόλεμος εμπεριέχει επιπλέον μια σειρά από ιδιαιτερότητες. Δεν διεξάγεται μόνο σε πεδία μαχών αλλά σε γειτονιές και σπίτια όπου εμπλέκονται απλοί πολίτες. Γυναίκες και παιδιά μπορούν να αποτελούν άλλοτε μαχητές και άλλοτε στόχους. Εξαιτίας, εν μέρει του στιγματισμού που ακολουθεί και περισσότερο υπό τον φόβο αντιποίνων, οι γραπτές αρχειακές πηγές καταστρέφονται.⁹

Έτσι, στον τομέα της προφορικής ιστορίας τώρα, πέρα από την σχέση του με τον ιστορικό, ο πληροφορητής θα αποδώσει στην συνέντευξη την δικιά του αντίληψη για την ιστορία.¹⁰ Αναλύοντας εκ των υστέρων μια συνέντευξη πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί ώστε να εντοπίσουμε κάποιες ίσως παρουσιαζόμενες παραδρομές αλλά και άλλοτε την χαρακτηριστική οξυδέρκεια του πληροφορητή, τον συνδυασμό των φανερών και κρυμμένων πληροφοριών και κυρίως απαντήσεις σε ερωτήσεις που δεν έχουν γίνει. Έτσι θα μπορούμε να περιγράψουμε την προβληματική της συγκεκριμένης συνέντευξης, του ιδεολογικού συγκείμενου δηλαδή κατά το οποίο συγκεκριμένα θέματα ή γεγονότα παρουσιάζονται ή παραλείπονται. Κατανοούμε κατ' αυτόν τον τρόπο την άποψη του πληροφορητή για την ιστορία που αποτελεί μέρος της κοσμοθεωρίας του.¹¹

Η καταγραφή και ανάλυση προφορικών μαρτυριών δημιουργούν νέες οπτικές και ερμηνείες για τα ιστορικά γεγονότα. Η παρατεταμένη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου στον πολιτικό λόγο, ακόμα και μετά το πέρας των στρατιωτικών

---

⁷ Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, Σαββάλας, 2006, σ. 26

⁸ Δανάη-Μαρία Γιαννοπούλου, *3 Δεκεμβρίου 1944 - 11 Ιανουαρίου 1945: Οι πολιτικές εξελίξεις κατά την διάρκεια των Δεκεμβριανών και η στάση του αθηναϊκού τύπου*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2011, σ. 406

⁹ Τασούλα Βερβενιώτη, «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό εμφύλιο: η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 107, 2012, σ. 158

¹⁰ Ronald J. Grele, *Movement without aim* στο *The oral history reader*, Edited by Robert Perks and Alistair Thomson, Routledge, 1998. σ. 45

¹¹ Ronald J. Grele, 1998, σ. 46

επιχειρήσεων, είχε ως αποτέλεσμα την άσκηση επιρροής στον τρόπο πρόσληψης των γεγονότων τόσο από τους ερευνητές όσο και από τους πληροφορητές. Παράλληλα χαρακτηριστικό φαινόμενο που παρατηρείται συχνά στις συνεντεύξεις είναι η λεγόμενη ακινησία του χρόνου των πληροφορητών: π.χ. Απαιτούν να ληφθεί πρώτα συνέντευξη από κάποιον υπεύθυνο της προσπάθειας, ανακαλούν κομματικές ιεραρχίες τις οποίες πρέπει να ακολουθήσουν, αισθάνονται ντροπή να είναι κάποιος πρόγονός τους «δηλωσίας» κ.α. Ενώ η μη αναγνώριση του εμφυλίου για πολλά χρόνια μετά την λήξη του, αντανakλάται στους πληροφορητές ακόμα και σήμερα με άρνηση αφήγησης ή με αποσιώπηση γεγονότων και καταστάσεων αλλά και χρήση συγκεκριμένης φρασεολογίας όπως κουμουνιστοσυμμορίτες/ μοναρχοφασίστες κ.α.¹²

Για την παρούσα εργασία σημαντική δυσχέρεια αποτέλεσε η μη δημοσίευση – δημοσιοποίηση, και η συνεπακόλουθη αδυναμία μελέτης και ερευνάς, του αρχείου της «Ζωής» και των υπολοίπων «συνεργαζόμενων σωματείων». Παράλληλα κατά την λήψη των προφορικών μαρτυριών παρουσιάστηκε το φαινόμενο οι μαρτυρητές ενώ με ενέργεια και λεπτομέρεια αναπαριστούσαν τα γεγονότα της κατοχής και της απελευθέρωσης, όταν η συνέντευξη έφτανε στην περίοδο του εμφυλίου, αρκούσαν σε γενικές περιγραφές αποφεύγοντας λεπτομερείς περιγραφές. Στην παράθεση αριθμών (σχετικά με κυκλοφορία περιοδικών, μέλη σωματείων κλπ) στην εργασία χρησιμοποιήθηκαν τα παρεχόμενα στοιχεία από τεκμήρια που προέρχονται από την «Ζωή» χωρίς να καταστεί δυνατό να διασταυρωθούν. Παρά ταύτα, και παρά την συνήθεια στο εκάστοτε δημόσιο εγχείρημα τα μεγέθη του έργου του να προβάλλονται διογκωμένα από τον ίδιο τον δρώντα, ελλείψη αντιθέτων στοιχείων από άλλους ερευνητές της περιόδου, μη εντοπισμού δημόσιας αμφισβήτησης αυτών και συνεκτιμώμενων και των άλλων μαρτυριών – τεκμηρίων τα στοιχεία μπορούν να θεωρηθούν χρήσιμα σε επίπεδο υπόθεσης εργασίας. Τέλος οι διάφορες έννοιες (υλισμός κλπ) όπου χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία αντανakλούν τον λόγο της «χριστιανικής κίνησης» ο οποίος είναι αυτός που μας απασχολεί να

---

12 Τασούλα Βερβενιώτη, 2012, σ. 160 - 167

επεξεργαστούμε και να αναδείξουμε. Σε κάθε περίπτωση η εργασία συντάχθηκε με βάση τα διαθέσιμα τεκμήρια και μαρτυρίες και τον χρόνο που διατίθεται για μια μεταπτυχιακή εργασία, ενώ με την εύρεση επιπλέον στοιχείων στο μέλλον μπορεί να συμπληρωθεί και να τροποποιηθεί κατάλληλα.

1. Η Ιστορία και η δράση των συνεργαζόμενων χριστιανικών σωματίων

1.1 Οι απαρχές των σχέσεων Εκκλησίας και κράτους στην νεότερη Ελλάδα

Ένα από τα φαινόμενα του 19^{ου} αιώνα στην ορθόδοξη χριστιανική εκκλησιά είναι αυτό του εκκλησιαστικού εθνικισμού. Αποσχιστικών, θα λέγαμε, τάσεων από την επικράτεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο πλαίσιο των διαμορφούμενων εθνών κρατών στα Βαλκάνια, οι εκκλησίες των οποίων διεκδικούσαν την «αυτοκεφαλία» τους, την ανεξαρτητοποίηση τους δηλαδή από το οικουμενικό πατριαρχείο. Από τα τρία πρώτα επαναστατικά συντάγματα (Επιδαύρου, Άστρους, Τροιζήνας) φαίνεται ότι το υπό ίδρυση Ελληνικό Κράτος θα έχει άμεση σχέση με την χριστιανική θρησκεία αφού η ιδιότητα του Έλληνα πολίτη συνδέεται με την χριστιανική ιδιότητα.¹³ Λίγα χρόνια αργότερα στις 23 Ιουλίου (4 Αυγούστου) 1833 με διάταγμα της, προτεσταντικής αντιλήψεως, Βαυαρικής αντιβασιλείας του Όθωνα η Εκκλησία της Ελλάδος κηρύσσεται «Αυτοκέφαλη» με διοικητικό αρχηγό τον Βασιλιά της Ελλάδας, αντίστοιχη κίνηση με αυτήν που έκανε η Αγγλικανική Εκκλησία τον 16^ο αιώνα, αυτονομούμενη από την καθολική Εκκλησία και τον έλεγχο του Πάπα Ρώμης¹⁴. Με την πράξη αυτή εκτός από τις έριδες που δημιουργούνται με το Οικουμενικό Πατριαρχείο προκαλείται και μια σειρά εσωτερικών διαξιφισμών στο νεοσύστατο Ελληνικό κράτος. Από την μια μεριά οι θιασώτες του «αυτοκέφαλου» με αρχηγό τον λόγιο κληρικό Θεόκλητο Φαρμακίδη το θεωρούν φυσική συνέπεια της Ελληνικής Επανάστασης. Από την άλλη, με πιο γνωστό τον ιερέα Κωνσταντίνο Οικονόμο, τάσσονται αυτοί που θεωρούν το αυτοκέφαλο προϊόν της Βαυαροκρατίας, της προτεσταντικής αντίληψης σχέσεων κράτους - εκκλησίας από την αντιβασιλεία και πιστεύουν ότι υπό την πνευματική εξουσία του Πατριαρχείου η εκκλησία θα διατηρούσε ένα βαθμό αυτονομίας απέναντι στο κράτος¹⁵. Κατά την Σία

---

¹³ Πολύκαρπος Καραμούζης, *Κράτος, Εκκλησία και εθνική ιδεολογία, στην νεότερη Ελλάδα (Κλήρος, θεολόγοι και θρησκευτικές Οργανώσεις στο Μεσοπόλεμο)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2004. σ. 21

¹⁴ Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 31 - 32

¹⁵ πρβλ Παρασκευάς Μάταλας, *Έθνος και ορθοδοξία – Οι περιπέτειες μιας σχέσης – Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2002, σ. 48 -49

Αναγνωστοπούλου το διακύβευμα είναι ο Έλληνας πολίτης να ορίζει την ελληνικότητα της ορθοδοξίας και όχι η ορθοδοξία την ελληνικότητα του Έλληνα.¹⁶ Από τότε και έκτοτε η Εκκλησία της Ελλάδος έχει συνδέσει κατά κάποιο τρόπο την ιστορίας της με το ελληνικό κράτος. Κατ' αρχάς σε θεσμικό επίπεδο. Η νεοσύστατη Εκκλησία της Ελλάδος διοικείται από πενταμελή διαρκή Σύνοδο, η οποία ελέγχεται από τον Βασιλιά και στην οποία επιπλέον προεδρεύει ο Βασιλικός επίτροπός, ενώ ο Βασιλιάς είναι αυτός που ουσιαστικά εκλέγει τους νέους επισκόπους.¹⁷ Ενώ και τα επόμενα χρόνια και μέχρι την περίοδο που εξετάζουμε η Εκκλησία ελέγχεται από το κράτος μέσω του Υπουργού Παιδείας και αντιστοίχων μηχανισμών, υπό τον φόβο του πολιτικού διακυβεύματος που μπορεί να επιφέρει μια αυτονομημένη δράση της λόγω της μεγάλης επιρροής που ασκεί σε μερίδα του Ελληνικού λαού. Κατά δεύτερον μέσα από μια σειρά γεγονότων, θέσεων και αντιθέσεων, τα οποία έχουν μεγάλη επίδραση τόσο στον τύπο όσο και στην κοινωνία ευρύτερα.

Υπό το πρίσμα, της κρατικοποίησης της εκκλησίας και παράλληλα της διάστασης μεταξύ, από την μια μεριά της ιεραρχίας και από την άλλη μεριά του κατώτερου κλήρου και του λαού, θα πρέπει να ερμηνευτούν και τα γεγονότα που συνδέονται με την δράση του μοναχού Χριστόφορου Παπουλάκου¹⁸ στα μέσα του 19^{ου} αιώνα που θα οδηγήσουν σε επανάσταση στην Πελοπόννησο, μάχες μεταξύ του στρατού και των οπαδών του και την σύλληψη και εξορία του. Του Παπουλάκου έχει προηγηθεί, θεωρούμενος ένας από αυτούς που επηρέασαν την διδασκαλία του, ο μοναχός Κοσμάς Φλαμιάτος (1786 – 1852), μέλος της «Φιλορθοδόξου Εταιρείας»,

---

¹⁶ Αναγνωστοπούλου Σία, «Η Ιστορικότητα του «Εθνικού Ρόλου» της Εκκλησίας της Ελλάδος: Έθνος Ελληνικό ή Έθνος Ελληνορθόδοξο;» στο Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη Σημερινή Ελλάδα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2000, σ. 345

¹⁷ Κατά τον Πολύκαρπο Καραμούζη «Έτσι το νέο εκκλησιαστικό μόρφωμα καθίσταται κρατικό, αφού προσδιορίζεται με βάση τη βούληση του μονάρχη, εξαρτάται από εκείνον και συντάσσεται με τις απόψεις του για να μπορεί να είναι νόμιμο και αποδεκτό» βλ. Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 33 - 34

¹⁸ Χριστόφορος Παπουλάκος (ή Παναγιωτόπουλος) (1770 – 1861). Με το κύρηγμά του καταδίκασε «α) τον Όθωνα επειδή είναι ετερόδοξος και όχι ορθόδοξος μονάρχης, β), την Ι. Σύνοδο, επειδή συμμαχησε μαζί του, γ) την Εκπαίδευση, επειδή δεν έχει ακραιφνή ορθόδοξο θρησκευτικό χαρακτήρα, δ) τους επισκόπους ως φορείς αυτής της εκπαίδευσης, δεχόμενος μόνο τους απλούς και αγράμματους παπάδες, ε) όλους τους ξένους καθολικούς ή προτεστάντες, επειδή βεβηλώνουν την ορθόδοξη πίστη» όπως παρατίθεται Καραμούζης, 2004, σ. 61, Για το κίνημα Παπουλάκου βλ. Θεόνη Σταθοπούλου, Το κίνημα του Παπουλάκου. Οι πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές διαστάσεις του, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1991

στους λόγους του καταδικάζει την Αγγλική πολιτική από την περίοδο της επανάστασης, θεωρώντας την υπεύθυνη για τον εκπροτεσταντισμό της Ελλάδας.¹⁹

Αργότερα στις αρχές του 20ου αιώνα ένα άλλο κύμα ταραχών ξεσπά στην πρωτεύουσα πάλι με αφορμή εκκλησιαστικό ζήτημα. Πρόκειται για τα «Ευαγγελικά» τα επεισόδια που γίνονται στην Αθήνα και αφορούν την διαμάχη σχετικά με την μετάφραση του Ευαγγελίου σε γλώσσα απλή που προτείνει η βασίλισσα Όλγα, και στην οποία αντιδρούν τόσο η Ιερά σύνοδος όσο και καθηγητές και φοιτητές της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου, με τελικό αποτέλεσμα, οκτώ νεκρούς και την παραίτηση της Κυβέρνησης Θεοτόκη και του Μητροπολίτη Αθηνών Προκόπιου Οικονομίδα.²⁰

1.2 Αδελφότης Θεολόγων «Ζωή» - Το υπόβαθρο και τα πρώτα βήματα

Ο Ευσέβιος Ματθόπουλος, ιδρυτής της αδελφότητας θεολόγων «Ζωή», γεννήθηκε στα Τρέσταινα Γορτυνίας το 1849. Το 1863 εγκαταστάθηκε στην Μονή του Μεγάλου Σπηλαίου υπό την πνευματική καθοδήγηση του ιερομονάχου Ιγνατίου Λαμπρόπουλου, ο οποίος διατηρεί δεσμούς με τον Φλαμιάτο. Στο Μέγα Σπήλαιο έρχεται και σε επαφή και με τον, γνωστό την εποχή εκείνη δάσκαλο, Απόστολό Μακράκη,²¹ σε επίσκεψη του τελευταίου το 1868. Το 1872 έρχεται στην Αθήνα για να ολοκληρώσει της γυμνασιακές του σπουδές και να γραφτεί στην Φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στην Αθήνα χειροτονείται ιερέας το 1876 και την ίδια χρονιά εντάσσεται στην νεοϊδρυθείσα «Σχολή του Λόγου» του Μακράκη η οποία οργανώνει τόσο μαθήματα σε παιδιά όσο και φιλοσοφικές διαλέξεις και θρησκευτικά

---

¹⁹ πρβλ Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 62 - 63

²⁰ πρβλ Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 114 - 115

²¹ Απόστολος Μακράκης (1831 – 1905). Ο Μακράκης κατά τον Καραμούζη με την διδασκαλία του «στράφηκε ενάντια στο δυτικό αστικό τρόπο ζωής, ενάντια στο πανεπιστήμιο και στους μορφωμένους, αλλά και ενάντια στην επίσημη Εκκλησία, η οποία δεν τον αντιπροσώπευε. Θεωρούσε βέβαια τον εαυτό του ως όργανο του Θεού και κοινωνικό αναμορφωτή στην αναγέννηση του Ελληνισμού με βάση το θρησκευτικό στοιχείο» βλ. Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 62. Για μια συνοπτική θεώρηση της δράσης του Μακράκη πρβλ Έφη Γάζη, Πατρίς Θρησκεία Οικογένεια, Ιστορία ενός Συνθήματος 1880 - 1930, Πόλις, 2011, σ. 46 – 62 και πιο αναλυτικά Λέοντος Μπράνγκ, Το μέλλον του Ελληνισμού στον ιδεολογικό κόσμο του Απόστολου Μακράκη, Διδακτορική Διατριβή, Αρμός, 1997

κηρύγματα . Την εκκλησιαστική και πολιτική επικαιρότητα της περιόδου απασχολούν τα «Σιμωνιακά»,²² στους εμπλεκόμενους ασκείται έντονη κριτική από την «Σχολή του Λόγου» και τον Μακράκη μέσω των δύο εφημερίδων του «Λόγον» και «Ειρήνην». Έτσι, μαζί και με άλλες αφορμές, αποφασίζεται από την Κυβέρνηση η βίαιη διάλυση της «Σχολής του Λόγου» το 1878 ενώ το 1879 η Ιερά Σύνοδος καταδικάζει του συμμετέχοντες σε αυτήν ιερείς «επι κακοδοξία» και τους εξορίζει σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Ο Ματθόπουλος στέλνεται τελικά στην Μονή Παλαιοκαστριώτισσας στην Κέρκυρα. Μετά τον διαχωρισμό των θέσεων του αλλά και άλλων ιερέων της κίνησης από τις θέσεις του Μακράκη, με κείμενο που δημοσιεύει στον τύπο το 1884, περιέρχεται με την έγκριση της Ι.Σ. της Εκκλησίας της Ελλάδος ως ιεροκήρυκας διάφορες περιοχές της Ελλάδας.²³ Από αυτούς που παίρνουν απόσταση από τον Μακράκη δημιουργείται το 1886 και ο σύλλογος «Ανάπλασις» που εκδίδει το ομώνυμο περιοδικό με πυρήνα τον φιλόλογο Κωνσταντίνο Διαλησμά και τον νομικό Μιχαήλ Γαλανό. Σκοπός του συλλόγου «Ανάπλασις» είναι η χριστιανική ανάπλαση της κοινωνίας, ερχόμενος σε αντιπαράθεση με τον υλισμό και την ηθική έκπτωση της κοινωνίας.²⁴

Το 1907 ο Ματθόπουλος εγκαθίσταται στην Αθήνα και συγκροτεί μαζί με τρεις νεαρούς θεολόγους τον Παναγιώτη Τρεμπέλα, τον Δημήτριο Παναγιωτόπουλο και τον Διονύσιο Φαραζουλή (ο τελευταίος ήταν ιερέας και ιεροκήρυκας του μητροπολιτικού ναού Αθηνών) την αδελφότητα θεολόγων «Ζωή». Πρόκειται για μια αδελφότητα που περιλαμβάνει ως μέλη κληρικούς και λαϊκούς, κυρίως θεολόγους, συνδυάζοντας παράλληλα αριθμό χαρακτηριστικών του μοναχισμού: κοινοβιακό τρόπο ζωής, υπόσχεση παρθενίας, υπακοής, ακτημοσύνης.²⁵ Έτσι σε μια εποχή

---

²² Πρόκειται για την υπόθεση χρηματισμού του Ιωάννη Βλασσόπουλου και Βασιλείου Νικολόπουλου υπουργών της κυβέρνησης Δημητρίου Βούλγαρη το 1875 από τους Σπυρίδωνα Κομποθέκρα, Αβέρκιο Λαμπίρη και Στέφανο Αργυριάδη με σκοπό την εκλογή τους ως επισκόπους σε μητροπολιτικές έδρες. πρβλ Γρηγόριος Δάφνης, *Η κοινοβουλευτική ζωή της χώρας από το 1872 έως το 1881* στο Ιστορία του ελληνικού έθνους, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 296

²³ πρβλ Έφη Γαζή, 2011, σ. 266 – 276 και Σταύρος Μποζοβίτης, *Σύλλογοι και Αδελφότητες στο Σώμα του Ζώντος Χριστού*, Σωτήρ, 2002, σ. 228

²⁴ πρβλ. Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ.309 - 310

²⁵ Γεώργιος Καραγιάννης, *Η εκκλησία από την κατοχή στον εμφύλιο*, Προσκήνιο, 2001, σ. 67. Μαρία Σιγανού, «Ιδεολογικές συνιστώσες του θρησκευτικού λόγου στον εμφύλιο πόλεμο: Το παράδειγμα της Ζωής», *Τα*

που γίνεται ευρεία συζήτηση για την ακαταλληλότητα του κλήρου, με την Ιερά Σύνοδο, από την μια, να θεωρεί κύριο πρόβλημά του την έλλειψη επαρκούς μόρφωσης και χρηματοδότησης από την πολιτεία, και τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, από την άλλη, να θεωρεί ως κύρια αιτία του προβλήματος ότι το πολιτικό «ρουσφέτι», που ανέχονται οι κατά τόπους επίσκοποι, λόγω της σχέσης τους με την πολιτική εξουσία, είναι αυτό που επιτρέπει να γίνονται ακατάλληλοι – υπεράριθμοι ιερείς,²⁶ ξεκινά την δράση της η «Ζωή». Σκοπός της είναι αφενός «η «διαμόρφωση των μελών της σε παραδειγματικούς χριστιανούς» και αφετέρου «ο επανευαγγελισμός του λαού, το κήρυγμα του λόγου του Θεού» στην Ελλάδα, για αυτό και ονομάζει αργότερα αυτή την προσπάθεια «εσωτερική ιεραποστολή»²⁷. Τα μέλη της «Ζωής» κάνουν κηρύγματα στους κεντρικούς ναούς της Αθήνας, ενώ το 1911 εκδίδουν για πρώτη φορά το ομώνυμο με την αδελφότητα περιοδικό. Η σημασία που δίνεται και η μέθοδος που ακολουθείται στο κήρυγμα αποτυπώνεται και στον τύπο της εποχής, γράφει η «Ακρόπολις» του Γαβριηλίδη στις 14 Ιανουαρίου 1914 για τα κηρύγματα του Ματθόπουλου *«Ρητορικήν μη περιμένετε απ' αυτόν είναι ένας θρησκευτικός διδάσκαλος, κανονικός, τακτικός, λογικός, γνωρίζων να βάλη κάτω το θέμα του [...] Γνωρίζει καλά το έργο του και ημπορεί να ακούεται με πολλήν προσοχήν από τα λαϊκά στρώματα. Διατί να μην τον είπω και αστέρα; Έχει φως και πειθώ [...] ποτέ μου δεν ήκουσα Δεσπότην να ομιλή τόσον τακτικά και τόσον ζουμερά και τόσον αποτελεσματικά»*.²⁸

Από τις πρώτες μέρες της έκδοσης της «Ζωής» ξεχωρίζουν τα άρθρα του Διονύσιου Φαραζουλή, που θεωρείται από την Έφη Γαζή εισηγητής του

Ιστορικά, τ. 26, 2008, σ. 104, 61. Christoph Maczewski (μετ. π. Γεώργιος Μεταλληνός), *Η κίνηση της ΖΩΗΣ στην Ελλάδα*, Αρμός, 2002, σ. 44

²⁶ Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 91 – 92. Χαρακτηριστικά παραθέτει ο Καραμούζης από το Παπαδιαμάντη Αλέξανδρος., *Ιερείς των Πόλεων και Ιερείς των Χωρίων*, 1896, Άπαντα τ. Ε', Δόμος 1988, σ. 194-195 «οι πρό της παρούσης γενεάς ιερείς ήξευραν ολίγα κολλυβογράμματα. Δεν ήσαν ευπαιδευτοί, αλλ' ήσαν μορφωμένοι... Ήσαν σεβάσμιοι και ενάρετοι. Εδίδασκον δια του παραδείγματος...Μεταξύ των υπάρχοντων ιερέων υπάρχουν ακόμη πολλοί ενάρετοι και αγαθοί, εις τας πόλεις και εις τα χωρία. Είναι τύποι λαϊκοί, ωφέλιμοι, σεβάσμιοι. Ας μην εκφωνώσι λόγους. Ηξεύρουσιν αυτοί άλλον τρόπον πώς να διδάσκωσι το ποίμνιον»

²⁷ πρβλ. Σταύρος Μποζοβίτης, 2002, σ. 230 και Christoph Maczewski, 2002, σ. 47

²⁸ Όπως παρατίθεται 75. Σεραφήμ Παπακώστας, *Ευσέβιος Ματθόπουλος* (Βιογραφία), Ζωή, 1980 (γ' έκδοση), σ. 67

«χριστιανικού χρονογραφήματος» στην Ελλάδα. Τα άρθρα αυτά καθορίζουν τον ηθικό κώδικα που θα πρέπει να ακολουθήσει ο χριστιανός στον σύγχρονο κόσμο. Κατά την Γαζή στα χρονογραφήματα αυτά διακρίνουμε δύο άξονες «α) ο σύγχρονος «ψευδοπολιτισμός» προωθεί συνθήκες μεταβολής των κοινωνικών, οικογενειακών και έμφυλων σχέσεων, οι οποίες οδηγούν σε ηθική έκλυση, και β) ο μόνος τρόπος να αντιμετωπιστούν οι ζοφερές επιδράσεις του «ψευδοπολιτισμού» είναι η επιστράτευση της θρησκείας, μέσω της οποίας θα αποκατασταθούν οι ηθικές αξίες αλλά και οι παραδοσιακοί κοινωνικοί και οικογενειακοί θεσμοί»²⁹. Ο «ψευδοπολιτισμός» αυτός βασίζονταν κατά την «Ζωή» στους πυλώνες του υλισμού, του φεμινισμού αλλά και των νέων αστικών μορφών κοινωνικότητας και ψυχαγωγίας (όπως π.χ. ο κινηματογράφος). Με τα άρθρα της «Ζωής» να συμπορεύονται ιδεολογικά με τα άρθρα της «Ανάπλασης» αυτή την περίοδο, η ρητορική δεινότητα του Φαραζουλή και τα επιδέξια χρονογραφήματά του τον καθιστούν πρωτεργάτη της στροφής της «Ζωής» προς το κοινό των πόλεων και του αποδίδουν τέτοια δημοτικότητα ώστε ο πρόωρος θάνατός του θα προσελκύσει το ενδιαφέρον των μεγαλύτερων εφημερίδων της εποχής που μεταφέρουν την εικόνα του πλήθους που είχε συρρεύσει στην κηδεία του χαρακτηρίζοντας την ζωή του «ένα είδος μοντέλλου απάνω στο οποίον ο νεότερος κλήρος θα μπορούσε να πάρη την διαμόρφωσίν του προς όφελος της καλώς εννοούμενης θρησκείας»³⁰ με την «Ζωή» να τον χαρακτηρίζει «ακριβή γνώστη όχι μόνον των θείων αληθειών, αλλά και της συγχρόνου καταστάσεως των σημερινών μας κοινωνιών».³¹

Την ίδια εποχή η Ελλάδα βρίσκεται στην δίνη εσωτερικών και εξωτερικών συγκρούσεων. Οι Βαλκανικοί και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος μέχρι την μικρασιατική καταστροφή, αλλά και ο «Εθνικός Διχασμός», καθιστούν δύσκολη την ανάπτυξη της δράσης της «Ζωής». Ταυτόχρονα η «Ζωή» καλείται να ξεπεράσει και τα εμπόδια που θέτει το εκκλησιαστικό κατεστημένο. Έτσι βρίσκεται απολογούμενη ενώπιων της

---

²⁹ πρβλ. Έφη Γαζή, 2011, σ. 276 - 277

³⁰ Πατρής, 4 Μαρτίου 1920, όπως παρατίθεται Έφη Γαζή, 2011, σ. 280

³¹ Ζωή, 3 Μαρτίου 1920, τ. 439, σ. 65 - 66. Στον θάνατό του αναφέρονται ακόμη οι εφημερίδες «Εμπρός» και «Αθήναι» πρβλ Έφη Γαζή, 2011, σ. 276 - 280

Ιεράς Συνόδου το 1914 και το 1923³². Την τελευταία φορά μάλιστα, για την διένεξη που προκλήθηκε με τον Μητροπολίτη Αιγιάλειας και Καλαβρύτων Τιμόθεο, η Ιερά Σύνοδος με την αθωωτική απόφαση της αποφαινεται «*ότι οι αρχιμανδρίται Ευσέβιος Ματθόπουλος [...] και λοιποί κληρικοί και λαϊκοί θεολόγοι συντάκται και συνεργάται του θρησκευτικού περιοδικού «Ζωή», είναι αθώοι των αποδοθεισών αυτοίς κατηγοριών και ότι, υγιώς περί την πίστιν έχοντες, ορθοδόξως διδάσκουσι, θεωρεί δε αξίους επαίνου και ενισχύσεως εν τω έργω, ο υπέρ της Εκκλησίας επιτελούσιν, ως τίμιοι του αμπελώνος του Κυρίου εργάται*»³³. Με τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Χρυσόστομο Παπαδόπουλο να εμφανίζεται λιγότερο καχύποπτος απέναντι στην κίνηση, και την Εκκλησία της Ελλάδος αφενός να μην θέλει να δημιουργήσει νέα μέτωπα αντιπαραθέσεων και αφετέρου να αποβλέπει σε νέες συμμαχίες μπροστά στις νέες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που διαμορφώνονται στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, το 1923 θα πρέπει να θεωρηθεί ορόσημο της αποκατάστασης των σχέσεων της «Ζωής» με την επίσημη Εκκλησία. Που θα οδηγήσει στην σταδιακή συμπόρευσή τους σε θεολογικά, ιδεολογικά και πολιτικά ζητήματα, και παράλληλα στην περεταίρω ανάπτυξη της «χριστιανική κίνησης».³⁴ Σαν αποτέλεσμα της προσέγγισης αυτής επίσκοποι που μέχρι πρότινος ήταν επιφυλακτικοί απέναντι στο έργο της αδελφότητας, εμφανίζονται να ζητούν ιεροκήρυκες και κατηχητές για τις περιφέρειες τους από αυτήν.³⁵

1.3 Ο μεσοπόλεμος

Ο μεσοπόλεμος, περίοδος ανασυγκρότησης του ελληνικού κοινωνικού ιστού, αλλά και αναπροσδιορισμού των σχέσεων της θρησκείας με την πολιτική ιδεολογία,³⁶ αποτελεί περίοδο αλλαγών και εξάπλωσης της δράσης της «Ζωής». Το

---

³² πρβλ. Χρήστος Γιανναράς, 2000, σ. 153 – 154, Έφη Γαζή, 2011, σ. 268, 281

³³ όπως παρατίθεται στο Σεραφήμ Παπακώστας, 1980, σ. 72

³⁴ πρβλ Έφη Γαζή, 2011, σ. 268, 282 - 283

³⁵ πρβλ. Christoph Maczewski, 2002, σ. 66

³⁶ πρβλ. Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 1 (πρόλογος)

1927, λίγο πριν τον θάνατό του, ο Ματθόπουλος παραδίδει την ηγεσία³⁷ της αδελφότητας, σε ένα από τα νεότερα μέλη της, τον ιερομόναχο Σεραφείμ Παπακώστα, θεολόγο και ιεροκήρυκα του μητροπολιτικού ναού Αθηνών. Υπό την ηγεσία Παπακώστα ξεκινά μια νέα σελίδα στην αδελφότητα. Κατ' αρχάς προχωρά στην νομική αναγνώριση της αδελφότητας ως σωματείο το 1929.³⁸ Παράλληλα δημιουργείται ένα «υπερσωματείο» που ονομάζεται «Σύλλογος Ορθοδόξου εσωτερικής ιεραποστολής Απόστολος Παύλος».³⁹ Σκοπός του συλλόγου είναι «*η παρα τω λαώ διάδοσις της χριστιανικής αλήθειας κατά την διδασκαλίαν της Ορθοδόξου Εκκλησίας προς θρησκευτικήν και ηθικήν μόρφωσίν αυτού*»⁴⁰ και ουσιαστικό του έργο ο κεντρικός συντονισμός όλων των επιμέρους σωματείων που ιδρύονται. Ο Σύλλογος στεγάζεται, σε νέο κτήριο που αγοράζεται για αυτό το σκοπό, στο κέντρο της Αθήνας στην οδό Καρύτση 14.

1.3.1 Η «χριστιανική κίνηση» και η αναμέτρηση με τον «υλισμό»⁴¹

Από τις αρχές του 20ου αιώνα, κυρίως μετά το «ατυχή» πόλεμο του 1897, παρατηρείται μια στροφή της διανόησης τόσο προς την φιλοσοφία του «Υπερανθρώπου» του Νίτσε, όσο και προς τον διεθνιστικό σοσιαλισμό. Στην διαμάχη μεταξύ των δύο διαμορφούμενων ρευμάτων της διανόησης, του διεθνισμού και του εθνικισμού, γίνεται αντιληπτή από την Εκκλησία η ανάγκη να αντιπαρατάξει τους δικούς της διανοούμενους κληρικούς για να έρθει σε επαφή με τα λαϊκά στρώματα και να αντιπαρατεθεί στις νέες ιδέες της εποχής. Όταν γίνεται κατανοητό

---

³⁷ ο επικεφαλής της «Ζωής» καλείται «προϊστάμενος» αντίστοιχο του «Ηγουμένου» στις μοναστηριακές κοινότητες

³⁸ Κολιτσάρας Ιωάννης, *Σεραφείμ Παπακώστας (Βιογραφία)*, Ζωή, 1980, σ. 46

³⁹ Περιλαμβάνονται εκτός από τα αναφερόμενα και η Ένωση Γονέων Χριστιανική Αγωγή, η Χριστιανική Ένωση Εργαζομένης Νεολαίας,

⁴⁰ Κολιτσάρας Ιωάννης, *Από την ιστορίαν της αδελφότητος θεολόγων «Ζωή» κατά την περίοδον 1940 – 1941*, ΖΩΗ, χχ, σ. 3

⁴¹ Για τους όρους «υλισμός» και «υλιστικές ιδέες» η Έφη Γαζή δίνει τον ακόλουθο ορισμό «*Με αυτό τον όρο, και με άλλους συναφείς, οι χριστιανοί αναμορφωτές αναφέρονταν σε ρεύματα ιδεών που είχαν αρχίσει να διακινούνται στον ελληνικό χώρο, και αφορούσαν είτε τον εξελικτισμό είτε τον δαρβινισμό είτε τον σοσιαλισμό, ή όλα αυτά μαζί*» Έφη Γαζή, 2011, σ. 64

ότι αυτό δεν είναι εφικτό, καταφεύγει σε λαϊκούς, θεολόγους και μη, τα συγγράμματα των οποίων προτείνει.⁴² Ο Καραμούζης εντοπίζει δύο τομείς δράσης που επιζητά η Εκκλησία να φέρει εις πέρας ο λόγιος κληρικός διανοούμενος «α) στην επανηθικοποίηση της κοινωνικής ζωής, και β) στην ανάσχεση κάποιων νέων ιδεών που έχουν να κάνουν με τον υλισμό και έχουν οδηγήσει στη θρησκευτική αδιαφορία την ελληνική κοινωνία».⁴³

Την ίδια εποχή μέσω κυρίως του περιοδικού «Προμηθεύς»⁴⁴ εισάγονται οι απόψεις του «υλισμού» στην ελληνική κοινωνία. Στον «Προμηθέα» δεν αντιπαρά τίθεται η επίσημη Εκκλησία αλλά οι συντάκτες της «Ανάπλασης» και ο νομομαθής και διπλωμάτης Ιωάννης Σκαλτσούνης⁴⁵. Από αυτό το σημείο διαπιστώνει ο Καραμούζης ότι «Οι διανοούμενοι της θρησκείας θα διαμορφώσουν σε συνεργασία με τους διανοουμένους του εθν(ικ)ισμού τη «νόμιμη» και επίσημη επιτρεπτή ιδεολογική συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας, αφήνοντας κάθε άλλη οικειοποίηση του έθνους από τρίτους, έκθετη. Με αυτό τον τρόπο δινόταν η εντύπωση ότι η θρησκεία υπάρχει για να αποτελεί το θεματοφύλακα μιας παράδοσης, η οποία χαρακτηρίστηκε ως εθνική, χωρίς όμως να μπορεί να ενσωματώσει τις νέες ιδεολογίες, τις οποίες τις έβλεπε αντιθετικά, ως αμφισβήτηση δηλαδή του δικού της κύρους, που απέρρεε από το θεσμικό της ρόλο στη νεοελληνική κοινωνία. Η

---

⁴² πρβλ Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 96 – 99. σ. 256 - 259

⁴³ Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 99

⁴⁴ «Προμηθεύς – Σύγγραμμα περιοδικόν των φυσικών και εφαρμοσμένων επιστημών» Εκδίδεται από τις 6 Ιανουαρίου 1890 έως τις 24 Νοεμβρίου 1891. Διευθυντής του ήταν ο Κωνσταντίνος Μητσόπουλος, καθηγητής γεωλογίας και ορυκτολογίας στο Πανεπιστήμιο και το Πολυτεχνείο, και τακτικοί του συνεργάτες οι φυσικοί Αλέξανδρος Δ. Βάλβης και Ν. Κ. Γερμανός. Οι συντάκτες του με τα άρθρα τους υποστηρίζουν την δαρβινιστική θεωρεία δημοσιεύοντας εκτός των άλλων μεταφράσεις του Ernest Haeckel. πρβλ Γιώργος Βλαχάκης, «Προμηθεύς» στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου(επιμ), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, Ινστιτούτο Νεολλινικών Ερευνών/ ΕΙΕ, 2008, σ. 540 - 541

⁴⁵ Γράφει χαρακτηριστικά «Καλόν το σιγάν περί του μεγέθους της ηθικής και εθνικής συμφοράς και καταπτώσεως, αλλά το καθήκον επιτάσσει εις ημάς τους φρονούντας ότι το δηλητήριον αποπνέει από τας απαίσιαις δοξασίας να δράμωμεν εις τας επάλξεις όπως αποκρούσωμεν τον φοβερώτερον των εχθρών του έθνους και πάσης κοινωνίας, την υλοφροσύνην και την εξ αυτής πηγάζουσαν απιστίαν και έκλυσιν ηθών και επίτασιν της εγκληματικότητας και απονέκρωσιν παντός υψηλού και γενναίου φρονήματος» Σκαλτσούνη Ι, *Περί γενέσεως του ανθρώπου. Αρμονία χριστιανισμού και επιστήμης*, Αθήναι, 1893, σ. 38 όπως παρατίθεται στο Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 103

*παράδοση δηλαδή γινόταν αντιληπτή ως παγιωμένη ιδεολογικοπολιτική κοινωνική συγκρότηση, με εμφανή την αδυναμία ενσωμάτωσης της κοινωνικής αλλαγής».*⁴⁶

Παράλληλα, μετά τα γεγονότα των «Ευαγγελικών», προκύπτουν δύο πόλοι. Από την μια των οπαδών της καθαρεύουσας, που αφενός την συνδέουν με την «ιερή» γλώσσα του Ευαγγελίου, και αφετέρου την θεωρούν σύνδεσμο μεταξύ αρχαίου και νέου ελληνισμού και από την άλλη των οπαδών του «δημοτικισμού», που θεωρούνται από τους πρώτους προδότες των ιερών και των οσίων της πατρίδας. Κατ' αυτό τον τρόπο το κριτήριο της γλώσσας γίνεται παράλληλα κριτήριο τόσο της πίστης όσο και του πατριωτισμού.⁴⁷

Η Έφη Γαζή εντοπίζει την στροφή των άρθρων της «Ζωής», από το 1920 και μετά, σε μια πιο συγκεκριμένη αρθρογραφία που αφορά « α) τον κίνδυνο των «μπολσεβικικών ιδεών», και β) την επίκριση των γλωσσοεκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και των πρωτεργατών τους»⁴⁸ ενώ ο Παπακώστας θα ακολουθήσει την γραμμή του Φαραζουλή περί της απειλής της οικογένειας και της κοινωνίας από τον υλιστικό «ψευδοπολιτισμό».⁴⁹ Η κορύφωση της αντίθεσης έρχεται το 1924 όταν δημοσιεύεται από τον μαρξιστή Γιάννη Κορδάτο μια απόπειρα αναψηλάφησης της ιστορίας της επανάστασης του 1821 με τον τίτλο «Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821» που αμφισβητεί το ρόλο της Εκκλησίας στον απελευθερωτικό αγώνα. Το θέμα συζητείται εκτενώς στην Ιερά Σύνοδο και αποφασίζεται να ανατεθεί σε ένα από τα ιδρυτικά μέλη της «Ζωής», στον θεολόγο και μετέπειτα καθηγητή του πανεπιστημίου Αθηνών, Παναγιώτη Τρεμπέλα να απαντήσει⁵⁰. Έτσι εκδίδεται το 1925 το «Ο ιστορικός υλισμός εξ απόψεως φιλοσοφικής – Μελέτη απολογητική, εντολή της Ι. Συνόδου συνταχθείσα», το οποίο αποστέλλεται σε όλες τις Μητροπόλεις της Εκκλησίας της Ελλάδος και με το οποίο επιχειρείται να αποδειχθεί α) η θετική συμβολή του κλήρου στην Επανάσταση του 1281, β) ότι τα αίτιά της ήταν κυρίως πνευματικά και γ) συνολικά το «έωλο» της

---

⁴⁶ Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 109 - 110

⁴⁷ Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 116

⁴⁸ Έφη Γαζή, 2011, σ. 283

⁴⁹ Έφη Γαζή, 2011, σ. 291

⁵⁰ Έφη Γαζή, 2011, σ. 226 - 227

θεωρίας του ιστορικού υλισμού και του Μαρξισμού.⁵¹ Από αυτό το σημείο και μετά είναι συνεχής ο αγώνας της «Ζωής» κατά του υλισμού και του κομμουνισμού. Στην προσπάθεια της αυτή, μεγάλη βαρύτητα δίνει στο να ανακοπεί η διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών στην νεολαία, για αυτό χρησιμοποιεί τις δικές τις οργανώσεις της νεολαίας, τα κατηχητικά για τους μαθητές και τον «Ακαδημαϊκό Κοινωνικό Σύνδεσμο» για του φοιτητές,⁵² ενώ την ίδια περίοδο, το 1928, η Εκκλησία, κατόπιν παραίνεσης του υπουργού Στρατιωτικών, προσβλέπει στην στήριξη της πίστης του στρατεύματος, με κατάλληλα κηρύγματα.⁵³ Παράλληλα στο πλαίσιο του ανοίγματος της «Ζωής» προς την διανοήση και παράλληλα την προσπάθεια σύνδεσης του λόγου περί «πατρίδος, θρησκείας και οικογένειας» με τον αντικομμουνιστικό λόγο θα δούμε το 1932 την «Ζωή» να εκφράζεται θετικά για την αρθρογραφία του Κωνσταντίνου Τσάτσου και του Κ. Θ. Δημαρά.⁵⁴

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 είναι εμφανέστατο το χάσμα που επικρατεί μεταξύ της ελληνικής κοινωνίας και της επίσημης Εκκλησίας. Εν πολλοίς κυριά αιτία του μπορεί να θεωρηθεί η κάθετη δομή διοίκησης και ανάπτυξης της Εκκλησίας της Ελλάδος με την ελίτ - τους αρχιερείς, από την μια μεριά, οι οποίοι βρίσκονται στην πάνω θέση, μιλούν «ex cathedra», και αδυνατούν να αφουγκραστούν τα προβλήματα της κοινωνίας και την μεγάλη μάζα των ιερέων, από την άλλη, να βρίσκεται κοντά στον λαό αλλά να αδυνατεί να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της εποχής. Η κατάσταση έγινε αντιληπτή από την Εκκλησία και αποφασίστηκε, για να αντιμετωπιστεί το «εχθρικό έδαφος» μέσα στην κοινωνία, να επιδιωχθεί μια οριζόντια προσέγγιση της ελληνικής κοινωνίας μέσω της εσωτερικής ιεραποστολής, με ίδρυση αντίστοιχου σωματείου. Χαρακτηριστική είναι η έκθεση που συνέταξε ο Αρχιμανδρίτης Χριστοφόρος Παπουτσόπουλος, μέλος της «Ζωής», που με την ιδιότητα του ιεροκήρυκα Αθηνών – Πειραιώς περιέρχονταν για κήρυγμα σε διαφορές

---

⁵¹ Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 218

⁵² «Ο κίνδυνος του κομμουνιστικού μιάσματος προσβολής της νεολαίας του Σχολείου επιβάλει ακόμη επιτακτικώτερον την υπέρ αυτής μέριμναν της Εκκλησίας [...] Δεν βλέπομεν δε άλλην τόσο αποτελεσματικήν ενέργειαν από αυτήν των κατηχητικών σχολείων» Ζωή, 27 Ιανουαρίου 1936, τ. 976, σ. 32 όπως παρατίθεται Έφη Γαζή, 2011, σ. 303

⁵³ Έφη Γαζή, 2011, σ. 303

⁵⁴ Έφη Γαζή, 2011, σ. 306

βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Εκεί απεικονίζεται αφενός η αναμενόμενη προστριβή με τους κομμουνιστές, όπου αυτοί υπάρχουν, αφετέρου η τάση για δημιουργία πυρήνων σε κάθε κοινωνική ομάδα οι οποίοι θα αναλάμβαναν την διάδοση και υπεράσπιση της χριστιανικής κοσμοθεωρίας.⁵⁵ Η εν λόγω προσπάθεια παρέμεινε κολλημένη στα γρανάζια της γραφειοκρατίας και ακόμη και με την ίδρυση της «Αποστολικής Διακονίας» το 1936 δεν κατάφερε να αποκτήσει κάποια αξιόλογη δυναμική.⁵⁶ Αντίθετα η «κίνηση» της «Ζωής», την ίδια περίοδο με μια δυναμική ξεκινά να μετασχηματίζεται σε αυτό το μοτίβο, της «οριζόντιας» εξάπλωσης, αποκτώντας πρόσβαση σε νέους χώρους και κοινωνικές ομάδες.

1.3.2 Τα νέα βήματα: Νεότητα και διάνοηση

Αυτή είναι η περίοδος που ξεκινάει η «Ζωή» την «επένδυση» της στην νεολαία. Προκειμένου να μιλήσουμε για νεολαία και νεανικές οργανώσεις σκόπιμο είναι να επιχειρήσουμε την αποσαφήνιση του όρου «νεολαία». Ένας ορισμός που επικρατεί στην βιβλιογραφία είναι: «το σύνολο των νέων, όπου νέος είναι ένα πρόσωπο που βρίσκεται σε νεαρή ηλικία (συνήθως πριν την ηλικία των 30 ετών)»⁵⁷. Ο ορισμός αυτός μας επιτρέπει να συμπεριλάβουμε στην κατηγορία των νέων μεταξύ άλλων και τους μαθητές, φοιτητές αλλά και τους νέους εργαζόμενους ή ανέργους με το άνω όριο ηλικίας όχι σαφώς καθορισμένο.

Για την ιστορική χρήση του όρου ο Αντώνης Λιάκος επισημαίνει ότι η νεολαία «δεν αποτελούσε πάντα ιδιαίτερη κατηγορία πληθυσμού ούτε ήταν πάντα (ή κάποτε) σαφώς καθορισμένη ηλικιακά». Επικαλείται για αυτό τις απόψεις των ιστορικών Philippe Aries και John Gillis⁵⁸ κατά τους οποίους η νεανική ιδιότητα «αποτελεί το

---

⁵⁵ πρβλ. Τσιρώνης Θεοδόσης, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2007, σ. 246 - 248

⁵⁶ πρβλ. Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 243 – 249 (επίσημο καταστατικό το 1946) βλ. Christoph Maczewski, σ. 68 - 69

⁵⁷ Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ, Αθήνα 2002

⁵⁸ Philippe Aries, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Παρίσι 1960 & John Gillis, *Οι νέοι και η ιστορία*, 1970.

προϊόν μιας σύμπτωσης δημογραφικών, κοινωνικών και πολιτισμικών μεταβολών, οι οποίες ολοκληρώθηκαν στην δυτική Ευρώπη, στα τέλη του περασμένου (19ου) και στις αρχές του αιώνα μας (20ου)».⁵⁹ Αυτή είναι και η εποχή που εμφανίζονται οι πρώτες νεανικές οργανώσεις. Οι οργανώσεις δηλαδή που απευθύνονταν στην νεολαία, στοχεύοντας ιδιαίτερα στην εφηβική ηλικία.

Στο ξεκίνημά τους, οι δράσεις των νεανικών οργανώσεων διακρίνονται σε δύο μορφές. Η πρώτη συνιστώσα δράσεων έχει ως βασικό στοιχείο την σωματική, συναισθηματική και ηθική χειραφέτηση των νέων, μελών της οργάνωσης, με απώτερο σκοπό, όμως, να χειραγωγήσουν αποτελεσματικά τις ανεξέλεγκτες τάσεις και διαμαρτυρίες που λάμβαναν χώρα την συγκεκριμένη περίοδο στην κοινωνία των νέων. Η δεύτερη μορφή με την οποία δρούσαν οι νεανικές οργανώσεις ήταν με το να καλλιεργούν τον αυθορμητισμό και την αυτονομία, αποσκοπώντας, βέβαια, να πετύχουν την φυσική, ιδεολογική και πολιτική χειραγωγή των μελών τους. Η βαρύτητα που δίνεται στην κάθε συνιστώσα καθορίζει και τον πολιτικό χαρακτήρα της κάθε οργάνωσης. Έτσι σχηματικά μπορούμε να πούμε ότι η νεανική επαναστατικότητα βαδίζει παράλληλα με την χειραγωγή της.⁶⁰

Στο διεθνή χώρο, ιστορικά, η πρώτη νεανική οργάνωση που ιδρύεται είναι η Σοσιαλιστική Διεθνής των Νέων το 1907 στην οποία ο φιλελεύθερος αστικός κόσμος απαντά με τον Προσκοπισμό με ιδρυτή τον Baden Powell το 1908. Κατά πόδας ακολουθεί η Προτεσταντική αλλά και η Καθολική εκκλησία, ιδρύοντας τις Χριστιανικές Νεολαίες σε μια προσπάθεια να συγκρατήσει την νεολαία στους κόλπους της. Τέλος ο αθλητισμός αποδεκτός και από τους τρεις παραπάνω φορείς κυριαρχεί και προβάλλεται σαν νέα θρησκεία. Τα κύρια χαρακτηριστικά του είναι τα στοιχειά διαταξικότητας που εμπεριέχει, ενώ ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί στην πρωτοφανή, μέσω του αθλητισμού, λατρεία του σώματος και της φυσικής δύναμης.⁶¹ Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στο προσκήνιο μπαίνουν οι φασιστικές

---

⁵⁹ Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων, Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Λωτός 1988, σελ. 7.

⁶⁰ Αντώνης Λιάκος, 1988, σελ. 10.

⁶¹ Για το θέμα του αθλητισμού βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870 – 1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1997

νεολαίες που απαιτούν καθολική συμμετοχή και έχουν καθαρά ολοκληρωτικό χαρακτήρα.

Στην Ελλάδα, το κίνημα της νεολαίας μπορούμε να πούμε ότι ξεκινά τον 19ο αιώνα με κύριο χαρακτηριστικό τον πολιτικό ρόλο των φοιτητών ως αντίδραση σε πολιτικά, εθνικά και κοινωνικά θέματα (π.χ. Πανεπιστημιακή φάλαγγα, Γαλβανικά, Κρητικό, Ευαγγελικά, Ορεστιάκα).⁶² Οργανωμένα οι πρώτες νεολαίες ξεκινούν σε αντιστοιχία με τις νεολαίες της Ευρώπης το 1910, όπου ιδρύεται το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων στην Αθήνα⁶³ και η Σοσιαλιστική Νεολαία στην Θεσσαλονίκη. Την ίδια χρονιά κάνουν την εμφάνιση τους οι πρώτες προσπάθειες συστηματοποίησης κατηχητικής αγωγής για τους νέους της εκκλησίας υπό την μορφή του Sunday school της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Η κίνηση οργανώνεται όχι από το επίσημο σώμα της ορθόδοξης εκκλησίας στην Ελλάδα αλλά από χριστιανικά σωματεία που δρουν παράλληλα με αυτό. Περίπου δέκα χρόνια αργότερα το 1921 ιδρύεται και στην Ελλάδα παράρτημα της διεθνούς Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων (Young Men's Christian Assosiation), με σημαντική δράση στον αθλητισμό και στην λειτουργία παιδικών και νεανικών κατασκηνώσεων. Την ίδια δεκαετία συστηματοποιούνται και οι νεολαίες των πολιτικών κομμάτων, όπου η σοσιαλιστική νεολαία μετασχηματίζεται σε Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας το 1922. Παράλληλα, δημιουργούνται νεολαίες προσκείμενες προς τις υπάρχουσες πολιτικές παρατάξεις,⁶⁴ στις τελευταίες δεν συναντούμε τα χαρακτηριστικά των άλλων οργανώσεων νεολαίας, τις χαρακτηρίζει γενικά απραξία πλην των προεκλογικών περιόδων που λειτουργούν ως μέσο συσπείρωσης των νέων σε ηλικία οπαδών. Αυτό το χρονικό διάστημα κάνουν την εμφάνιση τους στην Ελλάδα και Φασίζουσες/Φασιστικές Νεολαίες με κατά περίπτωση αντισημιτικά, αντικομμουνιστικά και αντιφεμινιστικά χαρακτηριστικά.⁶⁵ Τα μέλη τους φορούν ενίοτε χαρακτηριστική στολή

---

⁶² βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 2004

⁶³ www.sep.org.gr/istoria/index. (πρόσβαση στις 10 Ιουνίου 2013)

⁶⁴ Βασιλικοί, Βενιζελικοί, οπαδοί Αλ. Παπαναστασίου, Γ. Κονδύλη, Π. Τσαλδάρη

⁶⁵ Χαρακτηριστικά ιδρύονται Αντιεβραϊκή (1923), Εθνική Ένωση Ελλάς (1927), Αντικομμουνιστική (1931) νεολαία

και εκτελούν επιθέσεις εναντίων πολιτών ανάλογα με τους στόχους της κάθε οργάνωσης.

Την σπουδαιότητα αυτού του τομέα αντιλαμβάνονται και οι άνθρωποι της «χριστιανικής κίνησης» και επεκτείνονται δραστικά. Από το 1926 - 1927⁶⁶ με πρωτοβουλία του προϊσταμένου της «Ζωής» Αρχιμανδρίτη Σεραφήμ Παπακώστα, και με του θεολόγου Δημήτριου Παναγιωτόπουλου, ξεκινά η συστηματική ανάπτυξη των κατηχητικών σχολείων. Με συγκεκριμένο πρόγραμμα σπουδών και διδακτική μέθοδο ανά ηλικιακή ομάδα, τα Κατηχητικά Σχολεία γίνονται στους κατά τόπους ναούς από συνεργάτες της αδελφότητας (φοιτητές ή και μεγαλύτερους επιστήμονες, θεολόγους, δάσκαλους, καθηγητές), οι οποίοι παρακολουθούν αντίστοιχο φροντιστήριο διδασκαλίας. Η κίνηση γίνεται με την έγκριση των αντιστοίχων επισκόπων αλλά χωρίς καμία ανάμειξη της επίσημης εκκλησίας, ακόμη και οι κατά τόπους εφημέριοι τις περισσότερες φορές μένουν αμέτοχοι στην λειτουργία των κατηχητικών. Το εγχείρημα φαίνεται επιτυχές, με τα κατηχητικά της «Ζωής» να παρουσιάζουν μεγάλη ανάπτυξη, υπερκαλύπτοντας όλες τις άλλες προσπάθειες Κατηχητικών – Κυριακών σχολείων στον ορθόδοξο χώρο στην Ελλάδα, και καταλαμβάνοντας ιδιαίτερη θέση στις νεανικές κινήσεις στην χώρα. Μάλιστα για την επιτυχή λειτουργία τους, τα κατηχητικά σχολεία βραβεύονται σε παγκόσμιο συνέδριο για το θέμα αυτό που γίνεται στο Όσλο της Νορβηγίας το 1936,⁶⁷ ενώ την επόμενη χρονιά το πρόγραμμά τους χαρακτηρίζεται «ευμέθοδον και ορθόδοξον» από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος.⁶⁸

---

⁶⁶ Η προσπάθεια για ίδρυση κατηχητικών σχολείων στην Ελλάδα έχει ξεκινήσει το 19ο αιώνα με την κίνηση που ονομάζονταν «Σύναξη των Πρεσβυτέρων» και στις αρχές του 20ου με την «Χριστιανική Αδελφότητα Επικοινωνίας και Ελπίδας» (ΧΑΕΕ) του ιερέα Γεώργιου Μακρή και τις «Ορθόδοξες Χριστιανικές Ενώσεις Νέων, Κυριών και Κορασίων» των ιερέων Μάρκου Τσακτάνη και Άγγελου Νησιώτη. Οι οργανώσεις αυτές θα συναντήσουν εμπόδια από πλευράς επίσημης εκκλησίας και παρότι θα γνωρίσουν σημαντική εξάπλωση ποτέ δεν θα φτάσουν στην έκταση των κατηχητικών της «Ζωής» πρβλ. Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 302 - 304

⁶⁷ Πρόκειται για το World's Sunday School Convention το διοικητικό όργανο του οποίου μετά από πολλές μεταλλαγές ενσωματώθηκε το 1971 στο World Council of Churches (Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών) <https://www.oikoumene.org/en/about-us/achievements/wcc-time-line> πρόσβαση 15/6/2015

⁶⁸ Ιωάννης Κολιτσάρας, 1980, σ. 49, Ιωάννης Κολιτσάρας, χχ, σ. 2, Christoph Maczewski, 2002, σ. 51,

Αναζητώντας τα αίτια για την ίδρυση των κατηχητικών θα πρέπει να στραφούμε σε δύο επιπλέον λόγους. Πρώτον την διαφωνία της «Ζωής» με τον τρόπο διδασκαλίας του μαθήματος στα σχολεία, ο οποίος αφενός απωθούσε τους μαθητές από το να το παρακολουθήσουν και αφετέρου σε κάθε περίπτωση δεν είχε το επιθυμητό αποτέλεσμα. Δεύτερον την ανησυχία των ανθρώπων της «χριστιανική κίνησης» για την κατάσταση στα σχολεία όσον αφορά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και την επικράτηση των ιδεών της εκπαιδευτικής εταιρίας. Για τους πρωταγωνιστές του «ηθικού πανικού» των «αθεϊκών» του Βόλου μετά τα «Μαρασλειακά» επικρατεί η αντίληψη ότι έχουν *«κατακλήσει τα σχολεία αι αρνητικά μωρολογίαι των Γληνού, Δελμούζου και της κλίκας των, οι οποίοι υπό το πρόσχημα βελτιώσεως της παιδείας επροπαγάνδιζαν την αθεϊστικήν μαρξιστικήν ιδεολογίαν»*⁶⁹. Για την «διάσωση» λοιπόν την νεολαίας τα κατηχητικά είναι μια επιλογή και σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να ερμηνευτεί και η επιδοκιμασία της Ιεράς Συνόδου η οποία έχει κινητοποιήσει ήδη όλο τον αστικό κρατικό μηχανισμό ενάντια στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, φτάνοντας στο σημείο να δικάσει η ίδια τους πρωτεργάτες της, Γληνό και Δελμούζο.⁷⁰

Παράλληλα με την λειτουργία των κατηχητικών σχολείων δημιουργείται από την «Ζωή», το 1935, ένα δίκτυο από γονείς που παρακολουθούν την κατά τόπους λειτουργία τους. Είναι η «Πανελλήνιος Ένωσις Γονέων η Χριστιανική Αγωγή»(ΓΕΧΑ). Τα μέλη της εκτός από την εποπτεία των κατηχητικών οργανώνονται συνοικιακά και συναντώνται ανά τακτά χρονικά διαστήματα στους λεγόμενους «φιλικούς κύκλους» ή «κύκλους μελέτης Αγίας Γραφής» που αναλύονται χωρία από την Αγία Γραφή ή άρθρα και αποσπάσματα από την «Ζωή». Οι κύκλοι

---

⁶⁹ Ιωάννης Κολιτσάρας, 1980, σ. 47

⁷⁰ πρβλ Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 223. Για τα αντίστοιχα ζητήματα της εκπαίδευσης βλ. Παναγιώτης Ράπτης, *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου στην Ελλάδα (1917 – 1940)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο, 1997, Χαράλαμπος Νούτσος, *Ιστορία της Εκπαίδευσης και Ιδεολογία. Όψεις του Μεσοπολέμου*, Ο Πολίτης, 1990, Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στον μεσοπόλεμο*, Κέδρος, 1977. Για τον «ηθικό πανικό» βλ. Έφη Γαζή, 2011, σ. 102, 176 - 181

αυτοί αποτέλεσαν κατά τον Καραγιάννη τις «οργανώσεις βάσεις» της «Ζωής» και έδωσαν μαζικό χαρακτήρα στην «χριστιανική κίνηση».⁷¹

Λίγα χρόνια αργότερα από την έναρξη των κατηχητικών σχολείων, το 1933, ιδρύεται, με την συμβολή του καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Παναγιώτη Μπρατσιώτη⁷² και με πρωτοστάτη τον Αλέξανδρο Γκιάλα και το πρώτο φοιτητικό σωματείο, ο «Ακαδημαϊκός Κοινωνικός Σύνδεσμος». Ο Μπρατσιώτης είναι ιδρυτικό στέλεχος ένα χρόνο νωρίτερα και στην «Χριστιανική Κοινωνική Ένωση» πρόκειται για την κίνηση του «χριστιανικού κοινωνισμού» που έρχεται να αντιπαρατάξει στον «υλόφρονα μαρξιστικόν σοσιαλισμόν» τον «χριστιανικόν σοσιαλισμό», η «Χριστιανική Κοινωνική Ένωση» στηλιτεύει τον αστικό κόσμο και προτείνει την ισότητα της εφαρμογής των αρχών του χριστιανισμού. Ο Μπρατσιώτης στους λόγους του εστιάζει στην κοινωνική και κατά κάποιον τρόπο «σοσιαλιστική» διδασκαλία τόσο του Ιησού Χριστού όσο και των Τριών Ιεραρχών.⁷³ Σκοπός του συνδέσμου ήταν να αναδείξει «χριστιανούς κοινωνικούς ηγέτας», η καλλιέργεια των «κοινωνικών αρχών» του Ευαγγελίου για εφαρμογή της κοινωνικής δικαιοσύνης, αλληλεγγύης και ειρήνης, ενώ ταυτόχρονα τα μέλη του επιδόθηκαν σε έναν αγώνα για τον περιορισμό των υπέρμαχων της θεωρίας του Δαρβίνου. Παράλληλα ιδρύονται φοιτητικά οικοτροφεία που φιλοξενούν φοιτητές που είναι μέλη της «κίνησης».⁷⁴

Μεγάλη δυναμική τόσο στο νεανικό τομέα αλλά και σε όλη την «χριστιανική κίνηση» δίνει μια ομάδα σχετικά νέων επιστημόνων. Είναι ο πυρήνας της «Χριστιανικής Ένωσης Επιστημόνων» που ιδρύεται το 1937 και εκδίδει το περιοδικό «Ακτίνες»⁷⁵. Η ομάδα των «Ακτινών» έχει αντλήσει εμπειρίες από την έκδοση της «Νεανικής Ψυχής» του περιοδικού που εξέδιδε η Χριστιανική Αδελφότητα Νέων Αθηνών από τον Μάιο του 1931 μέχρι τον Ιούνιο του 1935, την διεύθυνση του οποίου είχε ο Διονύσιος Πόθος. Παράλληλα συνδέθηκε με την «Χριστιανική Αδελφότητα

---

⁷¹ Γεώργιος Καραγιάννης, 2001, σ. 106

⁷² πρβλ Πολύκαρπος Καραμούζης, 2004, σ. 312 – 313, Θεοδόσης Τσιρώνης, 2007, σ. 242 - 244

⁷³ Έφη Γαζή, Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών, Νεφέλη, 2004, σ. 41 - 48

⁷⁴ Ιωάννης Κολιτσάρας, 1980, σ. 51 - 56

⁷⁵ Ιωάννης Κολιτσάρας, 1980, σ. 69 .

Εποικοδομής και Ελπίδας» στον Πειραιά, και με τον σύλλογο της «Αναπλάσεως» που εκδίδει το ομώνυμο περιοδικό. Ο πυρήνας της ομάδας έχει κάνει μεταπτυχιακές σπουδές στην Ευρώπη.⁷⁶ Επειδή η συνεργασία με τις προηγούμενες οργανώσεις δεν ευδοκίμησε ήρθαν σε επαφή με τον Σεραφείμ Παπακώστα θεωρώντας ότι στην κίνηση της «Ζωής» θα μπορούσαν να αναπτύξουν τις ιδέες και την δράση τους.⁷⁷ Οι συνεργάτες αυτοί αφενός κομίζουν την εμπειρία που είχαν από άλλες χριστιανικές νεανικές οργανώσεις ανανεώνοντας το νεανικό έργο της «Ζωής», αφετέρου με τις επιστημονικές τους γνώσεις καλούνται να αντιμετωπίσουν την κίνηση του «υλισμού» τόσο στην κοινωνία αλλά κυρίως όπως αυτή είχε εξαπλωθεί στον ακαδημαϊκό τομέα.⁷⁸

1.4 Δικτατορία Μεταξά

Στην 4 Αυγούστου 1936 με τις ευλογίες του Βασιλιά Γεώργιου Β' εγκαθίσταται στην χώρα δικτατορικό καθεστώς υπό τον στρατηγό Ιωάννη Μεταξά. Στα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του ιδιότυπου καθεστώτος, με τα φασιστικά του στοιχεία⁷⁹, είναι και ο αντικομμουνισμός. Αυτός εκδηλώνεται μέσω ενός μηχανισμού ιδεολογικής προπαγάνδας από την μια μεριά και αυστηρότατης αστυνόμευσης και ελέγχου της κοινωνίας από την άλλη, υπό τον έλεγχο του υφυπουργού Δημόσιας Τάξης Κωνσταντίνου Μανιαδάκη. Έτσι και με χρήση του - ψηφισμένου από τον μεσοπόλεμο - Ιδιώνυμου και με πολίτες θεωρούμενους κομμουνιστές να υφίστανται βασανισμούς, φυλακίσεις και εξορίες, καταφέρνει να συλλάβει την ηγεσία του ΚΚΕ και να περιορίσει την δράση του σε μικρούς παράνομους πυρήνες στην Αθήνα και την Θεσσαλονίκη. Ενώ από τις αρχές του 1938 εκτοπίζονται και όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί, μετά από κατηγορίες από το καθεστώς για συνωμοτικές κινήσεις τους εναντίων του Μεταξά.⁸⁰ Πάντως θα πρέπει να έχουμε υπόψιν ότι αυτά τα

---

⁷⁶ Βασίλειος Σταθάκης, *Από την ιστορία του περιοδικού – «Ακτίνες» 1938 - 1997*, στο Βασίλειος Χαραλαμπίδης (επίμ.), *Ευρετήριο «Ακτίνων» τόμοι: 1938 – 1997*, Εκδόσεις «Ακτίνων», 1998, σ. 8

⁷⁷ Γεώργιος Γαλίτης, συνέντευξη, 30/7/2015

⁷⁸ Ιωάννης Κολιτσάρας, 1980, σ. 67 - 68

⁷⁹ Στάνλεϊ Πέιν, *Η Ιστορία του φασισμού 1914-1945*, (μτφ. Κώστας Γεώργας), Φιλίστωρ, 2000, σ.445-449

⁸⁰ Μαρία Καβάλα, 2009, σ. 90 - 91

επιχειρήματα, την πολιτική αστάθεια και τον κομμουνιστικό κίνδυνο επικαλούνται οι χώρες της δημοκρατικής Δύσης, η Μ. Βρετανία και οι ΗΠΑ, για να δικαιολογήσουν την στήριξη τους στο καθεστώς Μεταξά.⁸¹

Η Εκκλησία είναι ένας από τους πυλώνες που βασίζεται το καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Κατ' αρχήν ιδεολογικά, χαρακτηριστικό το πολυσέλιδο κεντρικό άρθρο του επετειακού τεύχους του περιοδικού «Νεολαία» της 4ης Αυγούστου 1940 με τίτλο «Το τρίπτυχον του νέου κράτους»⁸² που παρουσιάζει τους τρεις βασικούς ιδεολογικούς πυλώνες του καθεστώτος. Πρώτα αναλύεται ο ρόλος της θρησκείας για να ακολουθήσουν η πατρίδα και η οικογένεια ενώ αλλού αναγνωρίζεται η ιδιαίτερη σχέση του χριστιανισμού με την ιδέα του ελληνικού έθνους, χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι «οι μεγάλες εορτές της Ορθοδοξίας, [...] για τον Ελληνικό λαό [...] είναι σφιχτοδεμένες πάντα με το εθνικό του 'Πιστεύω'»⁸³. Αλλά πέρα από το ιδεολογικό μέρος το καθεστώς προσβλέπει σε συνεργασία και σε επίπεδο οργανισμών με την Εκκλησία, εξουσιοδοτεί την Ιερά Σύνοδο να «ελέγχει» βιβλία, κινηματογραφικά και θεατρικά έργα, ενώ παράλληλα επιτρέπει και την συνέχιση της λειτουργίας των κατηχητικών σχολείων – που ελέγχονται από την «Ζωή» – σε αντίθεση με άλλες νεανικές οργανώσεις (ΧΑΝ – ΧΕΝ, Πρόσκοποι – Οδηγοί) των οποίων απαγορεύει την λειτουργία προς όφελος της ΕΟΝ.⁸⁴

Στα γεγονότα της περιόδου εκτός από την, με αναγκαστικό νόμο, ίδρυση της «Αποστολικής Διακονίας» της Εκκλησίας της Ελλάδος ως νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, υπό την εποπτεία της Ιεράς Συνόδου, η οποία δεν καταφέρνει να ενεργοποιηθεί, έχουμε και μια σειρά γεγονότων που παρουσιάζονται σχετικά με την διαδοχή του Χρυσόστομου Παπαδόπουλου, στον Αρχιεπισκοπικό θρόνο Αθηνών, μετά τον θάνατο του τελευταίου το 1938. Το λεγόμενο «Αρχιεπισκοπικό» ζήτημα

---

⁸¹ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το «όχι» του Μεταξά: Βραχυπρόθεσμοι και μακροπρόθεσμοι παράγοντες μιας απόφασης», Επιστημονικό συμπόσιο, *Η Ελλάδα του '40 (19 και 20 Απριλίου 1991)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1993, σ. 236

⁸² «Θρησκεία – Πατρίς – Οικογένεια», *Η Νεολαία*, τ. 44 (95), σ. 1386 - 1390

⁸³ «Ανωνύμου, Όρκον και Υπόσχεσιν», *Η Νεολαία*, τ. 114, σ. 315. Για την θέση της Εκκλησίας στην ιδεολογία της 4ης Αυγούστου πρβλ. Χρήστος Σουρουλής, 2001, σ. 44

⁸⁴ πρβλ. Βαγγέλης Αγγελής, *Μεταξική Προπαγάνδα και Νεολαία 1936 – 1940*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2004, σ. 58 - 59

αφορά την διαμάχη για την κανονικότητα εκλογής στην θέση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών μεταξύ των τότε Μητροπολιτών Κορινθίας Δαμασκηνού Παπανδρέου και Τραπεζούντος Χρύσανθου Φιλιππίδη. Μετά από μια διαδικασία εκλογών και ακυρώσεων τελικά στην θέση του Αρχιεπισκόπου παραμένει ο Χρύσανθος. Κατά τον Τσιρώνη, η μεταγενέστερη υποστήριξη της «Ζωής» από τον Χρύσανθο, δεν αποτελεί απόδειξη της εμπλοκής της «κίνησης» στο αρχιεπισκοπικό ζήτημα της περιόδου. Η άποψη, περί εμπλοκής της «Ζωής», δεν τεκμηριώνεται επαρκώς υπάρχουν μάλιστα και περί του αντιθέτου ενδείξεις αφού αφενός το περιοδικό επιδοκιμάζει την αρχική εκλογή του Δαμασκηνού αφετέρου έχει υποστηριχθεί ότι ο Τρεμπέλας πρώτον κλήθηκε να μεσολαβήσει ώστε να μην ακυρωθεί η αρχική εκλογή του Δαμασκηνού μετά από προτροπή του Μητροπολίτη Καλαβρύτων Θεόκλητου, και δεύτερον εξέφρασε, εκ μέρους της αδελφότητας, στον Δαμασκηνό την αποδοκιμασία της για την προσφυγή ακύρωσης της εκλογής του.⁸⁵

1.5 Η κατοχή

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν ένα σημείο καμπής για το μέλλον της αδελφότητας αλλά και για την ανάπτυξή της.

Η επιστράτευση της 28ης Οκτωβρίου 1940 θα αφαιρέσει από το δυναμικό της αδελφότητας σαράντα μέλη και εσωτερικούς οικότροφους. Τους 6 μήνες του ελληνοϊταλικού πολέμου τα μέλη της αδελφότητας πολεμούν και διακρίνονται στην πρώτη γραμμή του μετώπου ενώ τα μέλη της γυναικείας κίνησης στελεχώνουν τις τάξεις του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και τον νοσοκομείων ως νοσοκόμοι.⁸⁶

Στις 11 Νοεμβρίου του 1940 με πρωτοβουλία των μελών της «χριστιανικής κίνησης» και υπό την αιγίδα του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρύσανθου Φιλιππίδη ιδρύεται η «Υπηρεσία Πρόνοιας Στρατευομένων». Οι άνθρωποι του «χριστιανικού έργου» είναι ο βασικός πυλώνας της κίνησης. Έρχονται σε επικοινωνία με 60.000 οικογένειες στρατευμένων στην περιοχή Αθηνάς – Πειραιά αναλαμβάνοντας

---

⁸⁵ πρβλ Θεοδόσης Τσιρώνης, 2007, σ. 256 - 257

⁸⁶ πρβλ. Ιωάννης Κολιτσάρας, χχ, σ. 6 - 16

ψυχολογική (επισκεπτόμενοι τις αντίστοιχες οικογένειες), ιατροφαρμακευτική και υλική υποστήριξη. Συστάθηκε ειδικό τμήμα περιθάλψεως θυμάτων αερεπιδρομών. Συνεργασία έχουν και με το ίδρυμα «Φανέλα του Στρατιώτου»⁸⁷. Στέλνει στο μέτωπο 100.000 βιβλία και περιοδικά και επιπλέον 75.000 αντίτυπα του εντύπου «Ένα γράμμα προς τους στρατιώτες μας».⁸⁸

Μετά την κατάρρευση του μετώπου και την συνθηκολόγηση οι κατοχικές δυνάμεις εισέρχονται στην Αθήνα στις 27 Απριλίου 1941. Η άφιξη και εγκατάσταση τους στην πρωτεύουσα είναι αφορμή για μια σειρά από αλλαγές στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Ο από Τραπεζούντος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρύσανθος Φιλιππίδης, που έχει ήδη αρνηθεί την πρόταση που του μεταφέρει στις 24 Απριλίου του 1941 ο Γεώργιος Παπανδρέου για ανάληψης της πρωθυπουργίας της χώρας μετά την αποχώρηση του Γεωργίου με την Κυβέρνηση Τσουδερού,⁸⁹ έρχεται σε προστριβές με τις δυνάμεις κατοχής και την δωσίλογη Κυβέρνηση Τσολάκογλου. Δεν δέχεται να συμμετέχει στην επιτροπή παράδοσης της Αθήνας, να τελέσει δοξολογία για την κατάληψη της Αθήνας από τις δυνάμεις κατοχής, ενώ στις συνάντησή που είχε με τους επικεφαλής Γερμανούς Αξιωματικούς είναι απότομος και τους επιρρίπτει ευθύνες για την εξέλιξη των γεγονότων στην Ελλάδα. Παράλληλα αρνείται να ορκίσει την Κυβέρνηση συνεργασίας υπό τον Στρατηγό Γεώργιο Τσολάκογλου, η οποία τελικά μεθοδεύει την απομάκρυνσή του και την αντικατάστασή του από τον, από Κορινθίας, Δαμασκηνό Παπανδρέου.⁹⁰ Ο Χρύσανθος θεωρείται «επιβάτης» της θέσης του Αρχιεπισκόπου, σαν να μην υπήρξε ποτέ Αρχιεπίσκοπος δηλαδή, και χωρίς καμία σύνταξη ή άλλο δικαίωμα παραμένει στα χρόνια της Κατοχής σε ένα διαμέρισμα στην Κυψέλη όποτε η «Ζωή» αναλαμβάνει την υλική υποστήρισή του.⁹¹

---

⁸⁷ πρβλ. Γεώργιος Καραγιάννης, 2001, σ. 104, Ιωάννης Κολιτσάρας, *χχ*, σ. 16 – 21

⁸⁸ Ιωάννης Κολιτσάρας *χχ*, σ. 21, Βασίλειος Σταθάκης, *Το χριστιανικό έργο στα χρόνια της Κατοχής*, εκδόσεις Χριστ. Φοιτητικής Ένωσης, Αθήνα, 1990, σ. 10-15

⁸⁹ πρβλ. Θεοδόσης Τσιρώνης, 2007, σ. 281. Ο Παπανδρέου τον διαβεβαιώνει ότι ο Γερμανός πρεσβευτής έχει αποδεχθεί την λύση σχηματισμού Κυβέρνησης με πρωτοβουλία της Εκκλησίας. Ο Χρύσανθος φαίνεται να έχει προταθεί για πρωθυπουργός και από τον υπουργό τύπου Νικολούδη, τόσο μετά τον θάνατο Μεταξά όσο και μετά την αυτοκτονία Κορυζή, κάτι που δεν αποδέχθηκε ο Γεώργιος Β' πρβλ. Θεοδόσης Τσιρώνης, 2007, σ. 278 - 280

⁹⁰ Θεοδόσης Τσιρώνης, 2007, σ. 283, 287 - 291

⁹¹ Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος, συνέντευξη, 26/4/2013

Η άφιξη των κατοχικών δυνάμεων θα επηρεάσει και την «Ζωή». Μετά την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα επιτάσσεται το κτήμα της αδελφότητας στην Αγ. Παρασκευή, όπου εγκαθίσταται ένας γερμανικός λόχος. Όλα τα μέλη της «Ζωής» θα μεταφερθούν σε κτήριο της αδελφότητας στην οδό Ιπποκράτους. Παράλληλα για να αποφύγουν την πρόκληση των κατοχικών δυνάμεων, μετονομάζουν ορισμένα φοιτητικά κυρίως Σωματεία σε Χριστιανικά Φροντιστήρια για να αποφευχθεί οποιαδήποτε σύγχυση με πολιτικές και άλλες οργανώσεις.⁹²

Η δραστηριοποίηση της αδελφότητας και των σωματείων δε σταματά, αλλά συνεχίζεται εντατικότερα κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Στις 29 Ιουνίου 1941, στη γενική συγκέντρωση των μελών του «Αποστόλου Παύλου» αποφασίζεται η έναρξη φιλανθρωπικής δράσης. Θα πάρει το όνομα «λογία»⁹³ και θα διευθύνεται από τριμελή επιτροπή⁹⁴ μελών και συνεργατών της αδελφότητας⁹⁵. Τα Χριστούγεννα του 1941 φτάνουν να συντηρούνται από τη ΖΩΗ 800 άτομα ενώ ιδρύεται παράλληλα η «Εστία ασθενών» στην οποία παρέχεται δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.

Από τις 9 Μαρτίου του 1942 μέχρι των αρχών Νοεμβρίου 1942 αρχίζει η κατ' οίκον διανομή συσσιτίου σε 700 άτομα στην περιοχή Αθηνών – Πειραιώς. Στην Αθήνα γίνονται διανομές φαγητού από την κεντρική εστία της αδελφότητας στην οδό Καρύτση 14, σε δεκαεννέα εστίες συνοικιών στην Αθήνα και έξι στον Πειραιά. Οι διανομές γίνονται από εθελοντές φοιτητές.⁹⁶ Τα χορηγούμενα τρόφιμα λαμβάνονται κατά ένα μέρος από τον Ερυθρό Σταυρό και το Υπουργείο Επισιτισμού και από αγορές τροφίμων από την επαρχία⁹⁷. Παράλληλα οι άνθρωποι της «χριστιανικής κίνησης» με πρωτοβουλία της «Ζωής» ξεκινούν αυτό που ονομάζουν «αγία μερίς», το τεύχος της 11ης Δεκεμβρίου 1941 καλεί τους αναγνώστες ανά οικογένεια να προσφέρουν μία μερίδα φαγητό, που θα την έχουν δημιουργήσει εξοικονομώντας

---

⁹² Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος, συνέντευξη, 26/4/2013.

⁹³ Το όνομα αυτό είχε δώσει ο Απ. Πάυλος σε συσσίτια που οργάνωσε προς συντήρηση των λιμοκτονούντων στην Ιερουσαλήμ (Α' Κορ. Κεφ. 16)

⁹⁴ την επιτροπή αποτελούν Σ. Παπακώστας, Ι. Κοτσώνης, Δημ. Σταμάτης

⁹⁵ Βασίλειος Σταθάκης, 1990, σ.18-21

⁹⁶ Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, Εστία, Αθήνα, 2009, σ. 370.

⁹⁷ Ιωάννης Κολιτσάρας, *χχ*, σ. 41

από τις δικές τους μερίδες, και να την προσφέρουν σε κάποιον στην γειτονία τους που την είχε ανάγκη.

Παρόμοιες κινήσεις καταγράφονται σε όλη σχεδόν την Ελλάδα. Τρίπολη, Πύργο, Αίγιο και Καλάβρυτα, Αγρίνιο, Αιτωλικό, Λαμία, Βόλο, Μυτιλήνη, Σάμο, Χίο, Πτολεμαΐδα, Κατερίνη και Λαγκαδά συγκαταλέγονται στις περιοχές δράσεις της «κίνησης». Το φαινόμενο όμως των συσσιτίων είχε μεγαλύτερη διάδοση από οπουδήποτε αλλού, στη Θεσσαλονίκη.⁹⁸

Μεγάλη μαζικότητα αποκτούν οι φιλανθρωπικές κινήσεις που έγιναν στην Θεσσαλονίκη υπό την καθοδήγηση των μελών της «Ζωής» αρχιμανδρίτη Λεωνίδα Παρασκευόπουλου και θεολόγου Αθανάσιου Φραγκόπουλου. Ξεκίνησαν από μια μικρή προσπάθεια στις 2 Φεβρουαρίου 1942 και έφτασαν στο σημείο να σιτίζονται 4680 παιδιά σε μόνιμη βάση (συνολικά στα τέσσερα έτη λειτουργίας περί τα 10.000 παιδιά εκ περιτροπής) και 1200 φοιτητές.⁹⁹ Στα συσσίτια αυτά δεν μοιράζεται μόνο φαγητό, αποτελούν εστία πολιτιστικού έργου που με την παρέα και το τραγούδι, τονώνονται και ψυχικά όσοι σιτίζονται. Γράφει ο λογοτέχνης Γιώργος Ιωάννου που σιτιζόταν στα συσσίτια: *« Αυτά τα ίδια τα φαγητά αν μας τα μοίραζαν με το καζάνι μέσα σ' ένα οικόπεδο με την κουτάλα, θα ήταν ακόμη πιο θλιβερά και σίγουρα λιγότερο ωφέλιμα. Το λέω αυτό γιατί και άλλες ομάδες, που συχνά δεν ήταν παρά καμουφλαρισμένες αντιστασιακές οργανώσεις, είχαν ιδρύσει συσσίτια σε διάφορες γειτονίες. Αλλά είτε από αδυναμία, είτε από άγνοια και έλλειψη βαθύτερης λαχτάρας είχαν δώσει σημασία μόνο στο καζάνι και στην κουτάλα. Ο κόσμος έμπαινε στη γραμμή και έπαιρνε με τα κατσαρολάκια. Αυτό όμως σε καταρράκωνε, σε μετέβαλε σε ζητιάνο»*¹⁰⁰ *Ενώ για το κατηχητικό: « Σ' αυτό το περιβάλλον ετελείτο ένα μυστήριο, που δεν είχε καμιά σχέση με τη φοβερή λέξη συσσίτιο. Δίκιο είχαν αυτοί που μιλούσαν με θαυμασμό [...] Η ομορφιά της αίθουσας πάντα μας ημέρευε. Καταβάλαμε προσπάθειες ώστε να μη μιλάμε δυνατά κι αυτό επιδρούσε. Ξέραμε το τραπέζι μας*

⁹⁸ Κολιτσάρας, χχ, 50 – 65, Σταθάκης, 1990, σ. 22-25,

⁹⁹ πρβλ. Βαρών-Βασάρ, 2009, σ. 370. Καβάλα, 2009, σ. 217 - 223

¹⁰⁰ Γιώργος Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Κέδρος, Αθήνα, 1984. σ. 129

και τον πάγκο μας και πηγαίναμε [...] Αφού τελείωνε το σερβίρισμα σηκωνόμασταν για την προσευχή».¹⁰¹

Παράλληλά συνδράμουν στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, στην ενίσχυση των προσφύγων από της περιοχές υπό Βουλγαρική κατοχή, την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, αλλά και στην ενίσχυση των κρατουμένων στο στρατόπεδο συγκέντρωσης «Παύλου Μελά».¹⁰² Γράφει στο ημερολόγιό του ο Αρχιμανδρίτης τότε Διονύσιος Χαραλάμπους από το στρατόπεδο Παύλου Μελά που ήταν φυλακισμένος (αργότερα εκτοπίστηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Γερμανία): «23 Σεπτεμβρίου 1942: Επισκεπτήριο. Ο κ. Φ... ιεροκήρυκας της Ζωής με πράγματα κι ένα μεγάλο δώρο: Από αύριο για ένα μήνα θα έχετε 15 ψωμιά την ημέρα. -15 ψωμιά. 120 μερίδες... 120 φτωχοί θα παίρνουν για ένα μήνα ψωμάκι.»¹⁰³ Και αλλού γράφει: «25/12/1942: Τα δεύτερα Χριστούγεννά μας στου Παύλου Μελά. μα η αγάπη των χριστιανών κάνει να ξεχάσωμε την τραγική μας θέση. [...] Ψωμιά, τρόφιμα, γλυκά, φρούτα και τσιγάρα. Είναι τα Κατηχητόπουλά μας. [...] Στέκονται μια πυκνή ομάδα έξω από τα σύρματα και τραγουδούν.[...] Τα παιδιά μας εύχονται «χρόνια πολλά, καλή λεφτεριά» -αυτό στο αφτί- αφήνουν τα δώρα τους τα πλούσια και φεύγουν»¹⁰⁴. Αποσπασματικές αναφορές θα βρούμε και σε άλλες μελέτες και μυθιστορήματα.¹⁰⁵

Τα συσσίτια αυτά θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε πρόδρομο των Χριστιανικών Μαθητικών Ομάδων, μια άλλης νεανικής συλλογικότητας που ξεκινά στο πλαίσιο της χριστιανικής κίνησης στα χρόνια της Κατοχής. Φαίνεται ότι εξαιτίας του υπερπληθυσμού στα κατηχητικά είχε αναπτυχθεί ανάγκη τόσο από τα παιδιά όσο και από τους κατά τόπους κατηχητές για κάποια «εξωκατηχητική» δραστηριότητα. Η πρώτη τέτοια πρέπει να είναι η συμμετοχή των μαθητών των κατηχητικών στην οργάνωση των συσσιτίων της Θεσσαλονίκης υπό τον

---

¹⁰¹ Ιωάννου, 1984, σ. 123-125.

¹⁰² Την δράση αναγνωρίζουν κομμουνιστές κρατούμενοι. Πρβλ. άρθρο στην «Προοδευτική» της Χίου στις 5 Ιανουαρίου 1945. / Κολιτσάρα, χχ, σ. 68 / Οι νέοι στον πόνο και την δράση, Χ.Φ.Ε., 1999, σ 22 – 23

¹⁰³ Διονυσίου Χαραλάμπους, *Μάρτυρες. Διωγμοί 1942-45*, Δαμασκός, Αθήνα 1949, σ.73

¹⁰⁴ Χαραλάμπους, 1949, σ. 86.

¹⁰⁵ βλ. μελέτες για την κατοχική Θεσσαλονίκη: Β.Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου (επιμ), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2001 και Δορδανός Στράτος: *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, Επίκεντρο, 2006. Ενδιαφέρον έχει και η αναφορά στα συσσίτια στο: Σοφία Νικολαΐδου, *Απόψε δεν έχουμε φίλους*, Μεταίχμιο, 2014.

Παρασκευόπουλο το 1942. Αργότερα τον Σεπτέμβριο του 1944 στην Αθήνα ο κατηχητής Γεώργιος Παυλίδης, μετέπειτα Μητροπολίτης Νίκαιας, συγκεντρώνει μια ομάδα δέκα παιδιών,¹⁰⁶ από τα διακόσια παιδιά του Κατηχητικού της Αγίας Ζώνης Κυψέλης, όπου ήταν κατηχητής, σε ένα φιλικό σπίτι για να συζητήσουν κατ' αρχάς για τις επικείμενες δραστηριότητες των κατηχητικών, τα παιχνίδια, τις εκδρομές κλπ. αναλύοντας και ένα χριστιανικό σύνθημα σε κάθε συνάντηση. Οι συναντήσεις αυτές συστηματοποιούνται και οργανώνονται με την πάροδο του χρόνου από την «Ζωή» υπό μορφή, των «Χριστιανικών Μαθητικών Ομάδων», ενός σώματος αριστείας των νέων που προέρχονται από τα κατηχητικά.¹⁰⁷

Τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής, σε όλη τη χώρα εντείνονται οι συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων και των δυνάμεων κατοχής, με τις φυλακίσεις και τις εκτελέσεις να αυξάνονται με γεωμετρική πρόοδο. Πλέον είναι σε όλους ξεκάθαρο ότι πλησιάζει η αποχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα. Ταυτόχρονα όμως και οι εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων φτάνουν στο χειρότερο σημείο από την αρχή της Κατοχής. Μέσα στην Αθήνα ειδικά ο διαχωρισμός μεταξύ των οργανώσεων δεν είναι μόνον αντιστασιακοί-δοσίλογοι αλλά και εαμικοί-αντιστασιακοί ενώ παρατηρείται κλιμάκωση της βίας καθημερινά.¹⁰⁸

Γεννάται έτσι ένα ερώτημα. Ήταν η «Ζωή» μια οργάνωση αντίστασης ή ήταν οργάνωση συνεργασίας με τον κατακτητή ή μήπως πάλι εντάσσεται σε κάποιο άλλο χώρο; Αν και δεν αποτελεί αντικείμενο της έρευνάς μας αυτή η περίοδος, θα επιχειρήσουμε να κάνουμε μία σύντομη τοποθέτηση για το χώρο που θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε την «κίνηση της Ζωής» κατά την περίοδο της Κατοχής.

---

¹⁰⁶ Μεταξύ αυτών Αναστάσιος Γιαννουλάτος (μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας), Πρόδρομος Δαγτόγλου (μετέπειτα Καθηγητής Νομικής), Παναγιώτης Ρελλάς (μετέπειτα πρέσβης), Ευάγγελος Δεβλέτογλου (μετέπειτα υπουργός Οικονομικών), Φραγκίσκος Μαυρομάτης (μετέπειτα Καθηγητής Ιατρικής), Θάνας Πιπλής (μετέπειτα βιομήχανος), Θεόδωρος Καρατζάς (μετέπειτα Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας)

¹⁰⁷ Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος, συνέντευξη, 26/4/2013, Καλίνικος Δασκαλούδης, συνέντευξη, 28/4/2014, Μαίρη Μόσχου, συνέντευξη, 31/7/2013 βλ Ανδρέας Χελιώτης, «Η πρώτη Χριστιανική Μαθητική Ομάδα (ΧΜΟ) των Αθηνών», *Ανάπλασις*, Δεκέμβριος-Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2011, τ. 450, σ. 8 - 10

¹⁰⁸ Χανδρινός Ιάσωνας, *Το τιμωρό χέρι του λαού*, Θεμέλιο, Αθήνα 2012, σ.125-127.

Στην κατεχόμενη Ευρώπη, πολλοί λαοί μίσησαν τους χιτλερικούς κατακτητές, η επιλογή όμως της αντίστασης δεν ήταν αυτονόητη. Στην Ελλάδα κατά κοινή ομολογία των ιστορικών η αντίσταση υπήρξε τόσο ένα μαζικό όσο και σύνθετο φαινόμενο. Η αντίδραση και το μίσος προς τον κατακτητή εκφράστηκαν με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Ενεργητικούς και παθητικούς.

Η ενεργητική αντίσταση έχει σαφώς μελετηθεί περισσότερο στην ελληνική περίπτωση σε βάρος της παθητικής αντίστασης.¹⁰⁹ Ενεργητική αντίσταση εννοούμε την ένοπλη αντιπαράθεση με τις κατοχικές δυνάμεις και τους συνεργάτες τους, δηλαδή την επιλογή της βίας ως κεντρικού στοιχείου της αναμέτρησης με τον κατακτητή, μία εξέλιξη που δεν ήταν όπως είπαμε ούτε αυτονόητη ούτε αναγκαστική.¹¹⁰

Ως παθητική αντίσταση (civil resistance) αναφέρουμε κάθε μορφή «αντίστασης των πολιτών» στην κατεχόμενη Ευρώπη όπως αυτή ορίζεται και οροθετείται στο σημαντικό έργο του Ζακ Σεμελέν.¹¹¹ Το ερώτημα που γεννάται είναι αν η κίνηση της «Ζωής» εντάσσεται σε αυτό το χώρο. Δεν μπορούμε να δώσουμε μία σαφή απάντηση καθώς αυτό είναι από μόνο του στοιχείο μελέτης κάποιας μελλοντικής εργασίας. Τα στοιχεία όμως δείχνουν ότι η «κίνηση της Ζωής» πρέπει να ενταχθεί στο στρατόπεδο που βρίσκεται απέναντι από τον κατακτητή. Στο χώρο αυτό τοποθετείται μάλιστα από τις ίδιες τις δυνάμεις Κατοχής.

Στον δοσιλογικό τύπο οι «Ζωηκοί» θα ενταχθούν στο κάδρο με τους ιδεολογικούς εχθρούς. Γράφει χαρακτηριστικά η εθνικοσοσιαλιστική Νέα Ευρώπη: «Οι ζηλωταί της αιρέσεως των «Ζωηκών» ας μη κρύπτονται όπισθεν κραυγών «κοινωνικού χριστιανισμού» και συσσιτίων. Οι φρόνιμοι δεν είναι δυνατόν να λησμονούν τον αγώνα του συγκροτήματος της «Ζωής» κατά των νέων αναμορφωτικών ιδεών του Γ' Ράιχ ... Ας μην νομίζωσιν ούτοι ότι λανθάνουσι τα

---

¹⁰⁹ Πρβλ. Ιάσωνας Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού*, Θεμέλιο, Αθήνα 2012, σ.16-18

¹¹⁰ Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ.59

¹¹¹ Ζακ Σεμελέν, *Άοπλοι απέναντι στον Χίτλερ. Η αντίσταση των πολιτών στην Ευρώπη 1939-1943* (μτφ. Χριστίνα Ξανθοπούλου). Χατζηνικολή, Αθήνα, 1993. Σχετικά με τις παθητικές, μη μαχητικές και ένοπλες μορφές Αντίστασης στα κράτη της Ευρώπης του Άξονα, πρβλ. Semelin Jacques, *pour sortir de la violence*, Atelier, Paris 1989, *La Résistance civile en Europe 1939-1943*, Payot, Paris 1989, Christian Mellon, Jacques Semelin, *La non-violence*, Presses universitaires de France, 1994.

φρονήματά των, τα μέσα των και οι σκοποί των, οι παλαιοί και οι σημερινοί αγώνες των εναντίον του αναγεννώμενου Γ' Ράιχ... Το αντιγερμανικόν έργον των «Ζωηκών» πρέπει να παταχθεί»¹¹²

Και λίγες μέρες αργότερα:

«Ας προσέξουν οι ευεπηρέαστοι κατευθυνόμενοι υπό των κληρικών της «Ζωής», ότι πάσα, έστω και μικροσυσχέτισις του έργου της Ορθοδόξου Εκκλησίας προς την ανατρεπτικήν κίνησιν των Ζωηκών, θα χαρακτηρίσει και το έργον τούτο ως αντιγερμανικόν και ταραχοποιόν αι δε συνέπειαι θα είναι βαρείαι. Αι νέαι αναμορφωτικάί δυνάμεις του κόσμου αγρυπνούν, έτοιμοι να πατάξουν τους προδότας και τους συνεργάτας του ασχημονούντος άμβωνος. Η ημέρα είναι εγγύς... Η λεοντή των αγίων πατέρων τόσον μόνον θα τους καλύπτη, όσον θα διαρκή η επιείκεια των αρχών της εθνικοσοσιαλιστικής κοσμοθεωρίας»¹¹³ Και όλα αυτά το καλοκαίρι του 1942, που ακόμη οι περισσότερες αντιστασιακές οργανώσεις κινούνται σε μεγάλο βαθμό στο χώρο της νομιμότητας και η βία δεν έχει κλιμακωθεί.¹¹⁴ Λίγο νωρίτερα ο ιεροκήρυκας στην Καβάλα Αρχιμανδρίτης Κωνσταντίος Χρόνης, μέλος της «Ζωής», καταβάλει προσπάθειες αφενός να οργανώσει του εναπομείναντες Έλληνες κληρικούς στην περιοχή μετά την αποχώρηση του Έλληνα Μητροπολίτη, αφετέρου να σιτίσει τους εκεί φυλακισμένους από τις αρχές κατοχής. Για την δράση του αυτή μετά από προπηλακισμούς και ξυλοδαρμό, εκδιώκεται από την πόλη από τις Βουλγαρικές δυνάμεις κατοχής.¹¹⁵

Συχνά στις συναθροίσεις των φοιτητών αλλά και στις φοιτητικές κατασκηνώσεις - που οργανώνονται στο κτήμα της «Ζωής» στην Αγία Παρασκευή- εισβάλουν Γερμανοί, κάνουν έρευνες, συλλαμβάνουν τον αρχηγό της κατασκήνωσης και τους απαγορεύουν να τραγουδούν καθώς θεωρούν ότι τα τραγούδια τους έχουν

---

¹¹² Νέα Ευρώπη, 5 Ιουνίου 1942 όπως παρατίθεται στο Κολιτσάρας, χχ, σ. 73

¹¹³ Νέα Ευρώπη, 11 Ιουνίου 1942, όπως παρατίθεται στο Κολιτσάρας, χχ, σ. 73, πρβλ. Βασίλης Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων, Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στην Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Παρατηρητής, 2002, σ. 153

¹¹⁴ Χανδρινός, 2012, σ.17

¹¹⁵ Κολιτσάρας, χχ, σ. 71

ανατρεπτικό - επαναστατικό χαρακτήρα.¹¹⁶ Τα τραγούδια αυτά, τα «τραγούδια της λεφτεριάς» όπως τα ονομάζουν, τα τραγουδούν αργότερα στις μεγάλες συγκεντρώσεις για την απελευθέρωση της Αθήνας.¹¹⁷ Είναι ενδιαφέρον ότι σχεδόν σε όλες τις συνεντεύξεις γίνεται αναφορά επίσης και στα «κάλαντα της λεφτεριάς» που τραγούδησαν φοιτητές σε όλους τους κεντρικούς δρόμους και τις γειτονιές του κέντρου της Αθήνας τα Χριστούγεννα του 1943.¹¹⁸

Το ερώτημα όμως δεν απαντήθηκε πλήρως. Βοήθεια στο να κατατάξουμε την «κίνηση της Ζωής» ίσως μας δώσει τα ακόλουθο απόσπασμα του Γιώργου Ιωάννου για το πώς έβλεπαν οι νέοι των κατηχητικών τους Επονίτες στη διάρκεια της Κατοχής: *«Ζυγώνοντας προς τη χαράδρα είδαμε κάτι νεαρούς που έκαναν σκοποβολή όρθιοι με τουφέκια. Πρέπει να ήταν μάλλον της Επόν παρά του Ελάς. Χωνιά φωνάζαν πάνω από τα βράχια. Την άλλη μέρα οργάνωναν μια συγκέντρωση στην πλατεία Αριστοτέλους. Περίεργες κουβέντες και χάχανα ανταλλάσσονταν από κάποια παράθυρα, καθώς φεύγαμε. Άλλος κόσμος.»*¹¹⁹

Ένας «άλλος κόσμος». Ένας άλλος χώρος. Ο χώρος του γκρίζου. Ένας χώρος που σταδιακά συρρικνώνεται καθώς ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος φτάνει προς το τέλος του. Για αυτό η ορολογία πολλών οργανώσεων αντιστασιακών – αλλά και δοσιλογικών – αλλάζει όσο πλησιάζει η αποχώρηση των Γερμανών και οι μεταξύ τους συγκρούσεις γενικεύονται¹²⁰.

Άλλος κόσμος που ο ένας δεν μπαίνει στο χώρο του άλλου και δε διεκδικεί κάτι από τον άλλο όσο ακόμη υπάρχει γκρίζος χώρος και δεν είναι απόλυτα πολωμένο το κλίμα.¹²¹ Υπάρχει μεν χάσμα αλλά ακόμη δεν έχει τεθεί το ερώτημα όπως τίθεται στον Εμφύλιο «είσαι μαζί μας ή εναντίον μας;», ερώτημα που συμπιέζει

---

¹¹⁶ Γεώργιος Γαλίτης, συνέντευξη, 30/7/2015, Μαίρη Μόσχου, συνέντευξη, 31/7/2013, *Οι νέοι στον πόνο και την δράση*, εκδόσεις ΧΦΕ, 1999, σ. 42

¹¹⁷ Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος, συνέντευξη, 26/4/2013

¹¹⁸ *Οι νέοι στον πόνο και στη δράση*, εκδόσεις ΧΦΕ, 1999, σ. 54-57

¹¹⁹ Γιώργος Ιωάννου, , 1984, σ. 145

¹²⁰ Χανδρινός, 2012, σ.126

¹²¹ Athanasios Papaouras, *Εμπέδωση εξουσίας και εσωτερική βία των αντιστασιακών οργανώσεων στην Κεντρική Ελλάδα (Affermissement du pouvoir et violence interne des organisations de la resistance en Grece Centrale)* (Διπλωματική Εργασία), EHESS, Παρίσι 2012, σ. 82.

τις γκρίζες ζώνες και οι άνθρωποι για να επιβιώσουν πρέπει σαφώς να ενταχτούν στη μία ή στην άλλη πλευρά.

1.6 Απελευθέρωση - Δεκεμβριανά

Μετά την Απελευθέρωση τον Οκτώβρη του 1944, η κυβέρνηση Παπανδρέου φτάνει στην Αθήνα συνοδευόμενη από μικρή βρετανική δύναμη και αργότερα καταφτάνουν ο Ιερός Λόχος και η εμπειροπόλεμη 3^η Ορεινή Ταξιαρχία που είχε λάβει μέρος σε επιχειρήσεις στο πλευρό των συμμάχων. Στην κυβέρνηση συμμετείχαν και αντιπρόσωποι του ΕΑΜ, γεγονός το οποίο έδινε τη δυνατότητα στον Παπανδρέου να παρουσιάσει το επιτελείο του ως «κυβέρνηση εθνικής ενότητας». Ωστόσο οι αντιπαραθέσεις και τα εσωτερικά χάσματα ήταν τεράστια. Παράλληλα, σε αυτά θα πρέπει να συνυπολογιστούν τα προβλήματα που κληροδότησε η περίοδος της Κατοχής. Οι συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων είχαν δημιουργήσει κλίμα καχυποψίας και φόβου.¹²² Οι επικοινωνίες είχαν διακοπεί και η ακτοπλοΐα ήταν διαλυμένη με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η διανομή βοηθητικού υλικού, προμηθειών σίτισης και φαρμάκων. Η έλλειψη τροφίμων ήταν απελπιστική και οι ασθένειες εξαπλώνονταν ραγδαία ενώ ο πληθωρισμός συνεχίζει να καλπάζει ανεξέλεγκτα.

Με την απελευθέρωση η «χριστιανική κίνηση» θέλει να είναι και αυτή μέρος του παιχνιδιού. Οι φοιτητές της κίνησης βγαίνουν στους δρόμους. Περνούν από το κέντρο της πόλης (Πανεπιστημίου, Σταδίου, Πλατεία Συντάγματος) φωνάζοντας τα τραγούδια τους και τα συνθήματά τους, κάτι που κάνουν και μέσα από τον ραδιοφωνικό σταθμό Αθηνών¹²³. Ενώ στις 8 Νοεμβρίου 1944, απευθύνουν χαιρετισμό και τραγουδούν, στην τελετή υποδοχής της Γ' Ορεινής Ταξιαρχίας από το Ρίμινι. Από αυτό το περιστατικό εξάγουμε και την εικόνα που έχει η ΧΦΕ για τον εαυτό της, από μια έκδοση της το 1946 που αναφέρεται στα μέλη της ως «νέους που

---

¹²² Χάγκεν Φλάισερ, Στέμμα και Σβάστικα, Παπαζήση, Αθήνα, 1995, τ. Β, σ. 224-259.

¹²³ «Ας δουλέψουμε να ιδούμε – την Ελλάδα που ποθούμε – Στο Χριστό κοντά θα βρούμε - την Ελλάδα που ποθούμε» Οι νέοι στον πόνο και την δράση, Χ.Φ.Ε., 1999, σ. 54 - 56

σιωπηρά αγωνίστηκαν στο εσωτερικό της πατρίδος για να γλυτώσουν από τα μικρόβια του διχασμού, του υλισμού και του εκφυλισμού, που ήθελαν να την πνίξουν περισσότερο κι' απ' τον κατακτητή»¹²⁴.

Παράλληλα, χαρακτηριστική του κλίματος της εποχής, μια παρέλαση που κάνουν οι μαθητές των ΧΜΟ από την πλατεία Συνάγματος μέχρι το Παγκράτι. Στο τέρμα Παγκρατίου, άγνωστοι σε αυτούς, τους κυκλώνουν και αρχίζουν να πυροβολούν στο αέρα. Συλλαμβάνουν τους επικεφαλής (μεταξύ αυτών ο γιατρός Άγγελος Παπακωνσταντίνου) και τους οδηγούν στα κεντρικά της πολιτοφυλακής του ΕΑΜ απ' όπου απελευθερώνονται την επόμενη μέρα μετά από συνεννοήσεις¹²⁵.

Στο ξέσπασμα των Δεκεμβριανών, τις πρώτες πρωινές ώρες της 4^{ης} Δεκεμβρίου του 1944, άνδρες του ΕΛΑΣ ζητούν να μπουν στο κεντρικό κτήριο της αδελφότητα στην οδού Ιπποκράτους 189 για να μείνουν. Μετά από διαπραγματεύσεις με τον ίδιο τον Παπακώστα οι άνδρες του ΕΛΑΣ αποχωρούν¹²⁶. Τα αιτήματα επαναλαμβάνονται για χρήση τόσο του κτηρίου στην οδό Ιπποκράτους όσο και του τυπογραφείου της «Ζωής», που βρίσκεται στο από πίσω στενό, του οποίου ζητά την χρήση, στις 11 Δεκεμβρίου, επιτροπή δημοσιογράφων και τυπογράφων του ΕΑΜ. Οι άνθρωποι του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ κάθε φορά πείθονται να αποχωρίσουν με τον Παπακώστα να τονίζει, σε διαλόγους που έχει μαζί τους, την ουδετερότητα της «χριστιανικής κίνησης»¹²⁷. Εν μέσω των Δεκεμβριανών στις γιορτές των Χριστουγέννων οι άνθρωποι της κίνησης αποφασίζουν να αναπαράγουν δύο μηνύματα αντίστοιχα με αυτά που κυκλοφόρησαν στις προηγούμενες γιορτές επί κατοχής, τα οποία τοιχοκολλούν η μοιράζουν πόρτα - πόρτα οι φοιτητές τις ΧΦΕ.

---

¹²⁴ *Οι νέοι στον πόνο και την δράση*, ΧΦΕ, 1999, σ. 56, Για την υποδοχή της Γ' Ορεινης Ταξιαρχίας από τον τύπο της εποχής βλ. Γιανοπούλου, 2011, σ. 67 - 69

¹²⁵ Γεώργιος Γαλίτης, συνέντευξη, 30/7/2015

¹²⁶ πρβλ Κολιτσάρας, 1980, σ. 195, Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος, συνέντευξη, 26/4/2013 Το κτήριο της οδού Ιπποκράτους 189 είναι το κτήριο που κατοικούν οι «αδελφοί» – τα μέλη – της αδελφότητας, και βρίσκεται απέναντι από το Ε' Αστυνομικό Τμήμα. Εκεί μένουν τα μέλη της αδελφότητας που βρίσκονται στην Αθήνα καθ' όλη την διάρκεια των συγκρούσεων, εκτός από μικρό αριθμό που παραμένει αποκλεισμένος στο κτήμα της αδελφότητας στην Αγία Παρασκευή. Ο Κολιτσάρας εκτιμά ότι η κατάληψη του κτηρίου της οδού Ιπποκράτους είχε ως σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως ορμητήριο εναντίων του αστυνομικού τμήματος. Το κτήριο βρίσκεται στην ελεγχόμενη από τον ΕΛΑΣ περιοχή μέχρι την αποχώρηση του από την Αθήνα στις 5 Ιανουαρίου 1945.

¹²⁷ πρβλ Κολιτσάρας, 1980, σ. 109 - 201

Σε μια τέτοια εξόρμηση σκοτώνεται και η φοιτήτρια της φιλολογίας και μέλος της ΧΦΕ Βασιλική Αδριανού¹²⁸.

1.7 Εμφύλιος

Οι αγριότητες που ακολούθησαν τα Δεκεμβριανά έσπειραν με μίσος το χωράφι του Εμφυλίου. Η σύγκρουση του Δεκέμβρη άνοιξε βαθύ χάσμα στην ελληνική κοινωνία, ματαίωσε τις ελπίδες που γεννήθηκαν με την Απελευθέρωση και καθόρισε τη μετέπειτα πορεία της χώρας.¹²⁹ Διαδοχικές ανίσχυρες κυβερνήσεις αποδείχθηκαν απρόθυμες και ανίκανες να ελέγξουν την πόλωση.

Σε αυτό το κλίμα, η κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη προκηρύσσει εκλογές για τις 31/3/1946. Η Αριστερά διαμαρτύρεται ότι στο κλίμα αταξίας και τρομοκρατίας που επικρατούσε δεν ήταν δυνατό να διεξαχθούν δίκαιες εκλογές. Το ΚΚΕ αποφάσισε να απέχει από τις εκλογές.¹³⁰ Οι εκλογές έγιναν την προκαθορισμένη ημερομηνία υπό την επιτήρηση μιας συμμαχικής αποστολής, την οποία αποτελούσαν Βρετανοί, Γάλλοι και Αμερικανοί ενώ η Σοβιετική Ένωση είχε αρνηθεί να συμμετάσχει. Τα αποτελέσματα έδιναν συντριπτική νίκη σε έναν δεξιό φιλοβασιλικό συνασπισμό στον οποίο κυριαρχούσε το Λαϊκό Κόμμα. Λίγους μήνες αργότερα θα διεξαχθεί και το δημοψήφισμα για το πολιτειακό ζήτημα, με αποτέλεσμα υπέρ της επιστροφής του βασιλιά.¹³¹

Πριν ακόμα από της εκλογές, η καταπίεση της δεξιάς -ένα καθεστώς που ονομάστηκε λευκή τρομοκρατία- οδήγησε τους πρώην αντάρτες του ΕΛΑΣ πίσω στα βουνά.¹³² Αυτή η εξέλιξη κέρδιζε συνεχώς έδαφος, παρόλο που δεν ήταν ακόμα

---

¹²⁸ πρβλ Οι νέοι στον πόνο και την δράση, Χ.Φ.Ε., 1999, σ. 59, Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος, συνέντευξη, 26/4/2013, Γεώργιος Γαλίτης, συνέντευξη, 30/7/2015

¹²⁹ Φίλιππος Ηλιού, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, ΑΣΚΙ-Θεμέλιο, Αθήνα 2004, σ.21-23

¹³⁰ Heinz Richter, «Η Συμφωνία της Βάρκιζας και τα αίτια του Εμφυλίου Πολέμου» στο Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, Θεμέλιο, 1984, σ. 341-374.

¹³¹ Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: προσόμοιο του Εμφυλίου Πολέμου» στο Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, Θεμέλιο, 1984, σ. 307-310.

¹³² Γιώργος Μαυρογορδάτος, 1984, σ. 311-313.

σαφές στους κύκλους της κουμμουνιστικής ηγεσίας εάν έπρεπε να διεκδικήσει την εξουσία με συνταγματικά ή με στρατιωτικά μέσα.¹³³ Η οριστική απόφαση πλέον πάρθηκε τον Οκτώβριο του 1947 με την ανακοίνωση του σχηματισμού του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος. Δύο μήνες αργότερα το ΚΚΕ κηρύσσεται παράνομο.

Όπως προκύπτει από τα τεκμήρια της περιόδου οι άνθρωποι που έπαιξαν τον πρώτο ρόλο στις εκκλησιαστικές μεταβολές επί κατοχής, ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Δαμασκήνος και ο προκάτοχός του Χρυσάνθος παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις από την απελευθέρωση και μετά. Ο πρώτος από την θέση του Αντιβασιλέα, που διορίζεται μετά από υπόδειξη της Μ. Βρετανίας, ο δεύτερος από το παρασκήνιο, με τις επαφές που είχε, μέσω ασυρμάτου, απευθείας με τον Βασιλιά Γεώργιο που βρισκόταν στην Μ. Βρετανία το μεγαλύτερο διάστημα¹³⁴, θεωρείται μάλιστα ότι απαιτούνταν η σύμφωνη γνώμη του για όλες τις κινήσεις και πρωτοβουλίες στο φιλοβασιλικό στρατόπεδο¹³⁵. Ο Χρυσάνθος είναι και ο κύριος, πιθανότατα, σύνδεσμος στην σχέση που χτίζεται μεταξύ της αδελφότητας και των ανακτόρων. Η ιδιαίτερη σχέση «Ζωής» - Χρυσάνθου ενισχύθηκε μετά την απομάκρυνσή του από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο κατά τα χρόνια της κατοχής, όταν η αδελφότητα ανέλαβε την φροντίδα του κατά τον λιμό και τις δυσκολίες της κατοχής στο σπίτι που ζούσε στην Κυψέλη¹³⁶. Αντίστοιχα και αυτός φαίνεται ότι μετά την απελευθέρωση των Δεκεμβριανών την βάζει «υπό την σκέπην του» και παίζει σημαντικό ρόλο στην σχέση της «Ζωής» με το παλάτι ώστε αυτή τελικά να εξασφαλίζει κατά τα λεγόμενα του Σπύρου Μαρκεζίνη,¹³⁷ μετά από μια περίοδο μάλλον ψυχρών σχέσεων με τον Γεώργιο Β', την «απόλυτο συμπάθεια» του Παύλου

---

¹³³ Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2000, τ. 1, σ.127-152

¹³⁴ πρβλ Καραγιάννης, 2001, σ. 48. Η πληροφορία για ύπαρξη ασυρμάτου εγκατεστημένου στο σπίτι του Χρυσάνθου μαρτυρείται και από τα χρόνια της κατοχής, εν σχέση με την συνεργασία του με ομάδες αντίστασης Μαστρογιαννόπουλος, συνέντευξη, 26/4/2013

¹³⁵ Καραγιάννης, 2001, σ. 74

¹³⁶ Μαστρογιαννόπουλος, Συνέντευξη, 26/4/2013, Κολιτσάρας, 1980+, σ. 201. Η «Ζωή» την ίδια περίοδο βοήθα τον τότε εξόριστο στην Αθήνα Μητροπολίτη Κυρηναίας και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Μακάριο τον Β'

¹³⁷ όπως παρατίθενται Καραγιάννης, 2001, σ. 108

αλλά και της Φρειδερίκης. Ο άλλος πυλώνας στην προσέγγιση Παλατιού – «Ζωής» φαίνεται να είναι οι άνθρωποι των «Ακτίνων», οι γερμανομαθείς καθηγητές Αλέξανδρος Τσιριντάνης και Ιερώνυμος Κοτσώνης.¹³⁸

Έτσι ξεκινά να χτίζεται μια «πνευματική σχέση». Ο Γιανναράς μας πληροφορεί για την βαθιά θρησκευτικότητα της βασιλικής οικογένειας, υπό μορφή συνειδητής συμμετοχής στις ακολουθίες, ακολουθώντας το ρώσικο τυπικό «κληρονομιά» της Βασίλισσας Όλγας. Ο διαχωρισμός του πολιτικού με το πνευματικό είναι αρκετά δυσδιάκριτα στην περίπτωση της βασιλικής οικογένειας. Σε κάθε περίπτωση υπάρχουν στοιχεία χριστιανικής πνευματικότητας και πίστewς. Η βάφτιση της Φρειδερίκης το 1946, πάντως, φαίνεται να ξεφεύγει από τα στενά όρια του θρησκευτικού γεγονότος και να εντάσσεται στο πλαίσιο της πολιτικής πράξης, τόσο σε ιδεολογικό επίπεδο με τον ασπασμό από αυτήν του «ελληνοχριστιανικού» πολιτισμού, όσο και σε συμβολικό από την στιγμή που αυτή δεν τελείται από τον Δαμασκήνο, που είναι Αρχιεπίσκοπός εκείνη την στιγμή αλλά από τον Χρύσανθο.¹³⁹

Παράλληλα η χορωδία των ΧΜΟ ψάλει κατά περιόδους στο παρεκκλήσι των ανακτόρων, ο Παύλος εκκλησιάζεται ενίοτε στο εκκλησάκι της «Ζωής» στο κτήμα της στην Αγία Παρασκευή ή άλλοτε στέλνει τον υπασπιστή του Γεώργιο Κανελλάκη σε διάφορα κατηχητικά σχολεία της Αθηνάς για να μεταφέρει στους μαθητές τον ενδιαφέρον του Παύλου για το έργο που γίνεται. Ενώ ο Κοτσώνης γίνεται πρωθυερέυς των ανακτόρων το 1949¹⁴⁰.

Το μεγάλο βήμα όμως για την συμπίεση της «χριστιανικής κίνησης» με τα Ανάκτορα και το Ελληνικό κράτος, στον ανταγωνισμό της εμφυλιοπολεμικής Ελλάδας, ήταν η δημιουργία του συλλόγου «Ελληνικόν Φως». Είναι ένα συντονιστικό σωματείο, έμπνευση του Τσιριντάνη, το οποίο θα στεγάσει, τον

---

¹³⁸ Καραγιάννη, 2001, σ. 108 – 109. Ο Τσιριντάνης είναι ήδη καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Κοτσώνης θα αποσύρει την υποψηφιότητα του για υφηγητής το 1946 και θα εκλεγεί αργότερα, το 1959, στην Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

¹³⁹ Αποτελεί συνήθης τακτική της Βασιλικής οικογένειας εκείνη την περίοδο, εις ένδειξη απarέσκειας προς το πρόσωπο του Δαμασκηνού, στην περίπτωση των «οικογενειακών» μυστηρίων – ακολουθιών να καλείται ο Χρύσανθος. Η βάφτιση φαίνεται να ξεφεύγει από το θρησκευτικό πεδίο, ο χαρακτηρισμός πολιτική πράξη ανοίκει στον Σπυρό Markeζίνη. βλ Καραγιάννης, 2001, σ. 109

¹⁴⁰ Χρήστος Γιανναράς, *Καταφύγιο Ιδεών*, Ίκαρος, 2001 (στ' έκδοση), σ. 104, 109 – 111

αντικομουνιστικό αγώνα των «Συνεργαζόμενων χριστιανικών σωματείων «Ο Απόστολος Παύλος», στα οποία προεδρεύει εκείνη την περίοδο ο Κοτσώνης. Στην πανηγυρική ιδρυτική συνέλευση του σωματείου η τιμητική προεδρία του προσφέρεται στον Παύλο ενώ εν τη πράξη πρόεδρος φαίνεται να τίθεται ο γιατρός και ακαδημαϊκός Μαρίνος Γερουλάνος, ο οποίος έχει στενή σχέση με την βασιλική οικογένεια.¹⁴¹ Η «χριστιανική κίνηση» αναλαμβάνει το πνευματικό μέρος του «αντικομουνιστικού αγώνος» συμμετέχοντας με όλα τα επιμέρους σωματεία της. Νέοι, φοιτητές, εργαζόμενοι, εκπαιδευτικοί, άντρες και γυναίκες κάθε ηλικίας, μπαίνουν «subito» κατά την έκφραση Τσιριντάνη¹⁴² στις υπηρεσίες του «Ελληνικού Φωτός». Ακολουθεί μια περίοδος εντατικότατων εργασιών: εκδόσεις, ομιλίες, οικονομική προσφορά και κάθε είδους ενέργειες διαφώτισης γίνονται με την δύναμη τις «χριστιανικής κίνησης»¹⁴³. Για τα οικονομικά δεδομένα το μόνο στοιχείο που

---

¹⁴¹ Για την ίδρυση του συλλόγου πρβλ. και Μαρίνος Γερουλάνος, *Αναμνήσεις 1867-1957*, Καστανιώτης, 1995, σ. 356 - 357

¹⁴² Γαλίτης, συνέντευξη, 30/7/2015

¹⁴³ Ενδεικτικά όπως αναφέρει ο Γιανναράς «κατά πληροφορίες από μίαν έκθεσιν που οργάνωσαν στο Ζάππειο ο σύλλογος «Ελληνικόν Φως» και τα συνεργαζόμενα Χριστιανικά Σωματεία «Ο Απόστολος Παύλος» μεταφέρω αριθμούς ενδεικτικούς των «Πεπραγμένων»:

Εκδόσεις:

Για μια Καινούργια Ελλάδα, αντίτυπα 200.000. Εις τον αγώνα του Έθνους, αντίτυπα 50.000. Διατί αγωνιζόμεθα (ένα γράμμα δια τον Έλληνα των μετόπισθεν), αντίτυπα 155.000. Ελευθερώστε τα παιδιά μας από το παιδομάζωμα, αντίτυπα 155.000. Προς τα αδέρφια μας τα Ελληνόπουλα του χωριού, αντίτυπα 100.000. *Facing the Struggle of the Nation*, αντίτυπα 20.000. *Save the children of Greece from Abduction*, αντίτυπα 10.000. Προς τον απόδημο Έλληνα, αντίτυπα 50.000. *Why Greece Is still Fighting*, αντίτυπα 20.000. Ένα γράμμα στον Έλληνα στρατιώτη, αντίτυπα 70.000.

Ομιλίες:

Εθνικού πνευματικού αγώνος, 33.600. Ραδιοφωνικές 52, Βραδινές συγκεντρώσεις, 25. Επαφή με κοινοτάρχες, 6.000. Ομαδικές επισκέψεις στο μέτωπο και σε καταυλισμούς, 188. Σε νοσοκομεία, 2.030. Σε οικογένειες μαχομένων, 1.930.000 επισκέψεις. Ομιλίες στελεχών στην ύπαιθρο, 16.000. Διαλέξεις και λαϊκές ομιλίες, 140.000. Εκπαιδεύσεις στελεχών και κύκλοι διαφωτίσεως, 42.000. Μαθήματα σε παιδουπόλεις, 5.000.

Ευρύτερο έργο διαφώτισης:

Αποστολή σε πνευματικές προσωπικότητες του εξωτερικού του βιβλίου του καθηγητή Τσιριντάνη *Towards a Christian Civilization*, αντίτυπα 1.200. Επιστολές και φυλλάδια σε σημαίνοντες ξένους, 50.000. Επιστολές προς τα μέλη του Αμερικανικού Κογκρέσου και του Αγγλικού Κοινοβουλίου, 2.000. Επιστολές προς τους Έλληνες Πρεσβευτές, 80. Επιστολές προς Έλληνες του Εξωτερικού, 90.000. Επιστολές και φυλλάδια προς μέλη του Ο.Η.Ε., 700. Επαφές με ξένες πρεσβείες στην Αθήνα, 150. Επαφές με εφημερίδες και περιοδικά του εξωτερικού, 800. Ειδικές συγκεντρώσεις για αξιωματικούς, 500. Αλληλογραφία με μαχόμενους, επιστολές 41.800.

Οικονομική προσφορά:

έχουμε διαθέσιμο είναι ότι η «Ζωή» είχε πλήρη φορολογική απαλλαγή, ενώ δεν είχε ούτε την υποχρέωση καταβολής χαρτοσήμου¹⁴⁴ σαν ελάφρυνση εκτιμάται για την συνεισφορά της. Μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι η οικονομικές δυνατότητες της «κίνησης» προέρχονται τόσο από τις συνδρομές που συνέλεγε και τις πωλήσεις των βιβλίων της όσο και από περιουσιακά στοιχεία που είχε στην διάθεση της. Σε κάθε περίπτωση τα οικονομικά δεδομένα της κίνησης πρέπει να διερευνηθούν περαιτέρω.

Η επιλογή του Χρυσάνθου από την Βασιλική οικογένεια έχει να κάνει με μια σειρά από παράγοντες. Ήδη τον Δαμασκηνό βαραίνουν ότι έχει αναδειχθεί Μητροπολίτης από το επαναστατικό καθεστώς Πλαστήρα το 1922¹⁴⁵, η συνεργασία του, αρχικά τουλάχιστον¹⁴⁶, με τις κυβερνήσεις συνεργασίας και τέλος η περίοδος της αντιβασιλείας του. Η επιβολή από μέρους των Άγγλων της αντιβασιλείας Δαμασκηνού, παρά την αντίθετη γνώμη του Γεωργίου Β', λαμβάνοντας υπ' όψιν και την εικόνα που είχε δημιουργηθεί, από το παλάτι κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, για τον καιροσκοπισμό του με κομματικούς παράγοντες όλων των παρατάξεων,¹⁴⁷ έφερε την δυσαρέσκεια προς το πρόσωπο του από το παλάτι, το οποίο δεν είναι απίθανο να θεωρεί ότι απεργάζεται την επιστροφή του Βασιλιά. Έτσι και ο Γεώργιος Β' και ο Παύλος αποστρέφονται πλήρως τον Δαμασκηνό και συναντώνται μαζί του μόνο για τυπικούς λόγους.¹⁴⁸ Από την άλλη ο Χρυσάνθος έχει πιστωθεί το «όχι» προς τους Γερμανούς και τις δωσίλογες Κυβερνήσεις, και

Αποστολές βιβλίων σε στρατιωτικές μονάδες αξίας 10.000.000 δρχ. Αποστολές περιοδικών και φυλλαδίων αξίας 300.000.000 δρχ. Ευρύτερη διανομή στον πληθυσμό βιβλίων και περιοδικών αξίας 1.000.000.000 δρχ. Ιματισμός, τρόφιμα, φάρμακα αξίας 1.880.000.000 δρχ. Βοήθεια σε πολεμοπαθείς και διωκόμενους, 200.000.000 δρχ. Συσσίτια αξίας 9.000.000.000 δρχ. Αποστολή ειδών σε οικογένειες αξίας 2.400.000.000 δρχ. Δαπάνες οργανώσεως κτιρίων και αποστολών, 718.500.000 δρχ. Σύνολο δαπανών και εθελοντικής εργασίας, περίπου 65.500.000.000 δρχ» βλ. Γιανναράς, 2001, σ. 102 – 103 Αντίστοιχα ο Καραγιάννης επισημαίνει την αδυναμία της επίσημης Εκκλησίας να «συμπαρασταθεί», εκδοτικά τουλάχιστον, στο αντικομμουνιστικό μέτωπο λόγω οικονομικών δυσκολιών (αναγκάζεται να καταφύγει για της εκδόσεις της στο Εθνικό Τυπογραφείο) πρβλ Καραγιάννης, 2001, σ. 111.

¹⁴⁴ Γιανναράς, 2001, σ. 105

¹⁴⁵ Τσιρώνης, 2007, σ. 262

¹⁴⁶ Λόγω της δράσης του την τελευταία περίοδο της κατοχής είχε τεθεί υπό περιορισμό από τις αρχές κατοχής.

¹⁴⁷ Τσιρώνης, 2007, σ. 254

¹⁴⁸ πρβλ Καραγιάννης, 2001, σ. 193. Σε κάθε περίπτωση αντίστοιχα αισθήματα πιθανόν να τρέφει και ο Δαμασκηνός για το παλάτι. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι παρέμεινε υπό περιορισμό στην Μονή Φανερωμένης στην Σαλαμίνα από το 1938 ως το 1941 επί Βασιλείας Γεωργίου Β.

επιπλέον προκειμένου να μην διαταραχθεί η πολιτική σκηνή μετά την απελευθέρωση, δεν φέρνει το αρχιεπισκοπικό ζήτημα στο συμβούλιο της Επικρατείας όπου θα μπορούσε πιθανότατα να δικαιωθεί, αλλά παραιτείται κατόπιν σχετικής προτροπής των Άγγλων και του παλατιού. Αντίστοιχα η «Ζωή» φαίνεται να θεωρεί έντιμη και ηθική την στάση το Χρυσάνθου και για αυτό τον υποστηρίζει. Μάλιστα σε ένα διάλογο που φαίνεται να αντάλλαξαν, εντός της Μητρόπολης Αθηνών όπου συστεγάζονταν, ο Δαμασκηνός σαν Αρχιεπίσκοπός και ο π. Σεραφήμ Παπακώστας σαν ιεροκήρυκας, σε ερώτηση του αρχιεπισκόπου γιατί δεν παρέστει (ο Παπακώστας) σε κάποια εκδήλωση της αρχιεπισκοπής αυτός απάντησε «προτίμησα να υπάγω εις οίκον πένθους» εννοώντας τον Χρυσάνθο.¹⁴⁹ Έτσι διαμορφώθηκαν δύο σχηματισμοί από την μια μεριά ο Δαμασκηνός, με την δική του ομάδα διανοουμένων που πιθανότατα περιλάμβανε τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, τον Γεώργιο Σεφέρη, την Ιωάννα Τσάτσου κ.α., στην ομάδα αυτή θα πρέπει να ενταχθούν οι φορείς της επίσημης εκκλησίας και εκπρόσωποι του αστικού πολιτικού κόσμου που ήταν κοντά στον Δαμασκηνό. Από την άλλη μεριά ο Χρυσάνθος, τα στελέχη της «χριστιανικής κίνησής» με την «Ζωή» και τους διανοούμενους των «Ακτίνων» και το παλάτι με τον περίγυρό του. Δεν θα πρέπει πάντως να σκεφτούμε ότι αυτοί οι δυο σχηματισμοί συγκρούονται, οι κινήσεις συμπορεύονται προς έναν ιδεολογικό δρόμο αυτόν της «εθνικοφροσύνης» και του «αντικομμουνισμού». Όλη την διάρκεια του εμφυλίου ο Παπακώστας διατηρεί την θέση του ιεροκήρυκα στον Μητροπολιτικό Ναό Αθηνών¹⁵⁰, από εκεί τα κηρύγματα που κάνει κάθε Κυριακή μεταδίδονται παράλληλα από τον ραδιοφωνικό σταθμό Αθηνών, του θέση από την οποία παραιτείται για λόγους υγείας στα τέλη του 1949 για να την παραλάβει ένα άλλο μέλος της αδελφότητας, ο αρχιμανδρίτης Πέτρος Χριστοδουλιάς¹⁵¹. Κατά την

---

¹⁴⁹ Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος, «Κήρυξ και ηγέτης, Σεραγήφ Παπακώστας», *Ανάπλασις*, Ιούλιος – Αύγουστος 2010, τ. 448, σ. 107

¹⁵⁰ Χαρακτηριστική είναι μια άτυπη σφυγμομέτρηση του άμβωνα που κάνει η «Ζωή». Το μέλος της π. Ήλίας Μαστρογιαννόπουλος αναφέρει πως από τους ομιλητές της "Ζωής" γέμιζε ο μητροπολιτικός ναός Αθηνών κατά την διάρκεια της κατοχής όταν "δεν υπήρχαν τα ΙΧ και το τραμ είχε σταματήσει". Μαστρογιαννόπουλος, συνέντευξη, 26/4/2013. Ενώ παράλληλα η παρακολούθηση του κηρύγματος Παπακώστα με την πάροδο του χρόνου αποκτά μια αίγλη στους χριστιανικούς κύκλους, «θεωρείτε πολύ *sic*» Γαλίτης, συνέντευξη, 30/7/2015

¹⁵¹ Κολιτσάρας, 1980, σ. 325

περίοδο αυτή επισκέπτονται το κτήμα της Αδελφότητας τόσο ο πρώην Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρύσανθος όσο και ο Δαμασκηνός, ο οποίος ήταν και συμμαθητής και συμφοιτητής με τον Παπακώστα. Παράλληλα δεν πρέπει να μας ξενίζει η παρουσία πολλών κληρικών, αλλά και λαϊκών, μελών η συνεργατών της «Ζωής» στο μέτωπο.¹⁵² Αφενός καλύπτουν την απροθυμία στελεχών της επίσημης Εκκλησίας, καθένα από τα οποία έχει συγκεκριμένη θέση που έχει διοριστεί, να καλύψουν τις θέσεις αυτές,¹⁵³ αφετέρου λαμβάνοντάς υπόψιν την αγαμία τους¹⁵⁴ αλλά και την μόρφωσή τους ήταν και ποιο εύκολο αλλά και προτιμότερο ίσως – από την διοίκηση – να σταλούν αυτοί.

Στο ερώτημα γιατί το παλάτι προτιμά την «Ζωή» εν σχέση με τον Δαμασκηνό και την επίσημη εκκλησιά για την προωθήσουν την ιδέα της «Εθνικοφροσύνης» θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας και όσο ήδη παρουσιάσαμε περί οριζόντιας και κατακόρυφης διάδοσης. Το 1946 κατατίθεται για πρώτη φορά σχέδιο του οργανισμού της Αποστολικής Διακονίας» (η επίσημη δράση της θα αρχίσει στα μέσα της δεκαετίας του 1950), αντίστοιχα την ίδια περίοδο η «χριστιανική κίνηση» έχει εξαπλωθεί με μεγάλη επιτυχία σε κάθε ηλικιακή και κοινωνική ομάδα ενώ πλέον χρησιμοποιεί στις δράσεις νέα δυναμικά στελέχη που βγαίνουν από τα κατηχητικά της. Δρέπει δηλαδή τους καρπούς της επένδυσης που έκανε στην νεότητα πριν σχεδόν είκοσι χρόνια. Παράλληλα οι διανοούμενοι της «Ζωής» με τις σπουδές του στο εξωτερικό προσδίδουν μεγάλη αίγλη στην «κίνηση» τόσο προς το παλάτι όσο και προς τον υπόλοιπο λαό.

Η νεολαία λαμβάνει και αυτή μεγάλο μερίδιο στην «αναμέτρηση» της εποχής. Τα παιδιά των άρτια οργανωμένων πλέον Χριστιανικών Μαθητικών Ομάδων, που όπως είδαμε δημιουργήθηκαν επί κατοχής και στελεχώνονται από την «αφρόκρεμα» των μαθητών των κατηχητικών σχολείων, «στρατεύονται» καθ' ολοκληρία στη «μάχη» κατά του κομμουνισμού¹⁵⁵. Με τις λεγόμενες «εξορμήσεις» επισκέπτονται

---

¹⁵²Καραγιάννης, 2001, σ. 100

¹⁵³ Καραγιάννης, 2001, σ. 111

¹⁵⁴ τα μέλη της αδελφότητας παραμένουν ανύπαντρα, δίνοντας υπόσχεση παρθενίας.

¹⁵⁵ Ενδεικτικός της αφοσίωσής των ΧΜΟ στον αγώνα της «χριστιανικής κίνησης» για την επικράτηση του χριστιανικού πολιτισμού στην Ελλάδα είναι και ο ύμνος τους αλλά και τα συνθήματα της χρονιάς την περίοδο

αναπήρους πολέμου στα νοσοκομεία, ή τα παιδιά των «παιδουπόλεων». Με παιχνίδια και το «χριστιανικό τραγούδι», άλλοτε μοιράζουν έντυπα και δώρα, άλλοτε κρατούν συντροφιά κάνουν αισθητή την παρουσία τους στους χώρους αυτούς¹⁵⁶. Παράλληλα για τους νέους των ΧΜΟ προκρίνεται και μια άλλη μορφή ομαδικότητας που ξεκινά να ανθεί εκείνα τα χρόνια στην Ελλάδα, πρόκειται για τις καλοκαιρινές κατασκηνώσεις, που γίνονται αρχικά στην Αγία Παρασκευή.¹⁵⁷ Εκεί μέσα στο γενικά ευχάριστο κλίμα δεν λείπουν οι συζητήσεις και οι ομιλίες αντικομμουνιστικού περιεχομένου από τους ανθρώπους τις «κίνησης», με σκοπό, σύμφωνα με τον Γιανναρά να καταλάβουν «γιατί ήμασταν στρατευμένοι σε αυτό τον πόλεμο – οι στρατιώτες με τα όπλα, εμείς πίσω με τις ιδέες μας για την διαφώτιση του λαού»¹⁵⁸. Εν τω μεταξύ τεράστια άνθηση γνωρίζει, υπό την επίβλεψη της ΓΕΧΑ και ο τομέας των κατηχητικών με τους μαθητές να αυξάνονται κατακόρυφα στα χρόνια του εμφυλίου. Ενώ στην συνεργασία του αστικού κόσμου για την διαπαιδαγώγηση και την καθολική επικράτηση της «εθνικοφροσύνης» στον χώρο της νεολαίας παρατηρείται συμπίεση των ΧΜΟ με το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων και Οδηγών¹⁵⁹. Με παρόμοια κίνητρα, την επικράτηση δηλαδή της «χριστιανικής κίνησης» στην νεολαία εκδίδεται τον Οκτώβρη του 1946 και ένα νεανικό περιοδικό,

---

που εξετάζουμε. Το ρεφραίν του ύμνου των ΧΜΟ: «Όλοι με χαρά το λέμε – με το θάρρος του πιστού – μια καινούργια Ελλάδα θέμε – μιαν Ελλάδα του Χριστού». Αντίστοιχα συνθήματα 1945 «Αγών δια την κατάκτησιν του γυμνασίου», 1946 «Αυτοκαλλιέργεια», 1947 «Κατάκτησις της οικογένειας», 1948 «Δουλειά δια την χριστιανικήν Ελλάδα», 1949 «Βοήθεια στην αγωνιζόμενη Ελλάδα μας» Γιανναράς, 2001, σ. 61 - 63

¹⁵⁶ Μάλιστα, παράλληλα, στο πλαίσιο του ηθικού έργου, ζητούν από τους φαντάρους να πετάξουν όποια περιοδικά έχουν και μπορεί να θεωρηθούν ηθικά επιλήψιμα. πρβλ Γιανναράς, 2001, σ. 99 – 100, Ο Εντεταλμένος, «Φοιτητική στήλη», *Ακτίνες*, Ιούνιος 1949, τ. 93, σ. 297, Κ. Πεντελικός, «Από την κίνησιν των νέων στην Ελλάδα», *Ακτίνες*, Ιανουάριος 1949, τ. 88, σ. 21 Ενώ πολλές φορές προβάλλονται από τον τύπο της «κίνησης» μαθητές οι οποίοι έρχονται σε αντίθεση με τους καθηγητές τους στο σχολείο όταν αυτοί προβάλουν «υλιστικές» αντιλήψεις ή άλλοτε εμφανίζονται να διώκονται επειδή υπερασπίζονται το κατηχητικό ή τις ΧΜΟ. 'Από την Κατηχητικήν κίνησιν – Τα παιδιά εν δράσει', *Ζώη*, 20 Αυγούστου 1946, τ. 1543, σ. 174

¹⁵⁷ Από τις κατασκηνώσεις των Χ.Μ.Ο. πέρασαν μεταξύ άλλων Αναστάσιος Γιανουλάτος, Δημήτριος Τρακτέλης, Βασίλειος Γοντικάκης, Αιμιλιανός Βαδειάδης, πανεπιστημιακοί Μάριος Νικολινάκος, Αλέξανδρος Καρακατσάνης, Δημήτρης Κώνστας, ο σκηνοθέτης Θεόδωρος Αγγελόπουλος, ο βουλευτής Γιάννης Παλαιοκρασσάς βλ. Καραγιάννης, 2001, σ. 115

¹⁵⁸ Γιανναράς, 2001, σ. 98

¹⁵⁹ Τίμων Παρμενάς, «Τα ορφανεμένα Ελληνόπουλα», *Ακτίνες*, Σεπτέμβριος 1949, τ. 96, σ. 410 - 411

με τίτλο «Η Ζωή του Παιδίου». Την έκδοση του αναλαμβάνει ο γυναικείος τομέας της κίνησης, η αδελφότητα «Ευσέβεια».

Στον τομέα των φοιτητών δράση αναλαμβάνει η Χριστιανική Φοιτητική Ένωση¹⁶⁰ που αναλαμβάνει την εκπροσώπηση της «χριστιανικής κίνησης» στα πανεπιστήμια. Εκεί τα μέλη της ΧΦΕ, με την κονκάρδα τής στο πέτο, αναλαμβάνουν την αναμέτρηση με την αριστερά χωρίς να λείπουν οι λεκτικοί διαξιφισμοί μεταξύ «εθνικοφρόνων και αριστερών φοιτητών», αλλά και αψιμαχίες σώμα με σώμα όπως στην περίπτωση της φοιτητικής λέσχης¹⁶¹. Το Πάσχα του 1946 ο Παπακώστας δίνει, σε μια συνάντηση νέων, το σύνθημα της εξόρμησης στο ελληνικό ύπαιθρο¹⁶². Μαζικά οι νέοι και φοιτητές της κίνησης, πλην ελαχίστων που δουλεύουν στις εγκαταστάσεις στις «Ζωής», με άρτια οργανωμένο τρόπο «εξορμούν» στην ύπαιθρο σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια.

Το 1947 ιδρύετε από την ΧΦΕ η «Πρόνοια του Στρατιώτου». Στο πλαίσιο αυτής της κίνησης οι νέοι της ΧΦΕ αλλά και των ΧΜΟ, αναλαμβάνουν και την «υποστήριξη» όσων μάχονται στην πρώτη γραμμή στέλνοντας βιβλία και περιοδικά ή υπό μορφή απλής αλληλογραφίας. Αναπτύσσονται έτσι «ζευγάρια» αλληλογραφίας που ανταλλάσσουν ενίοτε θερμές επιστολές, αριθμός των οποίων δημοσιεύεται στις σελίδες της «Ζωής»¹⁶³.

Πάντως η προσπάθεια της «Ζωής» για καθολική επικράτηση στο χώρο της νεολαίας δεν ξέφυγε από την προσοχή της αριστεράς που έχει αντίστοιχες επιδίωξης την ίδια περίοδο. Έτσι στον ανταγωνισμό που δημιουργείται τα κατηχητικά άλλοτε κατηγορούνται για συνεργασία με τους κατακτητές¹⁶⁴ και άλλοτε για φιλοβασιλική προπαγάνδα.¹⁶⁵

---

¹⁶⁰ Ιδρύεται το 1945 για να αντικαταστήσει τον Ακαδημαϊκό κοινωνικό Σύνδεσμο βλ. Maczewski, 2002, σ. 55

¹⁶¹ Όπως τα αναφέρει σε συνέντευξη του ο Δημήτρης Γκενάκος *Παρεμβολή*, Ιαν – Φεβ – Μαρ 2013, τ. 104, σ. 8 - 12

¹⁶² Κολιτσάρας, 1980, σ. 213

¹⁶³ Ενδεικτικά ο Γιανναράς αλληλογραφούσε με τον τότε Ταγματάρχη, μετέπειτα Αρχηγό του ΓΕΣ, και μέλος του ΙΔΕΑ Αθανάσιο Φροντιστή. Γιανναράς, 2001, σ. 100, Maczewski, 2002, σ. 55

¹⁶⁴ Επί των γεγονότων, Ζωή, 7 Φεβρουαρίου 1947, τ. 1560, σ. 39 – 40

¹⁶⁵ Όχι τέτοια κατήχηση (προκήρυξη), ΕΠΟΝ, 14/2/45, ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΠΟΝ, στοιχεία 004.05.045.0030 για τον νεανικό τομέα της «χριστιανικής κίνησης βλ. και Γούναρης, 2002, σ. 145 - 159

Στα χρόνια του εμφυλίου στο πλαίσιο τις οριζόντιας εξάπλωσης του «έργου» η «κίνηση» προχωρά στην ίδρυση αρκετών νέων σωματείων. Ποιο γνωστή είναι η «Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργών» που ιδρύεται το 1947 προκείμενου να ανακοπεί το ρεύμα των εκπαιδευτικών που «είχε παρασυρθή προς τον αριστερισμόν και τον αναρχισμόν» από το καταστατικό της κύριος σκοπός της είναι «η επιδίωξις θεμελιώσεως της σχολικής και εξωσχολικής αγωγής επί χριστιανικών βάσεων». Για παρόμοιους λόγους έχει ιδρυθεί ένα χρόνο νωρίτερα, το 1946, η «Χριστιανικής Ενώσις Εργαζομένης Νεολαίας». Και τα δύο σωματεία εκδίδουν το δικό τους περιοδικό την «Ελληνοχριστιανική αγωγή» η ΧΕΕΛ και το «Εργατικόν Φώς» η ΧΕΕΝ.¹⁶⁶

---

¹⁶⁶ πρβλ. Κολιτσαρας, 1980, σ. 207 – 211. Την ίδια περίοδο ιδρύονται και τα ακόλουθα σωματεία:

α. Η «Δαμασκός» το 1947. Πρόκειται ουσιαστικά για τον εκδοτικό οίκο της ΧΕΕ και των «Ακτίνων»

β. Το «Ινστιτούτον Ιατρικής Ψυχολογίας και Ψυχικής Υγιεινής» το 1948 που διευθύνει ο ψυχίατρος Αρίστος Ασπιώτη, γαμπρός του Αλέξανδρου Τσιφιντάνη

γ. Ο Σύλλογος Τεχνικής Εκπαιδεύσεως «Απόστολος Παύλος» που έχει υπό την εποπτεία του την αντίστοιχη τεχνική σχολή στον Πειραιά.

2. Ο λόγος

Είναι αποδεκτό ότι η πολιτική περιλαμβάνει δυο σκέλη την δράση και τον λόγο¹⁶⁷. Η χρήση του λόγου αναδεικνύεται ως «απαραίτητη παράμετρος για την ενεργοποίηση της πολιτικής δραστηριότητας»¹⁶⁸. Κατ' αυτόν τον τρόπο για την μελέτη της «χριστιανικής κίνησης» της εποχής η μελέτη του λόγου αποτελεί κρίσιμο στοιχείο, ποια είναι όμως τα συστατικά του λόγου της; Εξαιτίας της φύσης της δράσης της θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε πάρα πολλά επιμέρους στοιχεία. Ο λόγος της αναπτύσσεται προφορικά σε σχετικά κλειστό κύκλο σε όλες τις βαθμίδες ηλικίας από το επίπεδο του κατηχητικού για τους νέους, τις φοιτητικές συναντήσεις μέχρι το επίπεδο του κύκλου μελέτης Αγίας Γραφής για τις μεγαλύτερες ηλικίες, αλλά και σε επίπεδο ευρύτερης δημοσιότητας από τα κηρύγματα¹⁶⁹ που γίνονται στους άμβωνες των ναών μέχρι σε τελευταίο βαθμό από εκπομπές στην ελληνική ραδιοφωνία¹⁷⁰. Παράλληλα ο γραπτός, λόγος απαλλαγμένος από τους συναισθηματισμούς του προφορικού, έρχεται να αποτυπώσει με ενάργεια τις απόψεις, τους σκοπούς και στόχους αυτής της κίνησης. Ενώ ταυτόχρονα με τις διάφορες αυτοτελείς εκδόσεις έρχεται και ο τύπος να μας μεταδώσει τον παλμό της «χριστιανικής κίνησης» εκείνης της εποχής. Μετά από μια ισχνή σε όγκο παραγωγή, λόγω των συνθηκών της κατοχής, μεταβαίνουμε στην υπέρογκη μετακατοχική παραγωγή του τύπου - μια πρόκληση για τον ερευνητή, η οποία μπορεί να μας δίνει περισσότερες λεπτομέρειες αλλά καθίσταται αρκετά δυσχερής στον χειρισμό της από τον ερευνητή.¹⁷¹

---

¹⁶⁷ Hannah Arendt, *Υπόσχεση Πολιτικής*, Κέδρος, 2009, σ. 165

¹⁶⁸ Μαριάννα Ψύλλα, *Η πολιτική ως λόγος και δράση*, Τυπωθήτω, 2003, σ. 25

¹⁶⁹ Ο Κολιτσάρας θεωρεί ότι η αδελφότητα «εδημιούργησε ένα είδος σχολής κυρήγματος και κατηχήσεως» Η ακαδημαϊκή μόρφωση και η συσσωρευμένη εμπειρία των ιεροκληρύκων της ζωής τους έκανε αρκετές φορές περιζήτητους τόσο στο κοινό όσο και από την διοίκηση της επίσημης Εκκλησίας. πρβλ Κολιτσάρας, 1980, σ. 1, Μαστρογιαννόπουλος, συνέντευξη, 26/4/2013

¹⁷⁰ Το 1940 είχε δυο φορές την εβδομάδα (Τρίτη και Πέμπτη) εκπομπές στον ραδιοφωνικό σταθμό Αθηνών («ο αγών μας υπό το χριστιανικό φως») ενώ τις Κυριακές μεταδίδονταν το κήρυγμα του προϊσταμένου από τον Μητροπολιτικό ναό Αθηνών πρβλ Κολιτσάρας, 1980, σ. 15

¹⁷¹ Για την υπέρογκη παραγωγή του τύπου βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Αντικρουόμενες βεβαιότητες και νέοι τρόποι στον πολιτισμό του εντύπου 1940 – 1974» στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου(επιμ), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ ΕΙΕ, 2008, σ. 15

Επιπρόσθετα δίνεται η ευκαιρία να επιβεβαιώσουμε και άλλο ένα χαρακτηριστικό του τύπου, την αμφίδρομη ισορροπία που υπάρχει στην οποία από την μια μεριά ο τύπος διαμορφώνεται από την κοινή γνώμη και τις εξελίξεις και από την άλλη αυτός με την σειρά του διαμορφώνει την κοινή γνώμη και τις εξελίξεις. Έτσι παρατηρούμε ότι οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, δημοσιεύματα στο ελληνικό ή ξένο τύπο και επιστολές αναγνωστών επηρεάζουν την αρθρογραφία ενώ οι δημοσιεύσεις στο τύπο της «κίνησης» έχουν ως σκοπό να επηρεάσουν την κοινωνία και αρκετές φορές υπάρχει αντίκτυπος σε αυτές.

Χαρακτηριστική είναι η εικόνα του τύπου της «χριστιανικής κίνησης» μετά την απελευθέρωση, η οποία ταυτίζεται με την γενική εικόνα του τύπου όπως μας την δίνει η Δέσποινα Παπαδημητρίου κατά την οποία «η επιχειρηματολογία του τύπου της περιόδου μετά τα Δεκεμβριανά, γίνεται με χρήση πραγματικών ή πλαστών διλημμάτων και κινδυνολογίας για το ένα ή το άλλο μέρος της αντιπαράθεσης, το μέτωπο του ΕΑΜ και του αντί-ΕΑΜ, με κάθε μερίδα του τύπου να χρησιμοποιεί την δική της χαρακτηριστική ορολογία και ένταση στον λόγο. Η επιλογή στρατοπέδου, ενός δηλαδή από τους δύο πόλους της αντιπαράθεσης (ΕΑΜ, αντι-ΕΑΜ), έχει συνεπακόλουθα άμεσο αντίκτυπο στον τρόπο με τον οποίο κάθε μέρος του τύπου καταγράφει την επικαιρότητα. Έτσι γίνεται σαφής η ιδεολογική του τοποθέτηση παρόλο που αυτό μπορεί να ζητεί να παρουσιάζεται ως ουδέτερο και αντικειμενικό. Έτσι ο τύπος απόκτα και άλλον ένα δυνητικό σκοπό, δεν αποσκοπεί μόνο στην ενημέρωση των αναγνωστών για τις εξελίξεις, αλλά αποβλέπει και στον επηρεασμό των αναγνωστών, διαμορφώνοντας το κατάλληλο κλίμα υπέρ των αιτημάτων του ενός ή του άλλου στρατοπέδου».¹⁷²

2.1 Το περιοδικό «Ζωή»

---

¹⁷² Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων – Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 – 1967*, Σαββάλας, 2006, σ. 44, αντίστοιχα πρβλ. Δανάη Γιαννοπούλου, *Η μάχη της προπαγάνδας – Τα Δεκεμβριανά του 1944 μέσα από τον αθηναϊκό τύπο*, Ασίνη, 2014, σ. 356

Το περιοδικό «Ζωή» εκδίδεται το 1911 και είναι μια πρώτη οργανωμένη προσπάθεια από την αδελφότητα για έξοδο στον δημόσιο λόγο μέσω του τύπου. Κάτω από το όνομα του περιοδικού αναγράφεται ως υπότιτλος «θρησκευτική εφημερίς όργανον ομονύμου αδελφότητος θεολόγων» ενώ επίσης αναφέρεται το όνομα του ιδρυτή. Δεξιά και αριστερά του ονόματος του περιοδικού αναφέρονται χωρία από την Καινή Διαθήκη σχετικά με την ζωή¹⁷³. Το περιοδικό εκδίδεται υπό μορφή οχτασέλιδου τεύχους με μέγεθος περίπου σελίδας Α4 το οποίο αποστέλλονταν συνήθως διπλωμένο στα δύο. Το περιοδικό εκδίδονταν στην αρχή της περιόδου που εξετάζουμε τον Γενάρη του 1944 σε μηνιαία βάση, με την συχνότητα έκδοσης του να πολλαπλασιάζεται με το πέρασμα του χρόνου. Έτσι τον Σεπτέμβρη του 1945 γίνεται δεκαπενθήμερο, στην συνέχεια από τον Μάιο του 1946 δεκαήμερο. Καταλήγει τον Ιανουάριο του 1947 να εκδίδεται σε εβδομαδιαία βάση, τετραπλασιάζοντας έτσι την συχνότητα έκδοσής του, κάτι που συνεχίζεται μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου.

Το περιοδικό διατηρεί ένα αυστηρό ύφος, απουσιάζουν πλήρως οι εικόνες αλλά και οι εμπορικές διαφημίσεις¹⁷⁴. Ενδεικτικό του πνεύματος της «Ζωής» που είναι η μη προβολή προσώπων, η απρόσωπη προσφορά στο «έργο»¹⁷⁵, είναι ότι το σύνολο των άρθρων του περιοδικού δημοσιεύονται ανώνυμα, εκφράζουν έτσι με τρόπο απόλυτο την «γραμμή» της αδελφότητας, χωρίς να υπάρχουν περιθώρια για παρεξηγήσεις και προσωπικές παρεκκλίσεις. Το περιοδικό εκδίδεται ως όργανο της αδελφότητας και αυτό γίνεται αισθητό σε κάθε γραμμή στον αναγνώστη του. Παρά ταύτα το περιοδικό εκτιμάται ότι συνδέεται με πρόσωπα στο μυαλό του αναγνωστικού κοινού. Στην Αθήνα και στις άλλες πόλεις είναι οι άνθρωποι του βιβλιοπωλείου, στην επαρχία το περιοδεύον μέλος της αδελφότητας για να συλλέξει την συνδρομή ή ο ιεροκήρυκας. Έτσι το περιοδικό παίρνει μια απρόσωπη-

---

¹⁷³ «Εγώ ειμι η οδός η αλήθεια και η ζωή» (Ιωάν. ιδ' 6) και «Τα ρήματα α εγώ λαλώ, πνευμα εστί και ζωή εστί» (Ιωαν. στ' 63)

¹⁷⁴ Εξαίρεση αποτελούν οι διαφημίσεις νέων εκδόσεων της κίνησης

¹⁷⁵ Ο Γιανναράς επισημαίνει emphatically ότι τα μέλη της αδελφότητας χρησιμοποιούν για να περιγράψουν τους εαυτούς τους την φράση «πουλημένο τομάρι», ότι είχαν δηλαδή «πουληθεί» ολοκληρωτικά στο έργο χωρίς να περιμένουν κάποιο αντάλλαγμα η προσωπική αναγνώριση πρβλ. Γιανναράς, 2001, σ. 116

προσωπική μορφή που ο κάθε αναγνώστης μπορεί να την σχηματοποιήσει όπως θέλει.

Μπαίνοντας στην δεκαετία του '40 η «Ζωή» έχει κλείσει τριάντα χρόνια έκδοσης. Η οργάνωση της έκδοσης και της διανομής του γίνεται με τρόπο καθόλα επαγγελματικό. Η διανομή του δεν γίνεται με το παραδοσιακό σύστημα διανομής του ημερησίου τύπου, αποστέλλεται ταχυδρομικά στους συνδρομητές, ενώ η «Ζωή» χρησιμοποιεί ένα ιδιότυπο σύστημα συλλογής συνδρομών, τους «περιοδεύοντες», μέλη δηλαδή της αδελφότητας τα οποία γυρνούν πόρτα – πόρτα για να συλλέξουν τις συνδρομές σε πόλεις και χωριά¹⁷⁶. Οι συντάκτες της «Ζωής» δεν εργάζονται ως «επαγγελματίες» δημοσιογράφοι, με την έννοια του «κυνηγού της είδησης», αλλά ως θεολόγοι – φιλόσοφοι, σχολιάζοντας την επικαιρότητα μέσα από κριτική ειδήσεων που επιλεγμένα αναδημοσιεύουν ή αντλούν από τον ελληνικό και ξένο τύπο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η βιτρίνα του περιοδικού, η πρώτη και η τελευταία σελίδα, αφιερώνονται σε αυτή στην επικαιρότητα και την κριτική της.¹⁷⁷ Έτσι, οι δυο αυτές σελίδες, καθιστούν ξεκάθαρη την εικόνα του περιοδικού για την επικαιρότητα με τις ξένες ανταποκρίσεις και αναδημοσιεύσεις να προσθέτουν κύρος στο αντικομουνιστικό ή όποιο εγχείρημα του.¹⁷⁸

2.2 Οι «Ακτίνες»

Όταν το 1938 κυκλοφορούν για πρώτη φορά οι «Ακτίνες» ο προσανατολισμός του περιοδικού είναι ξεκάθαρος. Την έκδοση του αναλαμβάνει η λεγόμενη «ομάδα των «Ακτίνων» (Χριστιανική Ένωσις Ακτίνες) και περιγράφεται στον τίτλο του ως «Όργανον της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων». Στο πρώτο άρθρο του πρώτου τεύχους, υπό τον τίτλο «Η άρνησις», ξεκαθαρίζονται οι αντι-υλιστικές θέσεις και προοπτικές του περιοδικού. Γράφει χαρακτηριστικά «χρειάζεται νέον ξεκίνημα προς την ζωήν, που έχει νόημα, σκοπόν, έχει δημιουργόν την ζωήν δια την οποίαν

---

¹⁷⁶ Γιανναράς, 2001, σ. 120 - 121

¹⁷⁷ Η τελευταία σελίδα με την στήλη «Επί των γεγονότων» και η πρώτη σελίδα συνήθως με την στήλη «Επίκαιρά»

¹⁷⁸ Δέσποινα Παπαδημητρίου, 2008, σ. 51

η ασημότερα και ατελεστέρα θετική προσπάθεια έχει ασυγκρίτως μεγαλύτεραν σημασίαν από όλα τα μεγάλα λόγια των αρνητών [...] μια τέτοια προσπάθειαν επιθυμεί να αποτελέσει και το περιοδικό τούτο». Η χρήση του όρου «άρνηση» έκτοτε καθίσταται εμβληματική στο να περιγράψει τις δυνάμεις που αντιστρατεύονται την χριστιανική θρησκεία, είτε αυτές βρίσκονται στον χώρο της πολιτικής, είτε στον χώρο της επιστήμης, είτε στον χώρο της τέχνης¹⁷⁹. Παράλληλα κύρια προσπάθεια του, από τα πρώτα χρόνια της έκδοσής του, είναι να παρουσιάσει στο ελληνικό κοινό μια στροφή της ευρωπαϊκής διανόησης προς τις χριστιανικές αξίες ταυτόχρονα με την αναίρεση διαφόρων θεωριών που παρουσίαζαν την αντίθεση της επιστήμης με την πίστη στον Θεό.¹⁸⁰

Παρότι και στην «Ζωή» δημοσιεύονται άρθρα επιστημονικής φύσεως το περιοδικό δεν είχε καταφέρει καθώς φαίνεται να εισδύσει στον χώρο των επιστημόνων από τους οποίους θεωρούνταν μάλλον ως «λαϊκό περιοδικό». Έτσι οι «Ακτίνες» χρησιμοποιήθηκαν ως ο μοχλός εξάπλωσης των ιδεών της «χριστιανικής κίνησης» στον επιστημονικό χώρο, προσπαθώντας να παρουσιάσουν την όψη εκείνη του χριστιανισμού που ικανοποιούσε τις αναζητήσεις και την νοοτροπία των επιστημόνων, να παρουσιαστεί δηλαδή ο χριστιανισμός «ως στοιχείο πολιτισμού, ως η πηγή ανωτέρας μορφώσεως και ζωής, ως η Αλήθεια»¹⁸¹.

Την περίοδο που εξετάζουμε διευθυντής έκδοσής είναι ο Δημήτριος Γ. Σταμάτης (ψευδώνυμο «Ούτις») ενώ συντάκτες είναι μεταξύ άλλων ο καθηγητής της Νομικής Σχολής Αλέξανδρος Τσιριντάνης (αρθρογραφεί παράλληλα με τα ψευδώνυμα «Π. Μελίτης» και «Ζηνάς ο Νομικός»), ο επίσης καθηγητής της Νομικής Σχολής Γεώργιος Ράμμος, ο αρχιμανδρίτης Ιερώνυμος Κοτσώνησι, ο ψυχίατρος Αρίστος Ασπιώτης, οι επίσης γιατροί Σοφοκλής Χατζηδάκης (ψευδώνυμο «Σ. Καλησπέρης») και Δημήτριος Χαροκόπος (ψευδώνυμο «Λουκάς ο αγαπητός»), Γεώργιος Δαΐκος και Μαρίνος Γερουλάνος ο μετέπειτα καθηγητής αστρονομίας Δημήτριος Κωτσάκης και ο δικηγόρος Διονύσιος Πόθος (ψευδώνυμο «Π.

---

¹⁷⁹ πρβλ Παπαδημητρίου, 2006, σ. 205 - 206

¹⁸⁰ Σταθάκης, 1998, σ. 11

¹⁸¹ Κολιτσάρας, χχ, σ. 4, Makrides, 2004, σ. 161

Κλωνάρης»). Ενώ από μέλη της αδελφότητας θεολόγων «Ζωή» ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής Παναγιώτης Τρεμπέλας και οι θεολόγοι Ιωάννης Κολιτσάρας και Αλέξανδρος Γκιάλας.

2.3 Λογοτεχνική και Καλλιτεχνική Παραγωγή

Ο λογοτεχνικός πυλώνας του περιοδικού είναι ο θεολόγος, από τα νεότερα μέλη της αδελφότητας «Ζωή», Αλέξανδρος Γκιάλας. Ο νεαρός Χιώτης ποιητής γίνεται γνωστός μέσα από της σελίδες των «Ακτίνων» με το ψευδώνυμο «Γ. Βερίτης»¹⁸². Στην ποιητική παραγωγή των «Ακτίνων» τον Γκιάλα έρχονται να συμπληρώσουν ο - όπως τονίζεται μέχρι πρότινος «κοσμικός» - ποιητής Στέφανος Μπολέτσης (εντάσσεται στις γραμμές του περιοδικού από τον Ιανουάριο του 1946), η Άρτεμις Μενάγια (ψευδώνυμο «Χλόη Αχαϊκού») αλλά και σειρά νέων ποιητικών συνεργασιών¹⁸³. Η απήχηση που είχε η ποίηση στους αναγνώστες του περιοδικού φαίνεται και από την στήλη «αλληλογραφία» την οποία επιμελείται ο Σοφοκλής Χατζηδάκης. Η στήλη περιλαμβάνει την απάντηση του περιοδικού σε επιστολές αναγνωστών, στην ουσία όμως πρόκειται για κριτικές σε ποιήματα που στέλνουν αναγνώστες που ζητούν συνεργασία με το περιοδικό.

Παράλληλα σε μεγάλη συχνότητα δημοσιεύονται και πεζογραφήματα. Εδώ βασικός επιμελητής είναι ο Δημήτριος Σταμάτης, εδώ κάνει και τα πρώτα του βήματα ο μετέπειτα γνωστός πεζογράφος Αντώνης Σαμαράκης (ενίστε με το ψευδώνυμο «NEMO» και στα ποιήματα με το ψευδώνυμο «Ιωσήφ Κυπριανός»). Επίσης γράφουν ο λογοτέχνης Σώτος Χονδρόπουλος, η Ελένη Ευσταθιάδου – Κυρινοπούλου (ψευδώνυμο «Ελένη Καριτά») και μια σειρά συντακτών με ψευδώνυμα «Τίμων Παρμενάς», «Π. Κλωνάρης», «Ν. Βαλσάμης» και «Χ. Κ. Αγάλλου» που δεν κατέσται δυνατόν να διασταυρωθούν.

---

¹⁸² Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος, *Αλέξανδρος Γκιάλας - Γ. Βερίτης*, Δαμασκός, 1988, σ. 38 και Χριστιανική Φοιτητική Ένωση, *Αλέξανδρος Γκιάλας – Γ. Βερίτης*, ΧΦΕ, 2015, σ. 95

¹⁸³ Συναντιούνται συχνά υπό διάφορους τίτλους «Νέοι συνεργάται»(Μάιος 1944), «Νέα συνεργασία» (Ιανουάριος 1946), «Νέοι που γράφουν» (Οκτώβριος 1947)

Η μόνιμη στήλη «Ο κόσμος των γραμμάτων» συμπληρώνει τα υπόλοιπα άρθρα του περιοδικού όσον αφορά τις τέχνες. Περιλαμβάνει βιβλιοκριτικές, κριτικές θεάτρου και κινηματογράφου και άλλα φιλολογικά και καλλιτεχνικά θέματα. η εικονογράφηση του περιοδικού περιλαμβάνει έργα του Γιάννη Στίνη, της Έλλης Τοπάλη και του Στέφανου Κύρη.

Σε κάθε τεύχος δημοσιεύονται σχεδόν πάντα κατ' ελάχιστον δυο πεζά και δύο ποιήματα, ανεξάρτητα από τις υπόλοιπες λογοτεχνικές στήλες του περιοδικού. Η μεγάλη αυτή λογοτεχνική παραγωγή των «Ακτίνων»¹⁸⁴ έρχεται να αντισταθμίσει την, σύμφωνα με την γνώμη των ανθρώπων της «κίνησης», υστέρηση που υπάρχει στην χώρα μας σε αυτόν τον τομέα. Οι λογοτέχνες της εποχής κατηγορούνται για άκρατο εστετισμό, για απάνθρωπη εφαρμογή του δόγματος «η τέχνη για την τέχνη». Η «κίνηση» προτείνει να μετασχηματιστεί το επικρατούν σχήμα ο άνθρωπος για την τέχνη σε ένα μοντέλο όπου τέχνη θα εξυπηρετεί την ηθική διαμόρφωση του ανθρώπου και την ανάπτυξη του πολιτισμού¹⁸⁵. Αντίστοιχη κριτική ασκείται και σε άλλους καλλιτεχνικούς τομείς¹⁸⁶ ενώ δεν φαίνεται να λαμβάνεται ξεκάθαρη θέση στα λογοτεχνικά ζητήματα και αντιπαραθέσεις της εποχής.

Μάλιστα για να υποστηριχθεί η λογοτεχνική παραγωγή της κίνησης ξεκινάει μια νέα αυτοτελής εκδοτική κίνηση με τον τίτλο εκδόσεις «Δαμασκός». Η «Δαμασκός» κυκλοφορεί μεταφράσεις ξένων αλλά και δημιουργίες νέων λογοτεχνών.¹⁸⁷ Μελετώντας το περιοδικό καθίσταται σαφές ότι αυτό ζητά να αναδείξει τον Έλληνα Τ. Σ. Έλιοτ, τον χριστιανό δηλαδή ποιητή και λογοτέχνη ο οποίος θα συγκινήσει το αναγνωστικό κοινό με τον έργο του.

2.4 Ο κόσμος των «Ακτίνων» στο πολιτικό πρόβλημα της εποχής.

---

¹⁸⁴ Θα μπορούσαμε χοντρικά να πούμε ότι η λογοτεχνία αποτελεί το 30% με 40% της ύλης του.

¹⁸⁵ πρβλ. Αλέξανδρος Γκιάλας (Γ. Βερίτης), «Η ποίηση χτες και σήμερα – Η τέχνη για τον άνθρωπό», *Ακτίνες*, Ιανουάριος 1946, τ. 53, σ. 7 -10

¹⁸⁶ πρβλ. Τ. Παρμενάς, «Τι μας λέει ο σημερινός κινηματογράφος», *Ακτίνες*, Ιανουάριος 1946, τ. 53, σ. 17 – 19

¹⁸⁷ Σταθάκης, 1998, σ. 12

Στο τεύχος του Ιανουαρίου – Φεβρουαρίου 1945 το περιοδικό συμμετέχει στην προσπάθεια της «κίνησης» να δείξει αυτό που παρουσιάζεται ως «τρίτος δρόμος» σε σχέση με τις δυο αντιμαχόμενες πλευρές αναδημοσιεύονται τα δυο μηνύματα το «Χριστουγεννιάτικο» και το «Πρωτοχρονιάτικο» τα οποία είχαν τοιχοκολληθεί και μοιραστεί πόρτα-πόρτα κατά την περίοδο των «Δεκεμβριανών» στην πρωτεύουσα.

Στην κατεύθυνση του «αντι-υλιστικού» πνεύματος του περιοδικού κινούνται και τα «άρθρα της Συντάξεως» που άλλοτε αποκαλούνται και «άρθρα γραμμής». Τα υπογράφει συνήθως ο Τσιριντάνης. Τα άρθρα τοποθετούνται απέναντι από το δίπολο του καπιταλισμού και του μαρξιστικού κομμουνισμού, το οποίο οδηγεί σε υποβάθμιση της αξίας του ανθρώπου έναντι του υλικού πολιτισμού. Ξεκαθαρίζει έτσι την θέση του ότι «ο σημερινός αγώνας του έθνους μας δεν γίνεται για να μείνουν τα πράγματα όπως έχουν» και, παρουσιάζοντας τις ιδέες που έχουν «δουλευτεί» από την δεκαετία του 1930, προτείνει τον «τρίτο δρόμο»¹⁸⁸ του «χριστιανικού κοινωνισμού», ο οποίος δεν προκρίνει το ένα ή το άλλο σύστημα αλλά αναβαθμίζοντας την ηθική και την ανθρώπινες αξίες θα επιχειρεί να επιτύχει το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης.¹⁸⁹

Στις σελίδες των «Ακτίνων» αναπτύσσονται επιστημονικά θέματα όπως σύγχρονης ψυχιατρικής και ψυχολογίας, βιολογίας, φυσικής, αστρονομίας. Όλα σχεδόν τα επιστημονικά θέματα προβάλλονται υπό το πρίσμα της σχέσης της επιστήμης με τον χριστιανισμό με σκοπό να καταδείξουν την μεταξύ τους συμβατότητα. Παράλληλα μεγάλη σειρά από άρθρα αναφέρονται σε κοινωνικά θέματα όπως η θέση της γυναίκας στην κοινωνία, η σύγχρονη οικογένεια, η εκπαίδευση και ο επαγγελματικός προσανατολισμός.

2.5 Η «Διακήρυξη» και η «Δήλωση των Ελλήνων Επιστημόνων»

---

¹⁸⁸ Π. Μελίτης (Α. Τσιριντάνης), «Μπροστά στο κοινωνικό ζήτημα – Το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης», *Ακτίνες*, Μάιος 1949, τ. 92, σ. 209

¹⁸⁹ Π. Μελίτης (Α. Τσιριντάνης), «Χριστιανικός Κοινωνισμός», *Ακτίνες*, Ιούλιος 1949, τ. 94, σ. 305 - 309

Με τον τίτλο «Διά κάθε Έλληνα - Διακήρυξις της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημών», ένα τεύχος 200 περίπου σελίδων, έρχεται η ΧΕΕ να μπει δυναμικά στον δημόσιο λόγο της εποχής¹⁹⁰. Η «Διακήρυξη» δημοσιεύεται πριν τις γιορτές των Χριστούγεννων του 1946 και προτάσσει τις θέσεις στις ΧΕΕ για τις σχέσεις επιστήμης και χριστιανικής πίστης άλλα και τις θέσεις ότι «υγιής» ανοικοδόμηση της Ελλάδας, μέσα από τα συντρίμια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μπορεί να γίνει μόνο με την χριστιανική πνευματικότητα και ηθική. Σαν παράρτημα της «Διακήρυξης» περιλαμβάνεται η «Δήλωσις Ελλήνων Επιστημόνων, Λογοτεχνών και Καλλιτεχνών». Ένα κείμενο πέντε θέσεων το οποίο υπογράφουν διακόσιοι είκοσι δύο¹⁹¹ επιφανής επιστήμονες, λογοτέχνες και καλλιτέχνες της εποχής εκφράζοντας την συμφωνία τους με τις βασικές θέσεις της «Διακήρυξης». Ξεχωρίζουν οι υπογραφές δεκαεννιά μελών της Ακαδημίας¹⁹², καθηγητών του πανεπιστημίου Αθηνών, του Πολυτεχνείου και άλλων ανωτάτων σχολών, γιατρών από τα μεγαλύτερα νοσοκομεία της χώρας, εκπαιδευτικών και επιφανών καλλιτεχνών¹⁹³. Οι υπογράφωντες άλλωστε είναι και το «βαρύ χαρτί» της «Δήλωσης» αλλά και της «Διακήρυξης» ολόκληρης. Χαρακτηριστικό δείγμα της βαρύτητας που δίνεται στην παρουσίαση των υπογραφών είναι ότι ενώ το συνολικό κείμενο της «Δήλωσης» καταλαμβάνει περίπου δυόμιση σελίδες οι υπογραφές καταλαμβάνουν συνολικά περίπου πέντε. Μάλιστα η δήλωση δημοσιεύεται και στις «Ακτίνες» στο τεύχος Νοεμβρίου – Δεκεμβρίου 1946.¹⁹⁴

Κύρια διάσταση στον λόγο της «Διακήρυξης» θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το πρόταγμα της επιστημονικότητας. Η επιστημονικότητα αυτή περιλαμβάνει κατ' αρχάς της έννοια της αντικειμενικότητας ως αποτέλεσμα

---

¹⁹⁰ Το βιβλίο πουλήθηκε σε 150.000 αντίτυπα Γιαναράς, 2001, σ. 41

¹⁹¹ Αντιστοιχή κίνηση που υπογράφετε από 264 επιστήμονες γίνεται και στην Κύπρο πρβλ Καραγιάννης, 2001, σ. 307

¹⁹² Κ. Βέης, Αλ. Βουρνάζος (τέως πρόεδρος της Ακαδημίας), Μ. Γερουλάνος, Π. Ζερβός, Σ. Θωμόπουλος, Κ. Ισαακάϊδης (πρόεδρος), Σ. Κουγέας, Β. Κριμπάς (πρόεδρος), Δ. Λαμπαδάριος, Στ. Λυκούδης, Κ. Μαλτέζος, Εμ. Μανουσάκης (πρόεδρος), Γ. Μαριδάκης, Γ. Οικονόμος, Α. Ορλάνδος, Ι. Πολίτης, Σωτ. Σκίπης, Γ. Σκλαβούνος (τέως πρόεδρος της Ακαδημίας), Κ. Τριανταφυλόπουλος,

¹⁹³ μεταξύ τους ποιο γνωστό ίσως φιγουράρει το όνομα του Άγγελου Τερζάκη

¹⁹⁴ Δήλωση, Ακτίνες, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1946, τ. 61 – 62, σ. 353 – 359. Οι υπογραφές συνεχίζουν και στην πρώτη σελίδα του επομένου τεύχους Δήλωση, Ακτίνες, Ιανουάριος 1947, τ. 64, σ. 1

επιστημονικής έρευνας, της αναγκαίας για την επιστήμη πολιτικής ουδετερότητας, της οικουμενικότητας της επιστήμης που επιτρέπει τη σύνδεση της "διακήρυξης" με αντίστοιχες επιστημονικές προσπάθειες σε παγκόσμιο επίπεδο και τέλος της επιστήμης ως συστατικό της φύσης της ΧΕΕ που τις δίνει και το δικαίωμα του λόγου.

Πάρα πολλές αναφορές παρουσιάζουν την επιστημονική και με ερευνητικό τρόπο εξαγωγή των συμπερασμάτων της "διακήρυξης". Η επιλογή αυτή δεν είναι καθόλου τυχαία. Η τεράστια προσήλωση στην επιστημονικότητα χρησιμοποιείται ως εγγύηση της αντικειμενικότητας και της εγκυρότητας της. Πρόκειται για τα στοιχεία αυτά του κειμένου, που παρουσιάζονται ξεχωριστά, και αποτελούν το υπόβαθρο για την «νομιμοποίηση» των θέσεων - δράσεων που ζητά η «Διακήρυξη» και κατά συνέπεια η «χριστιανική κίνηση» για λάβουν χώρα στον δημόσιο χώρο.

Στο πλαίσιο της επιστημονικότητας η «Διακήρυξη» παρουσιάζει και την πολιτικά ουδέτερη θέση της. Έτσι συναντούμε αναφορές στο κείμενο που συνδέουν την επιστήμη με την ουδετερότητα στον πολιτικό τομέα και κατ' αυτό τον τρόπο αναδεικνύουν την "Διακήρυξη" ως γνήσια επιστημονική. Το κείμενο φαίνεται να παρουσιάζει μια επίπλαστη πολιτική αχρωματοψία. Δεν αναφέρεται καθόλου στα πολιτικά γεγονότα της εποχής, σε αυτά που προηγήθηκαν ή σε αυτά που είναι ευκαίριο να ακολουθήσουν. Η κατάσταση που επικρατεί στην χώρα, ο εμφύλιος πόλεμος, δεν αντιμετωπίζονται σαν προϊόν πολιτικής αντιπαράθεσης. Η "διακήρυξη" αποφεύγει να αναφερθεί στις πολιτικές περιπλέξεις του εμφυλίου. Απλοποιεί τα δεδομένα και σαν να ζει σε έναν κόσμο "πολιτικού αυτισμού" κατονομάζει, ως μόνο λόγο για τα δεινά που περνά η χώρα, την έλλειψη χριστιανικής ηθικής. Αυτοί τους οποίους κατηγορεί απουσιάζουν από το κείμενο, δεν αναφέρονται πουθενά, αναφέρεται μόνο η αιτιότητα που τους κινεί. Το κείμενο παράλληλα φαίνεται να ζητά την υπέρβαση των πολιτικών ταυτοτήτων για το μέλλον της Ελλάδας - όσοι μπορούν να τα καταφέρουν συντάσσονται και θέλουν ένα "κάλο αύριο" για την Ελλάδα όσοι δεν μπορούν την αγκιστρώνουν στα δεινά του Β Παγκοσμίου Πολέμου και του εμφυλίου.

Η μόνη αναφορά στο πολιτικό αφορά τους υπογράφοντες την "δήλωση". Πρόκειται για ανθρώπους του πνεύματος διαφορετικών "εν πολλοίς αντιθέτων"

πολιτικών πεποιθήσεων. Η επιστήμη που περιλαμβάνει η διακήρυξη είναι καθολική και για αυτό είναι ορθή. Κατ' αυτόν το τρόπο όσοι αντιτίθενται στο σκεπτικό τις διακήρυξης, αφού αυτή φαίνεται να τυγχάνει καθολικής αποδοχής από τις πολιτικές παρατάξεις, τοποθετούνται στο περιθώριο ακόμη και του πολιτικού κόσμου, αποστερούμενοι κάθε πολιτική νομιμοποίηση.

Το αίτημα της επιστημονικότητας υποστηρίζει ένα άλλο βασικό άξονα της «Διακήρυξης» αυτό της αντικειμενικότητας, ότι δηλαδή τα επιστημονικά στοιχεία που περιλαμβάνει και την καθιστούν αντικειμενική. Η αντικειμενικότητα υπεράνω κάθε κριτικής ή αμφισβήτησης είναι ένα από τα βασικά θέματα πάνω στα οποία επιχειρηματολογεί η «Διακήρυξη». Η αντικειμενικότητα αυτή είναι αποτέλεσμα «σύγχρονου επιστημονικής έρευνας, η οποία διεξάγεται εντός του όντως επιστημονικού πεδίου, με αυστηρώς επιστημονικήν μέθοδο και με πνεύμα γνησίως επιστημονικόν». Κατ' αυτόν τον τρόπο θέλει να αναγάγει τις προτάσεις που απευθύνει η «Διακήρυξη» σε κάτι που σε καμιά περίπτωση δεν αποτελεί προϊόν ιδεολογίας, προσωπικής ευσέβειας ή αισθήματος θρησκευτικότητας.

Παράλληλα στοιχεία οικουμενικότητας χρησιμοποιούνται για να ενισχύσουν την επιστημονικότητα του εγχειρήματος της "Διακήρυξης". Η αντικειμενικότητα των θέσεων υποστηρίζεται αναφέροντας αντιστοιχίες με παρόμοιες κινήσεις στο εξωτερικό. Έτσι η διακήρυξη εκτός από πολιτική καθολικότητα και επιστημονική αντικειμενικότητα θέλει να γίνει μέρος μιας οικουμενικής πρακτικής.

Τελικά η επιστημονικότητα συνδέεται με την φύση της ΧΕΕ. Η επιστημονική φύση είναι αυτή που της δίνει δικαιωματικά τον λόγο στην μεταπολεμική Ελλάδα, αλλά και από την ίδια φύση πηγάζει ένα καθήκον - χρέος των μελών της ένωσης προς το ελληνικό έθνος. Πρόκειται για ένα δίπολο στο οποίο είναι "εγκλωβισμένη" η ΧΕΕ και ουσιαστικά την αναγκάζει να προβεί στην διακήρυξη, είναι ένα καθήκον που πραγματοποιεί. Αναλυτικότερα στο κείμενο η ΧΕΕ παρουσιάζεται να είναι αυτή που έχει δικαίωμα λόγου για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να διαμορφωθεί το μέλλον της Χώρας. Τα μέλη της "ως εκ της θέσεων και της πνευματικής των δημιουργίας" είναι αυτά που μπορούν να διασώσουν το έθνος, να βγάλουν την χώρα από την κρίση και να την οδηγήσουν προς ένα λαμπρό μέλλον. Παράλληλα η

έκδοση της "διακήρυξης" εμφανίζεται σαν ένα χρέος της ΧΕΕ. Το χρέος αυτό πηγάζει πρώτον από επιστημονικό καθήκον των μελών της για ανάδειξη της αλήθειας και δεύτερον από το εθνικό καθήκον για την διαφύλαξη των ιδανικών του Ελληνικού έθνους.

Μια δεύτερη διάσταση της διακήρυξης, μικρότερη ίσως σε έκταση αλλά τελείως ξεκάθαρη είναι το παρελθόν. Τα στοιχεία που εμφανίζονται στην διακήρυξη και αναφέρονται σε πράξεις - γεγονότα του παρελθόντος. Μεγάλο μέρος των αναφορών στο παρελθόν απαντώνται στον πρόλογο της «Διακήρυξης». Χρησιμοποιεί ο συντάκτης, προκειμένου να καθηλώσει τον αναγνώστη, ένα επιβλητικό εναλλασσόμενο τέμπο μεταξύ του ζοφερού παρελθόντος και του αβέβαιου μέλλοντος. Στον λόγο για το παρελθόν απουσιάζουν αναφορές για την ρευστή πολιτική κατάσταση στην χώρα κατά τον μεσοπόλεμο, την δικτατορία του Μεταξά αλλά και οποια αναφορά στην εθνική αντίσταση.

Έτσι προτάσσονται όλα τα στοιχεία που συγκροτούν την εικόνα του ζοφερού παρελθόντος. Προτάσσεται η εικόνα του «απαίσιου γδούπου της μπότας του κατακτητού» για να περιγράψει το παρελθόν της «μαύρης εκείνης σκλαβιάς». Παρουσιάζονται οι μέρες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σαν μια φοβερή βαρβαρότητα που κατέκλυσε ολόκληρη την Ευρώπη και που οι κάτοικοι της Αθήνας - όπως δηλαδή οι συντάκτες της ΧΕΕ - την γνώρισαν μεταξύ άλλων και με την μορφή της πείνας, του λιμού, που έπληξε κυρίως την πρωτεύουσα της χώρας κατά την διάρκεια της κατοχής. Οι συντάκτες της «Διακήρυξης» προσπαθούν να αφυπνίσουν συναισθηματικά του αναγνώστη. Ο φόβος του θανάτου από την πείνα, η λύπη για τα πτώματα που βρίσκονταν καθημερινά στους δρόμους της Αθήνας και η «ασφυξία» από την ανελευθερία της κατοχής παραμένουν νωπά στην μνήμη του. Αφού καταφέρουν να φέρουν στην επιφάνεια της μνήμης τα δεινά των προηγούμενων ετών, οι συντάκτες της «Διακήρυξης», προχωρούν στο να κατονομάσουν την αιτία της καταστροφής. Είναι αίτια που "δεν μπορούν να κτυπηθούν με κανόνια ή με βόμβες" , πρόκειται ουσιαστικά για την έλλειψη πνευματικότητας την οποία ευαγγελίζεται να εξαλείψει το "πρόγραμμα" της "διακήρυξης" όπως θα δούμε πιο κάτω.

Στην αναφορά στο παρελθόν ξεχωρίζει μια μικρή αλλά σημαντική αναφορά στον ρόλο της ΧΕΕ στο παρελθόν. Εν μέσω γερμανικής κατοχής, τα μέλη της ΧΕΕ, φαίνεται να συσκέπτονται μυστικά για το μέλλον της Ελλάδας. Οι συσκέψεις αυτές γίνονται διατρέχοντας τον κίνδυνο να συλληφθούν από του κατακτητές και να υποστούν βαριές συνέπειες. Έτσι η ΧΕΕ με τον τρόπο της παρουσιάζεται να επιτελεί πνευματική αντίσταση στους κατακτητές.

Μια τρίτη διάσταση του λόγου της «Διακήρυξης» είναι το μέλλον, αναφορές δηλαδή με άμεσο ή έμμεσο τρόπο στα χρόνια που θα ακολουθήσουν. Μετά την παρουσίαση ενός απεχθούς και δυσβάσταχτου παρελθόντος ο λόγος της «Διακήρυξης» στρέφεται στο μέλλον με αγωνία για το τι πρόκειται να συμβεί σε αυτό. Τα επιστημονικά αποτελέσματα που παρουσιάζονται σε αυτή βλέπουν προς τα εκεί να έχει η Ελλάδα και το Ελληνικό Έθνος - ένα έθνος με ηρωική φύση - το μέλλον που τους αξίζει. Πρόκειται - θα μπορούσαμε να πούμε - για ενός είδους πολιτικού πρόγραμματός της «Ζωής» μέσα από την «διακήρυξη», είναι η διάδοχη κατάσταση που ζητά η "Ζωή" να έρθει μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου.

Κατ' αρχάς, πριν δηλαδή «ανακοινώσει» της θέσεις της, η «διακήρυξη» προσπαθεί να βάλει τον αναγνώστη σε σκέψεις για το αύριο του τόπου. Πολύ συχνά καλείται ο αναγνώστης να απαντήσει στο κείμενο «μήπως η αύριον δεν είναι όπως την εφантаζόμεθα;», «μήπως η αύριον θα είναι αυτή που θα απογοητεύσει;». Με τις ερωτήσεις αυτές επιθυμούν οι συντάκτες του κειμένου να διατηρήσουν την συναισθηματική ένταση που έχουν προκαλέσει με τις αναφορές τους στο παρελθόν. Προκαλείται έτσι στον αναγνώστη μια επεκτεινόμενη αγωνία για το μέλλον της χώρας που αποτελεί και δικό του μέλλον. Ενώ στην συνέχεια το κείμενο προχωρά στην επίλυση αυτής της αγωνίας. Οι συντάκτες του κειμένου μπορεί να μην γνωρίζουν ποια θα είναι η μελλοντική διεθνής και εσωτερική κατάσταση, παρουσιάζονται να γνωρίζουν όμως, και διαβεβαιώνουν τον αναγνώστη, ότι το βέβαιο μέλλον, το μέλλον μακριά από κάθε αγωνία θα επέλθει μόνο αν στραφεί ο ελληνικός λαός προς τα πνευματικά αγαθά, τον τρόπο ζωής που πηγάζει από την χριστιανική πίστη και ηθική .

Το πρώτο και κύριο στοιχείο που παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της επιστημονικής έρευνας στην «Δήλωση των Ελλήνων Επιστημόνων» είναι ότι «το μέλλον και της ανθρωπότητας αλλά και της χώρας μας ειδικότερον, εξαρτάται από την πνευματική θεμελίωση της ζωής του σύγχρονου ανθρώπου». Οι αξίες που περιλαμβάνει αυτή η πνευματική θεμελίωση είναι συγκεκριμένες και επαναλαμβάνονται μέσα στην διακήρυξη. Είναι η πνευματικότητα του Χριστιανισμού που περιλαμβάνει την χριστιανική πίστη και την χριστιανική ηθική. Χαρακτηριστική είναι παράλληλα και η παρουσία εθνικιστικών στοιχείων στον λόγο της "Διακήρυξης". Το ελληνικό έθνος χαρακτηρίζεται από υψηλά ιδανικά και αξίες που το καθιστούν ξεχωριστό από τα υπόλοιπα. Πρόκειται περί ενός «λαού ηρωικού» ο οποίος πρέπει να έχει ένα μέλλον αντάξιο της ψηλής καταγωγής και φύσης του.

Στον δρόμο δια την επίτευξη των υψηλών αυτών στόχων, του λαμπρού μέλλοντος, η ΧΕΕ προαναγγέλλει την «αναδημιουργία του Έθνους» εφόσον ακολουθηθεί η κατεύθυνση που υποδεικνύει η «Διακήρυξη». Πρόκειται για την τελική φάση εφαρμογής του «χριστιανικού πολιτισμού». Ένα κράτος μακριά από τις έριδες των παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων και διεκδικήσεων όπως ήταν μέχρι στιγμής γνωστά στο ελληνικό κοινό. Το κράτος θα κινείται μόνο από τις αρχές της χριστιανικής ηθικής χωρίς να εμφανίζεται στον δημόσιο χώρο καμία υστερόβουλη πολιτική κίνηση. Είναι αυτό το κράτος που θα επαναφέρει το έθνος στο «αρχαίο κάλλος» και που θα συνδυάσει τα ιδεώδη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού με αυτά του χριστιανικού Βυζαντίου.

Παράλληλα εκφράζεται στο κείμενο η ελπίδα ότι ο ελληνικός λαός με την ευγενική φύση του αν ακολουθήσει τις υποδείξεις της «Διακήρυξης» θα τα καταφέρει. Η ελπίδα θα είναι εφικτή αν το σημείο προσοχής μας στραφεί στην νέα γενιά. Αν εφαρμοστεί από την νεαρή ηλικία «το χριστιανικό μορφωτικό ιδεώδες», εκπαίδευση δηλαδή βασισμένη στην χριστιανική ηθική, τότε η πρόοδος πρόκειται να ακολουθήσει μετά βεβαιότητας.

Τελικά μετά την αναπαράσταση του ζοφερού παρελθόντος, την παρουσίαση του ελπιδοφόρου μέλλοντος και αφού έχει αναπτυχθεί η επιστημονικότητα των συμπερασμάτων της «Διακήρυξης» οι συντάκτες δίνουν την σκυτάλη στους

αναγνώστες. Κατ' αυτούς το χρέος της ΧΕΕ εκπληρώθηκε με αυτή την «διακήρυξη» τώρα έχουν χρέος οι Έλληνες να διαβάσουν τα όσα γράφονται και να τα εφαρμόσουν για το καλό του τόπου. Είναι το χρέος της γενιάς αυτής για το μέλλον, απέναντι στον εαυτό τους αλλά και απέναντι στις γενιές των Ελλήνων που πρόκειται να ακολουθήσουν .

Τα παραπάνω συνοψίζει ο Τσιριντάνης στο άρθρο του «Μια καινούργια μέρα»¹⁹⁵ που δημοσιεύεται στις «Ακτίνες» την επομένη της «Διακήρυξης», αποτελώντας τον «πανηγυρικό» της έκδοσής της. Εκεί αφού κάνει μια ανασκόπηση της σημασίας δράσης της ΧΕΕ, παραθέτοντας ενδεικτικά ότι συμμετέχουν στις τάξεις της πάνω από χίλιοι επιστήμονες ως μέλη, προχωράει αναλύοντας την σημασία της «Διακήρυξης» και της «Δήλωσης». Αναφέρει ότι κατά την γνώμη του αποτελούν την σημαντικότερη σελίδα της πνευματικής ιστορίας της χώρας, ένα γεγονός σταθμός δείγμα της στροφής του πνευματικού κόσμου αντίστοιχη με παρόμοιες κινήσεις στην Ευρώπη και την Αμερική. Μάλιστα κατά τον Τσιριντάνη η υπογραφή στην «Δήλωση» δεν αποτελεί απάντηση σε ερώτημα σχετικά ούτε με την πίστη κάποιου ούτε και με τα πολιτικά του φρονήματα. Η υπογραφή είναι συμφωνία σε συμπεράσματα «εις τα οποία καταλήγει η σύγχρονος επιστημονική έρευνα, η οποία διεξάγεται εντός του όντως επιστημονικού πεδίου, με αυστηρώς επιστημονικήν μέθοδο και με πνεύμα γνησίως επιστημονικόν». Αλλά σημαντικό είναι και ένα άλλο σημείο που τονίζεται: οι υπογράφωντες «μίλησαν με την υπογραφή τους κάτω από ένα ντοκουμέντο προορισμένο για την δημοσιότητα». Ξεκαθαρίζεται ότι η «Δήλωση» είναι ένα δημόσιο εγχείρημα, δεν προορίζεται για εσωτερική κατανάλωση στον «χριστιανικό κόσμο», είναι μια δυναμική έξοδος στον δημόσιο χώρο που αντλεί το κύρος της από της υπογραφές εκείνων που την υπέγραψαν. Το εγχείρημα της «διακήρυξης» και της «δήλωσης» αποκτά μια διάρκεια μέσα από τις σελίδες των «Ακτίνων» οι οποίες, ένα χρόνο μετά, τον Γενάρη του 1948, παρουσιάζουν πως η έξοδος αυτή στον δημόσιο χώρο υποστηρίζεται και «επιφανείς» ανθρώπους του εξωτερικού παρουσιάζοντας

---

¹⁹⁵ Π. Μελίτης (Α. Τσιριντάνης), «Μια καινούργια μέρα», *Ακτίνες*, Ιανουάριος 1947, τ. 64, σ. 2 - 8

σαράντα επιστολές από επιστήμονες, καλλιτέχνες και λογοτέχνες της Ευρώπης και της Αμερικής οι οποίες υποστηρίζουν το εγχείρημα¹⁹⁶.

Την απήχηση της «Διακήρυξης» θα μπορούσαμε να την «μετρήσουμε» από την αντίδραση που προκάλεσε. Έτσι ήδη από τις 15 Δεκεμβρή του 1946 συναντάμε στο περιοδικό «Ελεύθερα Γράμματα» κριτικό άρθρο του καθηγητή Χρ. Θεοδωρίδη. Και ο «Ριζοσπάστης» δημοσιεύει σειρά άρθρων με τα οποία αντιδρά στο εγχείρημα της «Διακήρυξης»¹⁹⁷, χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του Μάρκου Αυγέρη στις 16 Ιανουαρίου 1947. Εκεί αφού αναφέρει ότι ο «θόρυβος» που γίνεται με την κυκλοφορία της «Διακήρυξης» ουσιαστικά «παίζει το παιχνίδι της αντίδρασης», μας ξεκαθαρίζει και τον, κατά την γνώμη του, σκοπό της «Να προστατέψει τα συμφέροντα της κυρίαρχης φατρίας, που κινδυνεύουν από την δυσαρέσκεια και αναταραχή των λαϊκών μαζών», ενώ τα εκφραζόμενα περί κοινωνικής δικαιοσύνης αιτήματα χαρακτηρίζονται «πλατωνικές δηλώσεις», που αντιστοιχούν σε αντίστοιχες δηλώσεις που έγιναν και από εκκλησίες της Δύσης, τελικά αυτή η «πλατωνικότητα» της «Διακήρυξης» είναι αυτό που κατά τον Αυγέρη την καθιστά μια ουτοπία «είναι σαν τις συμβουλές που δίνει ένας από την βελουδένια πολυθρόνα του σ' έναν που κάθεται σε κάρβουνα αναμμένα». Τέλος εγκαλεί τους υπογράφοντες καθότι η «χριστιανική τους συνείδηση» δεν τους κάνει να διαμαρτυρηθούν μέσα από τις γραμμές της «Δήλωσης» για «το αιματηρό όργιο που συντηρεί στην χώρα μας ή σημερινή χριστιανική ελληνική πολιτεία»¹⁹⁸. Η κριτική κορυφώνεται με τον λόγο του γενικού γραμματέα του ΚΚΕ Νίκου Ζαχαριάδη στις 19 Γενάρη 1947 σε συγκέντρωση κομματικών στελεχών της Αθήνας¹⁹⁹. Εκεί, μεταξύ άλλων, ο Ζαχαριάδης, τοποθετεί την «Διακήρυξη» και την ΧΕΕ αντίπαλο στο ιδεολογικό μέτωπο στην μάχη ενάντια στον λαό. Το μέτωπο αυτό ταυτίζεται με τις επιδιώξεις του αγγλοσαξονικού ιμπεριαλισμού για παγκόσμια κυριαρχία. Πρόκειται για μια «ανίερη εκμετάλλευση»

---

¹⁹⁶ *Ακτίνες*, Ιανουάριος 1948, τ. 78, σ. 2 – 28. Ξεχωρίζουν οι νομπελίστ Sigrit Undset (λογοτεχνία), George P. Thomson, Max Planck και Robert A. Millikan (φυσική). Αντίστοιχες αναφορές στην αποδοχή του έξω κόσμου για την «Δήλωση» συνεχίζονται για αρκετούς μήνες στο περιοδικό.

¹⁹⁷ πρβλ Καραγιάννης, 2001, σ. 126

¹⁹⁸ πρβλ Καραγιάννης, 2001, σ. 108

¹⁹⁹ όπως δημοσιεύεται στο *Ριζοσπάστης*, 22 Ιανουαρίου 1947, σ. 3

της θρησκείας και του χριστιανισμού. Στον λόγο του παραδέχεται ότι οι «δικοί τους» διανοούμενοι πιάστηκαν εξαπίνης, φτιάνοντας στο σημείο να τους ανακαλέσει στην τάξη χαρακτηρίζοντας τους ως «μωρές παρθένες»²⁰⁰ απαιτώντας να συμβάλουν και αυτοί με τον τρόπο τους στην αντιπαράθεση.

2.6 Μια προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού μέσα στην ιστορία

Με δύο εκδόσεις της το «Μεταξύ των δύο πολέμων 1925 - 1940», και «Μεταπολεμικά» υπό την επιμέλεια Παπακώστα έρχεται η «Ζωή» να μας παρουσιάσει τις θέσεις της, από τον μεσοπόλεμο και εντεύθεν.²⁰¹ Πρόκειται ουσιαστικά για ανθολογίες άρθρων που δημοσιεύτηκαν το αντίστοιχο διάστημα στο ομώνυμο περιοδικό με επιπλέον σχολιασμό όπου ο επιμελητής θεωρεί απαραίτητο προκειμένου να αποσαφηνίσει την σκέψη του.

Το 1946 εκδίδεται το «Μεταξύ δύο πολέμων», μια έκδοση τετρακοσίων είκοσι περίπου σελίδων. Από τον πρόλογο, επισημαίνεται ότι η αιτία των δεινών του εικοστού αιώνα είναι η απομάκρυνση των ανθρώπων από το Θεό - έναν δρόμο που ακολουθεί η ανθρωπότητα από την εποχή της Αναγέννησης. Εκεί – στον πρόλογο – επισημαίνεται τελικά ότι σκοπός δεν είναι η απλή ιστορική επισκόπηση γεγονότων, σκοπός είναι η αποφυγή αντίστοιχης εξέλιξης της ιστορίας στην μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εποχή.

---

²⁰⁰ Η κορύφωση αυτή της αντιπαράθεσης με την χρήση από τον Ζαχαριάδη μιας χριστιανικής παραβολής, έχει μείνει χαραγμένη στην μνήμη των ανθρώπων της κίνησης. Και ερμηνεύεται από αυτούς ως ενδεικτική της «αναστάτωσης» που προκάλεσε η «Διακήρυξη» και η «Δήλωση». Παράλληλα μας επιτρέπει να δούμε και κάτι άλλο. Η ομιλία του Ζαχαριάδη και η επικείμενη δημοσίευση της στον «Ριζοσπάστη» κυκλοφόρησε στους ανθρώπους τις «χριστιανικής κίνησης» και κάποιοι από αυτούς θέλησαν να τον προμηθευτούν, από τους μαρτυρητές καταλαβαίνουμε πρώτον το τελείως ξένο αίσθημα του να αγοράζει κάποιος άνθρωπος της «Ζωής» τον «Ριζοσπάστη» και τον φόβο να μην αποκαλυφθεί ότι τον αγόρασε. Ενδεικτικό των στεγανών που είχαν δημιουργηθεί ανάμεσα στους δυο χώρους τα οποία, εκτός των άλλων παραγόντων, δεν θα επέτρεπαν την οποιαδήποτε προσέγγισή τους. Μαστρογιαννόπουλος, συνέντευξη, 26/4/2013, Γαλίτης, συνέντευξη, 30/7/2015

²⁰¹ Αντίστοιχες προσπάθειες εξιστόρησης της δράσης της «χριστιανικής κίνησης» τα χρόνια της κατοχής και της απελευθέρωσης γίνονται και για τους φοιτητές με το «Οι νέοι στον πόνο και την δράση» που εκδίδει η Χ.Φ.Ε το 1946 και με το «Εις την υπηρεσίαν της αγάπης» που αφορά την «Πρόνοια» των «Συνεργαζόμενων Χριστιανικών Σωματείων»

Η έκδοση χωρίζεται σε δεκατέσσερα κεφάλαια – θεματικές ενότητες. Οι πρώτες δύο που τιτλοφορούνται «Αποστασία» και «Πολιτισμός». Εκεί παρουσιάζεται αφενός απόψεις για την Γαλλία, Αγγλία, Ελλάδα, εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και κομμουνιστική Ρωσία σχετικά με την απομάκρυνση τους από τον χριστιανισμό και αφετέρου η αντίθεση της «Ζωής» με τον «μοντέρνο πολιτισμό» που παρουσιάζεται να κινείται στο αντίποδα του «χριστιανικού πολιτισμού». Εν συνεχεία μέσα από επτά κεφάλαια²⁰² παρουσιάζονται οι θέσεις για θέματα που αφορούν το ελληνικό κατεστημένο. Με τα κεφάλαια «Ειρήνη – Πόλεμος» και «Χωρίς προφητικές αξιώσεις» παρουσιάζονται άρθρα στα οποία η «Ζωή» προειδοποιούσε για την επικείμενη έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το βιβλίο κλείνει με τρεις θεματικές με τις επιδιώξεις της «κίνησης». Εκεί παρουσιάζεται αφενός το «όραμα» του Χριστιανικού πολιτισμού, ενός πολιτισμού βασισμένου στις αξίες της Αγίας Γραφής και αφετέρου η μη ανταγωνιστική σχέση θρησκείας – επιστήμης.

Την επόμενη χρονιά, το 1947, μεσούντος του εμφυλίου πολέμου, σε ένα τεύχος 400 σελίδων, με τον τίτλο «Μεταπολεμικά» και υπότιτλο «Ο δεύτερος πόλεμος και τα μετ' αυτόν» προσπαθεί η «Ζωή» να ιστορίσει την θέση της κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σε αυτή την έκδοση παρουσιάζει 158 επιλεγμένα επίκαιρα άρθρα του ομώνυμου εντύπου της τα οποία χωρίζει σε τρία κεφάλαια - περιόδους: α. Ο πόλεμος (39 άρθρα), β. Κατοχή (49 άρθρα), γ. Η απελευθέρωση (51 άρθρα). Το βιβλίο αυτό εκτός από το ότι παρουσιάζει της θέσεις της «ΖΩΗΣ» για διάφορα πολιτικά και κοινωνικά θέματα της κρίσιμης δεκαετίας του 40, μας δίνει και την εικόνα που είχε η «ΖΩΗ» για τον εαυτό της, ή τουλάχιστον την εικόνα που ήθελε να έχουν οι άλλοι για τον εαυτό της. Είναι ακόμη μια προσπάθεια να καταγραφεί η θέση της «ΖΩΗΣ» στην ιστορία.

Στον πρόλογο του τεύχους καταγράφεται και η θέση της αδελφότητας για την ιστορία. Παραθέτει το αρχαίο ρητό «αν τα παρελυλυθότα μνημονεύης, άριστα περί των μελλόντων βουλεύση»²⁰³ συντασσόμενη με αυτόν τον τρόπο με την άποψη ότι η ιστορία διδάσκει. Μάλιστα χαρακτηριστική σε αυτό το ρητό είναι η επιδίωξη της

---

²⁰² Τα κεφάλαια είναι: Κράτος, Παιδεία, Τύπος, Κοινωνία, Οικογένεια, Ήθη, Εκκλησιαστικά

²⁰³ *Μεταπολεμικά*, εκδ. «Ζωή», 1947, σ. 3

«ΖΩΗΣ» όχι απλώς για ένα καλύτερο μέλλον αλλά για ένα άριστο μέλλον, η αριστεία διαφαίνεται να είναι βασική επιδίωξη στο πρόγραμμα της αδελφότητας. Το βιβλίο παράλληλα προσδοκεί να αναδείξει την «άνωθεν παρέμβαση» στην ιστορία, την παρέμβαση δηλαδή της «Θείας πρόνοιας» ανά τους αιώνες για να ικανοποιηθεί το σχέδιο του Θεού.

Στον πρόλογο παρατίθεται και μια άλλη πληροφορία. Παρά την προτάσεις των κατακτητών κατά την διάρκεια της κατοχής ώστε να αρθρογραφήσει η «ΖΩΗ» «κατά κινήσεως, η οποία είναι εχθρική προς τον χριστιανισμόν» τα στελέχη της αδελφότητας αρνήθηκαν «δια να μην εξυπηρετηθεί ο κατακτητής»²⁰⁴

Ο επιμελητής της έκδοσης δεν φείδεται σχολιασμού στα άρθρα με μορφή υποσημειώσεων ώστε να καταδείξει, όπου θεωρεί ότι δεν γίνεται αρκετά σαφές, το νόημα ενός άρθρου ή ενός τίτλου. Παράλληλα στην προμετωπίδα κάθε κεφαλαίου προτάσσονται χωρία από την Αγία Γραφή, παρατηρούμε ότι ενώ στα δυο πρώτα κεφάλια χρησιμοποιούνται κυρίως χωρία από την Παλαιά Διαθήκη στο τρίτο κεφάλαιο (Η απελευθέρωση) χρησιμοποιούνται χωρία αποκλειστικά από την Καινή Διαθήκη, δίδοντας κατ' αυτόν τον τρόπο πιθανότατα έναν παραλληλισμό του κόσμου προ και μετά την έλευση του Χριστού με την νέα εποχή που προσδοκά να έρθει η αδελφότητα μετά την απελευθέρωση.

---

²⁰⁴ Μεταπολεμικά, 1947, σ. 4

3. Θεματική ανάλυση περιοδικού «Ζωή»

Προκειμένου να επιτύχουμε μια ξεκάθαρη απεικόνιση της ιδεολογίας της «Ζωής» εν σχέση με το ερευνητικό ερώτημα και τις υποθέσεις της έρευνας επιλέχθηκε να χρησιμοποιηθεί η κλασική θεματική ανάλυση στα άρθρα του ομώνυμου περιοδικού. Μελετήθηκαν 192 τεύχη του περιοδικού «ΖΩΗ» από τον Ιανουάριο του 1944 ως και τον Δεκέμβριο του 1949. Από την ανάλυση αυτή αποκλείστηκαν κατ' αρχάς τα άρθρα του περιοδικού τα οποία αφορούσαν θέματα τα οποία κινούνταν αποκλειστικά στο επίπεδο της χριστιανικής θρησκείας χωρίς πολιτικές και ιδεολογικές προεκτάσεις, ακόμη και ο αρχικός αυτός διαχωρισμός δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολος λαμβανομένου υπ' όψιν ότι πολλές φορές το περιοδικό χρησιμοποιεί συμβολικό λόγο, επικαλείται π.χ. χωρία της Καινής Διαθήκης για να θίξει επίκαιρα ζητήματα. Από τα υπόλοιπα άρθρα δημιουργήθηκε το corpus της ανάλυσης χωρίστηκαν σε υποενότητες και ενότητες, ώστε να σκιαγραφηθούν οι ενότητες σημασίας του κειμένου, ανεξάρτητα από τα γλωσσικά σημεία που χρησιμοποιούνται για να εκδηλωθούν στα νοήματα που περιλαμβάνει.²⁰⁵ Σημείο δυσκολίας υπήρξε ο καθορισμός και η ονοματοθεσία των εκάστοτε ενοτήτων/υποενοτήτων. Έτσι κατά την μελέτη της ανάλυσης θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η αρχή που θέλει στα όρια των ενοτήτων η "αρχή" της μιας να καλύπτει το "τέλος" της άλλης. Κατά τον καταρτισμό των ενοτήτων/ υποενοτήτων δόθηκε βαρύτητα εκτός από τον εντοπισμό των θεμάτων που παρουσιάζονται στην «Ζωή» να εντοπιστούν και τα θέματα που απουσιάζουν από αυτή, ενώ παράλληλα καταβλήθηκε προσπάθεια ανάλυσης της επί μέρους επιχειρηματολογίας.

Εντοπιστήκαν τελικά δέκα επιμέρους θεματικές ενότητες, όπως φαίνονται στον παρακάτω πίνακα και οι οποίες αναλύονται στην συνέχεια. Στην ανάλυση των ενοτήτων γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστούν ξεκάθαρα οι απόψεις και η ιδεολογία του περιοδικού και όπου αυτές παρατίθενται δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι εκφράζουν και την γνώμη του ερευνητή. Αντίστοιχα τα αναφερόμενα στο

---

²⁰⁵ Μαριάννα Ψύλλα, *Το μήνυμα ως αντικείμενο ερμηνείας και ανάλυσης, Σημειώσεις Διδάσκουσας*, χχ, σελ 35

περιοδικό γεγονός, προέρχονται κυρίως από αναδημοσιεύσεις από τον αστικό τύπο, θα πρέπει να ερμηνευτούν υπό το πρίσμα της κυβερνητικής προπαγάνδας και δεν μπορούν να τύχουν εγκυρότητας χωρίς περαιτέρω ιστορική επεξεργασία, στην παρούσα εργασία παρατίθενται ως ενδεικτικά του κλίματος και των θέσεων του περιοδικού όπως διαμορφώνονται την περίοδο που εξετάζουμε.

Ενότητες	Υποενότητες
Χριστιανικός πολιτισμός (ως προϋπόθεση και πρακτική)	-
Χριστιανισμός – Πολιτική	-
Δημόσια πολιτική	Φορολογική και μισθολογική Δικαιοσύνη Εργατική – γεωργική πολιτική Φιλανθρωπία Γυναικά
Πνευματικός κόσμος	Κριτική στον «πνευματικό κόσμο» Παιδεία
Άρνηση	«Καλή» συντηρητική οικογένεια - Άκρα δεξιά – Δεξιός υλισμός Ναζι Χριστιανισμός - κομμουνισμός Ζωή – Αριστερά Ναζισμός – Κομμουνισμός
Εθνικιστική ιδεολογία	Χαρακτηριστικά Αποκοπή από τον εθνικό κορμό Ιεράρχηση αξιών Χριστιανισμός - Ελλάδα Ελλάς Ανατολή - Δύση
Εξωτερική πολιτική	Μεγάλες δυνάμεις Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών ΕΣΣΔ Ατομική βόμβα Εθνικά - Κυπριακό
Εκκλησιαστικά	Γενικά Χιλιαστές Νεότητα
Χριστιανική κίνηση στο εξωτερικό	-
Η Δεκαετία του '40 ως παρόν και ως μνήμη	Κατοχή Δεκεμβριανά Εμφύλιος Θεωρία τριών γύρων Εξορμήσεις – Διαφωτιστές Παιδομάζωμα ΔΣΕ – Εγκληματικά στοιχεία ΔΣΕ – Απώλεια εθνικής ιδιότητας

3.1 Χριστιανικός πολιτισμός (ως προϋπόθεση και πρακτική)

Ο χριστιανικός πολιτισμός είναι το ποθούμενο, το απαύγασμα των αιτημάτων του περιοδικού για όλο τον κόσμο, το μόνο ασφαλές και λειτουργικό μοντέλο της ανθρώπινης κοινωνίας. Γράφει χαρακτηριστικά «Ότι η επικράτησις του χριστιανικού πολιτισμού είναι ο μόνος τρόπος ζωής, η μόνη ανάκτησις τιμονιού και πυξίδος και ασφαλούς κατευθύνσεως των κρατών...»,²⁰⁶ αντίστοιχα είναι το αντίδοτο του «νέου-πολιτισμού» της «νέας τάξης πραγμάτων».²⁰⁷ Από το περιοδικό σε πολλές περιπτώσεις αναγνωρίζεται η δυσκολία της επίτευξής του. Ξεκαθαρίζει κατ' αρχάς ότι, κατά την γνώμη του, τα αίτια της κρίσης της εποχής. Γράφει χαρακτηριστικά «δεν είναι υλικά αλλ' ηθικά και πνευματικά τα αίτια της σημερινής δυστυχίας και των ποικίλων παρακρούσεων του λεγόμενου «πολιτισμένου» ανθρώπου του εικοστού αιώνα»²⁰⁸. Ο δρόμος για να επιτευχθεί έχει αρκετές προϋποθέσεις σε επίπεδο προσώπου. Έτσι, κατά το περιοδικό, για να σωθεί ο τόπος από τα υλικά και ηθικά ερείπια, και ο άνθρωπος από την εξαθλίωση που έχει φέρει η «νέα τάξη πραγμάτων» θα πρέπει να αντιδράσει. Πρόκειται για μια αντίδραση δημιουργική, μια «δημιουργική συμμετοχή στην εκκλησιά»²⁰⁹ μια αντίδραση στο πεδίο του παραδείγματος και του λόγου.²¹⁰ Το σημείο αναφοράς της αναδιάρθρωσης της κοινωνίας και του κόσμου θα πρέπει να είναι ο Χριστός,²¹¹ γράφει χαρακτηριστικά «*εάν η ειρήνη είναι ο κοινός πόθος, δεν γίνεται κοινός και ο δρόμος και ο τρόπος που οδηγεί εις την εύρεσιν της ειρήνης.[...] Ότι πηγή της ειρήνης είναι ο Θεός*»²¹² και αλλού «μόνο μια φωτισμένη χριστιανική συνείδησις ημπορεί να δώσει την ψυχικήν υγείαν και την εσωτερικήν

---

²⁰⁶ Επί των γεγονότων - «Ηθικός επανεξοπλισμός», Ζωή, 17 Ιουνίου 1948, τ. 1620, σ. 176

²⁰⁷ «διέξοδος είναι μόνον η χριστιανική πίστης, η χριστιανική ζωή» Νέον έτος – Η μεγαλύτερα αξία, Ζωή, Ιανουάριος 1944, τ. 1494, σ. 1-2

²⁰⁸ Επί των γεγονότων - «Ηθικός επανεξοπλισμός», Ζωή, 17 Ιουνίου 1948, τ. 1620, σ. 176

²⁰⁹ Επίκαιρα – Συμμετοχή δημιουργική, Ζωή, 10 Μαΐου 1946, τ. 1533, σ. 89 – 90

²¹⁰ «να αντιδράσης με το παράδειγμά σου και με τα λόγια σου» Νέον έτος – Η μεγαλύτερα αξία, Ζωή, Ιανουάριος 1944, τ. 1494, σ. 1-2

²¹¹ «Κάθε τέτοια προσπάθεια, δια να έχει ελπίδας ότι θα επιτύχη, πρέπει να βασισθή επάνω εις τας εξ αυτών λέξεις που είπεν ο Κύριος [...] Χωρίς εμού ου δύνασθε ποιείν ουδέν» Τα μεγάλα προβλήματα – Το συμπέρασμα, Ζωή, 21 Φεβρουαρίου 1947, τ. 1562, σ. 49

²¹² Επί των γεγονότων, Ζωή, Σεπτέμβριος 1944, τ. 1502, σ. 72

αρμονίαν και ισορροπία».²¹³ Για επίτευξη του στόχου έχει υποχρέωση να εργασθεί κάθε μέλος της εκκλησίας *«Κάθε χριστιανός έχει την υποχρέωση να εργασθεί [...] να γίνει εργάτης του χριστιανικού πολιτισμού, και με αυτό εργάτης της σωτηρίας της πατρίδας»*, Ζητούμενο μάλιστα είναι να ξεπεραστούν οι όποιες ενδοεκκλησιαστικές έριδες και ενωμένη η Εκκλησία να προχωρήσει προς τον στόχο αυτό.²¹⁴

Για την «Ζωή» η επικράτηση του χριστιανικού πολιτισμού θα είναι ευεργετική για την Ελλάδα και το ελληνικό έθνος.²¹⁵ Θα είναι «λύτρωση ατομική και αιώνια. Απαλλαγή του έθνους από εχθρούς και πολεμίους. Αποκατάστασις εις ελευθερίαν ασφαλή και εις ειρήνην χριστιανικήν, αυτά είναι όσα σήμερον ποθούμεν και όσα ο αιώνιος αρχιερεύς, ο Χριστός χορηγεί».²¹⁶

Διαπιστώνεται ότι και ο υπόλοιπος κόσμος βρίσκεται σε εξίσου άθλια κατάσταση με την χώρα μας²¹⁷ και με αυτή την αφορμή επισημαίνει ότι το ευεργέτημα του χριστιανικού πολιτισμού δεν περιορίζεται εθνικά ή τοπικά αλλά θα έχει θετικές συνέπειες σε πανανθρώπινο επίπεδο²¹⁸. Θα φέρει το ποθούμενο αποτέλεσμα σε όλη την γη: *«Όταν κοινωνίαι, έθνη, λαοί, δεχθούν τον Χριστόν ως Ποιμένα, κατά φυσικήν συνέπειαν, όπως και τα άτομα, θα εύρουν την «νομήν». Και η νομή αυτή θα είναι η ειρήνη, η κοινωνική ευημερία, η συναδέλφωσις, που χαρίζει ο Χριστός»*.²¹⁹ Ο

---

²¹³ «Πάντα εν σοφία» - Προς ισορροπία, Ζωή, Ιανουάριος 1944, τ. 1494, σ. 2 – 3

²¹⁴ Επίκαιρα – Συνεργοί Θεού, Ζωή, Φεβρουάριος 1945, τ. 1507, σ. 9 – 10

²¹⁵ «Εδώ λοιπόν είναι η λύσις του προβλήματος της χώρας μας. Εις το ν' ακούσωμεν τον Χριστόν. Να τον ακούσωμεν λαός και άρχοντες. Εάν μια μερίς του λαού και οι οδηγοί της ακούν την φωνή του υλισμού και όχι του χριστού, δεν έπεται ότι η άλλη μερίς, ο λαός ο πολύς και οι άρχοντες του τόπου μας είναι οι πρόθυμοι ακροαταί και οι πιστοί τηρηται των λόγων του Θεού. Υπάρχει και εις την πλευράν αυτήν τόση απιστία προς τον Χριστόν και τα λόγια του, τόση αδιαφορία, υποτίμησις, παραμερισμός, περιφρονητική επίδιξις ανωτερότητος... εκ μέρους αξιοθρνήτου κατωτερότητος» Το τρίμορφον του Αυγούστου – «Αυτού ακούετε»!, Ζωή, 1 Αυγούστου 1947, τ. 1580, σ. 193 – 194

²¹⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 14 Απριλίου 1948, τ. 1612, σ. 112

²¹⁷ «Επλήθυναν εις όλον τον κόσμον τα ερείπια, υλικά και ηθικά, που εσώρευσεν η ανομία και ειδικώς, η ανομία του άκρου αριστερισμού. Συνέπεια δε τούτου είναι η παντοείδης πιεστική δυστυχία. [...] η αποφασιστική επιστοφή εις τον δρόμον που εχάραξε με τον νόμον του ο Θεός, είναι απαραίτητος δια να επανορθωθούν τα αδικήματα, να προληφθούν νέα τοιαύτα, να αποκατασταθή το κράτος της αληθείας, του δικαίου, της πραγματικής ελευθερίας» Επί των γεγονότων - «Δια να επανορθωθούν τα αδικήματα», Ζωή, 14 Μαρτίου 1949, τ. 1650, σ. 80

²¹⁸ «Κοντά εις τον Χριστόν υπάρχει η σωτηρία-δια τον λαόν μας και δι' όλον τον κόσμον» Επίκαιρα – Ο θεμέλιος και το μέλλον, Ζωή, 6 Φεβρουαρίου 1946, τ. 1525, σ. 25 – 26

²¹⁹ Ευαγγέλια και απόστολοι των Κυριακών – «ο Ποιμην ο καλός» (Ιωαν. ι'. 9-16), Ζωή, Ιανουάριος 1945, τ. 1506, σ. 5

χριστιανικός πολιτισμός θεωρείται και ο μόνος δρόμος για την παγκόσμια ειρήνη. Μόνο με άτομα στον Χριστό μπορεί να ξαναχτιστεί η κοινωνία και η αρμονία μεταξύ των εθνών²²⁰ ενώ η «επιστροφή στον Χριστό» θα επιτρέψει «να γίνουν οι κοινωνίες θηρίων κοινωνίες ανθρώπων».²²¹

---

²²⁰ Επίκαιρα – Ο θεμέλιος και το άτομον, Ζωή, 25 Ιανουάριος 1946, τ. 1524, σ. 17 – 18

²²¹ Επίκαιρα – Δια να γίνουν κοινωνία άνθρωπων, Ζωή, 11 Σεπτεμβρίου 1947, τ. 1585, σ. 233 – 234

3.2 Χριστιανισμός – Πολιτική

Για να τοποθετηθεί πάνω στην πολιτική κατάσταση στην χώρα η «Ζωή» κρίνει αναγκαίο να παραθέσει την σχέση της με τα πολιτικά κόμματα μέσα στην ιστορία της. Από την αρχή της έκδοσης του το περιοδικό «Ζωή», στα τριάντα έξι χρόνια λειτουργίας του, παρουσιάζεται να παραμένει υπεράνω των «τρομακτικών κομματικών διαιρέσεων» στην Ελλάδα.

Δεν ενδιαφέρεται για κόμματα και πολιτεύματα, υπό την προϋπόθεση ότι αυτά λειτουργούν υπό το πρίσμα της χριστιανικής ηθικής, της οποίας κάθε καταπάτηση όποτε διαπιστώνει θα καταγγέλλει²²². Έτσι παρότι τονίζεται «το αδιάψευστο γεγονός ότι ή Αδελφότης που εκδίδει το φύλλον δεν έχει κανένα δεσμόν με την πολιτικήν, με κόμματα και πρόσωπα»²²³ και ότι «μένει έξω από την πολιτικήν» επίσης επισημαίνεται ότι «Ο άνθρωπος που δεν έχει σχέση με την πυροσβεστική υπηρεσία δεν έπεται ότι θα αφήσει να κάψουν το σπίτι του»²²⁴. Δηλαδή ότι η «Ζωή» θα ασχοληθεί τελικά με την πολιτική, αυτό όμως δηλώνει ότι θα γίνει κάτω από ένα ειδικό καθεστώς. Λόγω της κατάστασης εκτάκτου ανάγκης που βρίσκεται η χώρα, και βλέποντας την χώρα της να καταστρέφεται, η «Ζωή», θα επέμβει χωρίς να είναι αυτή ο αρμόδιος «πυροσβέστης» και θα καταγγείλει τις πιθανές εστίες της φωτιάς. Ο εμπρηστής, κατονομάζεται, είναι ο «κομμουνισμός». Χωρίς να υπάρχει καμία αναφορά σε ΕΑΜ, ΕΛΑΣ ή ΚΚΕ και ΔΣΕ, αναφέρεται ότι ο εχθρός είναι ο κομμουνισμός και αυτό γιατί είναι θεωρεία υλιστική και αντιστρατεύεται την χριστιανική θρησκεία.

Μέσα σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο το περιοδικό εκφράζει την αντιπάθεια του προς το ελληνικό πολιτικό κατεστημένο. Η κριτική του δεν είναι μόνο επίκαιρη αλλά αναζητά αιτίες και αφορμές μέσα στον χρόνο. Κατ' αρχάς για την στάση του επί κατοχής *«Κατά την παραγμένην αυτήν εποχήν το μόνον δια το οποίο δεν*

---

²²² Επί των γεγονότων, Ζωή, 13 Ιανουαρίου 1946, τ. 1523, σ. 16 και Επίκαιρα – Η συνέχεια, Ζωή, 10 Σεπτεμβρίου 1946, τ. 1545, σ. 185 – 186

²²³ Εκκλησία και πολιτεία – Το σύνταγμα και η επικεφαλής του, Ζωή, 14 Μαΐου 1947, τ. 1551, σ. 124 - Εκκλησία και πολιτεία – Το Σύνταγμα και η επικεφαλής του, Ζωή, 24 Μαΐου 1947, τ. 1572, σ. 132

²²⁴ Επίκαιρα – Ζωντανή φωτιά, Ζωή, 14 Ιουνίου 1947, τ. 1574, σ. 145

ενδιαφέρθησαν οι πολυάριθμοι υποψήφιοι κυβερνήται μας ήτο ο λαός και η πατρίς [...] ύβριζαν τον έντιμον αγώνα, τον οποίον σύσσωμον το έθνος – εκτός από αυτούς – διεξήγαγε κατά της ωμής βίας των κατακτητών, και ενώ ο λαός επέθαινε από την πείναν και εσφάζετο από τους εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς, αυτοί υπέγραφαν μεταξύ των μυστικά σύμφωνα αμοιβαίας υποστηρίξεως δια την εν καιρώ κατάληψιν της εξουσίας»²²⁵. Ενώ ακόμη περισσότερο κριτικό γίνεται για την διαιρετική στάση των πολιτικών μετά την απελευθέρωση γράφει «Ξένη και εκτός συμπάθειας μας η πολιτική, και μάλιστα πολιτική σαν αυτή που ασκείται εις τον τόπον μας, είτε την εξουσίαν επιδιώκει και δια τούτο την διαίρεσιν υποδαυλίζει, είτε την εκμετάλλευσιν σπουδάζει είτε σκοπούς ατομικούς και ιδιοτελείς, ευκαίρος – ακαίρος, προτάσσει»²²⁶ και επαναλαμβάνει συχνά κατά την διάρκεια του εμφυλίου «Η χώρα μας, ύστερα από την φοβερήν πολεμικήν περιπέτειαν των τελευταίων ετών ευρίσκεται ακόμη αναγκασμένη να αγωνίζεται τον αγώνα της ελευθερίας, καθ' ον χρόνον υπολογισμοί κομματικοί και ασυμφωνία κρατούν διηρημένον, εις τόσον κρισίμους στιγμάς, τον πολιτικόν μας κόσμον»²²⁷ «και κατά τους κρισίμους αυτούς καιρούς οι πολιτικοί μας συζητούν και ερίζουν για πρωτοκαθεδρίας, υπονομεύουν ο ένας τον άλλον και προσπαθούν να καρπωθούν κομματικά οφέλη!»²²⁸

Σε μια σειρά τεσσάρων σημείων παρουσιάζει την πηγή του προβλήματος των πολιτικών «κεφαλαιοκρατικός εγωισμός - υλιστική επαναστατικότητα - φατριαστική εμπάθεια - πολιτικός τυχοδιωκτισμός»²²⁹ ενώ αλλού γίνεται κριτική στους πολιτικούς αρχηγούς για έλλειψη ήθους.²³⁰ Αυτή η κατάσταση παρουσιάζεται με τα μελανότερα χρώματα όταν, κατά το περιοδικό, τα πολιτικά κόμματα και οι πολιτικοί για να μην θυσιάσουν την προσωπική τους ανέλιξη αποτυγχάνουν να σχηματίσουν Κυβέρνηση

---

²²⁵ Επίκαιροι διαπιστώσεις – Αρχομανείς Πολιτικοί, Ζωή, 15 Σεπτεμβρίου 1945, τ. 1515, σ. 78 – 79. Για την πορεία και την θέση των αστικών κομμάτων βλ. Προκόπης Παπαστράτης, «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση» στο Χάγκεν Φλάισερ, Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-1944: Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1989, σ. 529 - 532

²²⁶ Επίκαιρα – Η δικαιοσύνη λέγει..., Ζωή, 1 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1945, τ. 1516, σ. 81 – 82

²²⁷ Επί των γεγονότων, Ζωή, 30 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1948, τ. 1637, σ. 312

²²⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 25 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1949, τ. 1644, σ. 32

²²⁹ «Επίκαιρα ζητήματα» - Ο χριστιανός και τα κόμματα, Ζωή, 1 Δεκεμβρίου 1945, τ. 1521, σ. 124

²³⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 3 Σεπτεμβρίου 1947, τ. 1584, σ. 232

εθνικής ενώσεως.²³¹ Τελικά καταλήγει ότι «ο λαός αυτός αποδεικνύεται τόσο ανώτερος της κυβερνώσης ηγεσίας».²³²

Μέσα στις πολιτικές ανακατατάξεις της εποχής, και με την δυναμική της χριστιανικής κίνησης ξεκινούν οι συζητήσεις για την δημιουργία χριστιανικού κόμματος. Στην Ελλάδα από το 1934 σε μια διαμάχη που είχε ξεσπάσει μεταξύ της Κυβέρνησης Τσαλδάρη και της Εκκλησίας με θέμα κατ' αρχάς τον νέο αστικό κώδικα και την αποδοχή του από την Εκκλησία. Ο τότε μητροπολίτης Κορινθίας Δαμασκηνός Παπανδρέου πρότεινε την ίδρυση εκκλησιαστικού πολιτικού κόμματος, ενώ παράλληλα ξεκίνησε να συζητείται και το θέμα απόδοσης στον κλήρο του δικαιώματος εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Η διαφοροποίηση αυτή της στάσης της Εκκλησίας θα είχε σκοπό την άσκηση πίεσης προς την κυβέρνηση για ικανοποίηση των εκκλησιαστικών αιτημάτων, υπολογίζοντας την εκλογική βάση του κόμματος στις 80 – 100 χιλιάδες ψηφοφόρους. Κατά τον Θεοδόση Τσιρώνη οι άξονες στους οποίους θα στηριζόταν το κόμμα ήταν «α) *την υποστήριξη των διεκδικήσεων της Εκκλησίας απέναντι στο κράτος, β) τη συστηματοποίηση της 'άμυνας' απέναντι στα 'ανατρεπτικά' συστήματα, γ) την αναδιοργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, δ) την άσκηση κοινωνικής πολιτικής προς το συμφέρον των ασθενέστερων τάξεων και ε) την ενίσχυση του θρησκευτικού και εθνικού φρονήματος των πολιτών*». Η σκέψη αυτή αποδοκιμάστηκε έντονα τόσο από την Κυβέρνηση όσο και από τους καθηγητές της Θεολογικής Δημήτριο Μπαλάνο και Αμίλκα Αλιβιζάτο. Παρά την απήχηση που είχαν οι ιδέες του Δαμασκηνού σε μερίδα της ιεραρχίας και την συζήτηση που προκλήθηκε ο Αρχιεπίσκοπός Αθηνών Χρυσόστομος Παπαδόπουλος ανέβαλε για το μέλλον την πολιτική ενεργοποίηση της Εκκλησίας. Οι όποιες συζητήσεις κλείνουν το 1935 όταν μπαίνει δυναμικά στο προσκήνιο το Βενιζελικό κίνημα μεταθέτοντας στην λήθη του δημοσίου λόγου το αίτημα για «εκκλησιαστικό κόμμα».²³³ Η ιδέα χριστιανικού κόμματος θα διατυπωθεί βέβαια λίγο αργότερα και από τις «ανεξάρτητες» με την Εκκλησία κινήσεις, από τον συγγενικό με την «Ζωή» χώρο του

---

²³¹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 13 Νοεμβρίου 1946, τ. 1551, σ. 240

²³² Επίκαιρα - ... και αυτοί λαός μου, Ζωή, 26 Αυγούστου 1947, τ. 1583, σ. 217

²³³ πρβλ Τριώνης, 2007, 202 - 209

περιοδικού «Ανάπλασις». Ο συντάκτης του Μιχαήλ Γαλανός το 1936 παρουσιάζει τις σκέψεις του για την «Πανελλήνια Εθνικοκοινωνική Ένωση» και το «Εθνικοκοινωνικόν Χριστιανικόν Μέτωπον, το οποίον θα ενεφανίζετο ως πολιτική παράταξις, με προορισμόν αμφοτέρων να συμβάλουν εις το να ήνε το Έθνος μας και το Κράτος μας εις τα ιδανικά των, τας επιδιώξεις των, την ζωήν των, αληθινά ελληνικά και αληθινά χριστιανικά».²³⁴

Ήδη στην Ευρώπη προ πολλών ετών έχουν ξεκινήσει αντίστοιχες κινήσεις χριστιανικών κομμάτων, ενώ στην Ελλάδα το 1946 κατεβαίνει στις εκλογές η «Χριστιανική Ορθόδοξος Παράταξις Ελλήνων», κόμμα ξένο προς της «κίνηση», η οποία παίρνει 289 ψήφους (ποσοστό 0,03%).²³⁵ Αντιστοιχία ξεκινά μια αλληλογραφία από τους συνδρομητές τόσο προς την «Ζωή» όσο και προς τις «Ακτίνες» που ζητά την θέση της κίνησης για αυτό το θέμα, εκφράζοντας κατά περίπτωση ποικίλες γνώμες. Η «Ζωή» είναι κάθετη «ο πραγματικός Χριστιανισμός, ούτε υπήρξε κόμμα, ούτε είναι δυνατόν να γίνει κόμμα», το ασυμβίβαστο χριστιανισμού και κομμάτων έγκειται στο σημείο ότι «(ο χριστιανισμός) έχει θεμελιώδεις ηθικές αρχάς, αι οποίαι αφ' ενός μεν είναι κριτήρια της αξίας των πολιτικών κομμάτων, αφ' ετέρου δε αποτελούν κατευθυντηρίους γραμμάς, που δίνουν λύσιν ή οδηγούν εις την λύσιν των κοινωνικών ζητημάτων».²³⁶

Μπορεί να θεωρεί την έννοια του χριστιανικού κόμματός ασυμβίβαστη με τις αρχές του χριστιανισμού καθιστά όμως παράλληλα σαφή την θέση του ότι δεν απαγορεύεται η ανάμιξη των χριστιανών στα κόμματα. Μάλιστα διαφαίνεται ότι θεωρεί υποχρεωτική την συμμετοχή τους και ενασχόληση τους με την πολιτική υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις και με ένα συγκεκριμένο κύριο ζητούμενο. Η βασική αρχή που βασίζεται η συλλογιστική του είναι ότι «όσο βαθύτεραν χριστιανικήν

---

²³⁴ Μιχαήλ Γαλανός, «Κράτος αληθινά ελληνικόν και αληθινά χριστιανικόν», *Ανάπλασις*, τ. ΜΘ, 5 Οκτωβρίου 1936, σ. 349 όπως παρατίθεται στο Καραμούζης, 2004, σ. 376, για την επιχειρηματολογία της «Ανάπλασεως» για χριστιανικό κόμμα πρβλ. Γαζή, 2011, σ. 293 και Τσιρώνης, 2007, σ. 229 - 230

²³⁵ Στην συνέχεια το 1950 μια σειρά από κόμματα το «Χριστιανικόν Προοδευτικόν Κόμμα» του Κ. Λιακαρδόπουλου, το «Κόμμα Χριστιανορθοδόξων Δυνάμεων Ελλήνων» του Μ. Σολδάτου, το «Χριστιανικό Κόμμα Ελλήνων Ορθοδόξων» του Σπ. Κόκκορη, το «Εθνικόν Χριστιανικόν Κόμμα Ελλάδος» του Γ. Στόκα, και το «Χριστιανικό Εργατικό Αγροτικό Κόμμα» του Ι. Λαγάρη θα συγκροτήσουν τη «Χριστιανική Αγροτική Εργατική Παράταξη» που πήρε 1.027 (ποσοστό 0,06%) πρβλ Καραγιάννης, 2001, σ. 125

²³⁶ «Επίκαιρα ζητήματα» - Ο χριστιανός και τα κόμματα, *Ζωή*, 15 Δεκεμβρίου 1945, τ. 1521, σ.12 4

μόρφωσιν έχει, τόσο καλύτερους και πλέον ευσυνειδήτους άρχοντας θα εκλέγει» ενώ ο χριστιανός με την συμμετοχή του στις πολιτικές εξελίξεις θα «αποδοκιμάσει χωρίς δισταγμόν, χωρίς συζήτησιν» τα κόμματα που βασίζονται σε αντιχριστιανική ιδεολογία γιατί δεν γίνεται κάποιος να είναι χριστιανός και να ανήκει σε κόμμα που «πολεμεί την θρησκείαν του Χριστού ή «επιδιώκει την εξόντωσιν του ελληνισμού».²³⁷

Οι χριστιανοί θα αποτελέσουν, σύμφωνα με την «Ζωή», κατ' αυτόν τον τρόπο για τον τόπο τους στοιχεία ανορθώσεως. Και με την δημιουργία ενός είδους χριστιανικού μετώπου θα δοθεί λύσει για τους κακούς πολιτικούς «θα μπορέσουμε όμως να αλλάξουμε τους τρόπους των ενεργειών των. Θα μπορέσουμε να τους υποχρεώσουμε να ενδιαφερθούν δια το γενικόν καλόν και δια την αληθινήν πρόοδον του έθνους. Θα τους εξαναγκάσωμεν με την δύναμιν των ψήφων, θα τους εκλέξωμεν υπό όρους» λόγω του μεγάλου όγκου θα επιβληθεί η θέληση των χριστιανών ψηφοφόρων «Η μάζα των χριστιανων ψηφοφόρων θα επιβάλη εις αυτούς την ορθήν θέλησίν της». Παράλληλα οι χριστιανοί θα γίνουν το καλό παράδειγμα θα συντελέσουν στην άμβλυνση του φανατισμού και των παθών «θα βλέπουν τα μεν κόμματα, εις τα οποία κρίνουν ότι πρέπει να ανήκουν, ως αρχάς, ως ιδέας, τα δε πρόσωπα που θα εκλέξουν, ως εντολοδόχους των δια την πραγματοποιήσιν των καλών αρχών. Ποτέ ο φανατισμός και η πολιτική αντιπάθεια δεν θα ευρίσκον θέσιν εις την ψυχήν των» ενώ επιπρόσθετα τονίζει ότι «οι χριστιανοί δεν φανατίζονται ούτε χρησιμοποιούν την ψήφο τους για λόγους εκδικήσεως».²³⁸

---

²³⁷ «Επίκαιρα ζητήματα» - Ο χριστιανός και τα κόμματα, Ζωή, 1 Ιανουάριος 1946, τ. 1522, σ. 4

²³⁸ Έξω πολιτικής – Στοιχεία ανορθώσεως, Ζωή, 13 Ιανουαρίου 1946, τ. 152, σ. 12

3.3 Δημόσια πολιτική

Για την επίτευξη του οράματος «της κίνησης», που είναι η Ελλάδα να γίνει η χώρα του χριστιανικού πολιτισμού παρουσιάζονται μια σειρά από επιμέρους πολιτικές που θα πρέπει να εφαρμοστούν. Έτσι μέσα από την «Ζωή», άλλοτε σε αδρές γραμμές και άλλοτε περισσότερο λεπτομερώς, αναπτύσσονται οι θέσεις του περιοδικού, για διάφορους τομείς της δημόσιας πολιτικής, που θα πρέπει να εφαρμόσει το κράτος ώστε «Η Ελληνική κοινωνία να γίνει κοινωνία χριστιανών, κοινωνία τέκνων Θεού, γνήσιον τμήμα της βασιλείας του Θεού επί της γης».

Για την εξασφάλιση της επιτυχίας των πολιτικών αυτών θα πρέπει, κατά την «Ζωή», να συνεργαστούν όλες οι «εθνικές δυνάμεις», ο ευρύτερος δημόσιος και ιδιωτικός τομέας. Ως κορωνίδα και επιστέγασμα της δημόσιας πολιτικής που προτείνει η «κίνηση» για την επίτευξη του χριστιανικού πολιτισμού είναι η εφαρμογή της κοινωνική δικαιοσύνη μεταξύ όλων των κοινωνικών τάξεων. Γράφει χαρακτηριστικά *«η κοινωνική δικαιοσύνη να εφαρμόζεται από όλες τις τάξεις με ακρίβειαν. Να γίνεται μια δίκαια κατανομή των αγαθών της χώρας μας, ώστε να μην παρουσιάζεται το αντιχριστιανικόν εκείνο φαινόμενον [...] Να λείψουν τα μίσση, η διάθεσις του πλουτισμού εις βάρος των άλλων, η πλεονεξία, αι ανηθικότητες»*.²³⁹

Για την επίτευξη της κοινωνική δικαιοσύνης σημαντικό βήμα θεωρείται η επίτευξή φορολογικής και μισθολογικής δικαιοσύνης. Η επίτευξή του στόχου, θα γίνει στην βάση της χρονικής συγκυρίας που βρίσκεται η χώρα. Έτσι ξεκαθαρίζει ότι λόγω της οικονομικής δυσπραγίας όλοι πρέπει να είναι ικανοποιημένοι με λιγότερα, να μην καιροσκοπούν – κερδοσκοπούν από την όποια εργασία τους αλλά να εργάζονται προς όφελος του λαού.²⁴⁰

Παρουσιάζεται η τραγική οικονομική θέση των υπαλλήλων του κράτους οι οποίοι με τον «μισθόν της πείνης» που παίρνουν είναι καταδικασμένοι «εις ασitian, ή εις υποσιτισμόν και κουρελαριάν».²⁴¹ Παράλληλα κατά την «Ζωή» οι μισθωτοί, οι

---

²³⁹ Πως οραματιζόμεθα την Ελλάδα, Ζωή, Οκτώβριος 1944, τ. 1503, σ. 80

²⁴⁰ Επίκαιρα – Η δικαιοσύνη πάλιν λέγει..., Ζωή, 15 Οτωβρίου 1945, τ. 1517, σ. 89

²⁴¹ Επίκαιρα- Ο υπάλληλος, Ζωή, 23 Απριλίου 1947, τ. 1569, σ. 105

υπάλληλοι και οι συνταξιούχοι έχουν υποστεί τις μεγαλύτερες στερήσεις αλλά ακόμη περισσότερο επιβαρυνμένες είναι οι μεταξύ αυτών πολύτεκνες οικογένειες για τις οποίες προτείνει να λαμβάνουν από το κράτος ειδικό επίδομα.²⁴²

Σε εκτενή άρθρα παρουσιάζονται οι σχετικές με την φορολογία απόψεις. Στις πρώτες φράσεις των άρθρων καταλαβαίνουμε ότι αφορμή για αυτά στάθηκε «νέα φορολογία εκατοντάδων δισεκατομμυρίων που επιβάλλεται εις τον πτωχόν λαόν», προκαταλαμβάνοντας τον αναγνώστη για το άδικο των φορολογικών μέτρων. Παρά ταύτα ξεκαθαρίζεται ότι η φορολογική νομοθεσία είναι, εκτός από νόμος του κράτους είναι και μέρος της νομοθεσίας του θεού, παραπέμποντας αντίστοιχα στον Μωσαϊκό νόμο και σε περιστατικό της Καινής Διαθήκης από την ζωή του Χριστού. Η υποχρέωση αυτή είναι που παρέχει όλες τις υποδομές σε ένα κράτος την υγεία, την εκπαίδευση και την ασφάλεια. Το ζήτημα που απασχολεί και καυτηριάζεται είναι η μεγάλη φορολογική αδικία που επικρατεί «ότι εκείνοι που έπρεπε να δώσουν πολλά, δεν δίδουν ούτε ολίγα» και ότι οι φόροι τελικά πληρώνονται άμεσα ή έμμεσα από τον λαό. Οι εργατοϋπαλληλικές οργανώσεις, που χρησιμοποιούν, συχνά δίκαια, «το ειρηνικόν όπλον της απεργίας» για να απαιτήσουν αύξηση μισθών, εάν θέλουν να αναδειχθούν «παράγοντες εθνικής και πολιτιστικής παραγωγής» θα πρέπει να αγωνιστούν και να απαιτήσουν φορολογική δικαιοσύνη²⁴³.

Άλλα σημαντικά ζητήματα που θίγονται είναι αυτά της εργατικής και αγροτικής πολιτικής.²⁴⁴ Η θέση εδώ είναι ότι δεν υπάρχουν ανώτερα και κατώτερα επαγγέλματα και μέσα από επιχειρήματα γίνεται προσπάθεια να υποδομηθούν οι αντιλήψεις περί του αντιθέτου.²⁴⁵ Παράλληλα εκφράζεται ο προβληματισμός για την υπερπληθώρα υποψηφίων για τα πανεπιστήμια, μια πρακτική που η συνέχισή της θα οδηγήσει τα

---

²⁴² Επί των γεγονότων, Ζωή, 18 Φεβρουαρίου 1946, τ. 1526, σ. 40, Επί των γεγονότων - «Το συνέδριον των πολυτέκνων», Ζωή, 20 Ιουλίου 1949, τ. 1666, σ. 208

²⁴³ Από τα σύγχρονα προβλήματα – Φορολογικά, Ζωή, 8 Δεκεμβρίου 1947, τ. 1596, σ. 321 – 322, Από τα σύγχρονα προβλήματα – Φορολογική δικαιοσύνη, Ζωή, 16 Δεκεμβρίου 1947, τ. 1597, σ. 329 – 330

²⁴⁴ Από τα προβλήματα της ζωής – Επαγγελματική κατεύθυνσις, Ζωή, 6 Νοεμβρίου 1947, τ. 1592, σ. 289 - 290 - Από τα προβλήματα της ζωής – Δύο πίνακες, Ζωή, 14 Νοεμβρίου 1947, τ. 1593, σ. 297 – 298 - Από τα προβλήματα της ζωής – Το σώμα διδάσκαλος, Ζωή, 22 Νοεμβρίου 1947, τ. 1594, σ. 305 – 306

²⁴⁵ Στήλη δια τους νέους – Δια την εκλογή του επαγγέλματος, Ζωή, Απρίλιος 1945, τ. 1509, σ. 30

πανεπιστήμια να «βγάζουν κατά χιλιάδας τους πτυχιούχους» δημιουργώντας μια «φάλαγγα θεσιθήρων» οι οποίοι θα στερούνται ποιότητας.

Η λύση που προτείνεται; Θα πρέπει ο λαός να στραφεί στα αγροτικά – γεωργικά επαγγέλματα²⁴⁶. Η επένδυση στην γεωργία θεωρείται χρήσιμη και για έναν ακόμη λόγο. Τα βιώματα και οι μνήμες από τον μεγάλο λιμό της Αθήνας τον χειμώνα του 1941 – 1942 παραμένουν ζωντανά. Όσο η γεωργική παραγωγή δεν αρκεί για να σιτιστεί ολόκληρη η χώρα και υπάρχει ανάγκη να βασίζεται σε εισαγωγές από τρίτες χώρες για να καλυφθούν οι ανάγκες, η απειλή του λιμού θα πλανάτε πάνω από την χώρα. Το διέξοδο από αυτή την αγωνία είναι η στροφή προς την γεωργία.²⁴⁷ Μάλιστα, κατά την «Ζωή» το κράτος έχει «επιτακτική υποχρέωση» να συμβάλει στο έργο που επιτελείται στην γεωργία με παροχή των αναγκαίων τεχνικών μέσων στους αγρότες για να κάνουν την δουλεία τους.²⁴⁸

Τέλος διαπιστώνει την εχθρότητα που έχει αναπτυχθεί στις σχέσεις των υπαλλήλων του κράτους με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες. Ο τρόπος χρήσης των υπαλλήλων από το κράτος και από πολιτικούς παράγοντες είναι που έχει προκαλέσει την διάσταση μεταξύ λαού και υπαλλήλων και θα πρέπει να διορθωθεί για να αποκατασταθούν οι σχέσεις τους γράφει χαρακτηριστικά *«ούτε ο τοπικός παράγων, ο πολιτικός και ο κομματάρχης, είναι δίκαιον να φαντάζεται ότι ο υπάλληλος αυτόν έχει τον λόγο της υπάρξεως, να είναι το όργανον των ιδικών του κομματικών και ατομικών συμφερόντων, το υποψήφιον θύμα του, εις περίπτωσιν που θα ακούσει την φωνή του καθήκοντος και όχι την αξίωσιν του κομματάρχου»*.²⁴⁹

Η φιλανθρωπία είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της χριστιανικής διδασκαλίας και έτσι δεν αποτελεί έκπληξη ότι αποτελεί τον κεντρικό ίσως πυλώνα

---

²⁴⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 23 Νοεμβρίου 1946, τ. 1552, σ. 248

²⁴⁷ Επίκαιρα – Γεωργία, Ζωή, 5 Οκτωβρίου 1947, τ. 1588, σ. 256 – 257 - Επίκαιρα – «Ευλογήσει Κύριος τον καρπόν σου», Ζωή, 13 Οκτωβρίου 1947, τ. 1589, σ. 263 – 266 - Επίκαιρα – Σπόρος και γεννήματα, Ζωή, 21 Οκτωβρίου 1947, τ. 1590, σ. 272 – 273 - Επίκαιρα - Η γη διδασκαλείον, Ζωή, 5 Οκτωβρίου 1947, τ. 1591, σ. 281 – 282

²⁴⁸ «Το κράτος έχει την υποχρέωσιν όχι απλώς να εκφράση την ευαρέσκειαν του προς τους γεωργούς, αλλά και ουσιαστικώτερον να τους ικανοποιήση. Εκτός των γεωργικών εργαλείων και μηχανών, που πρέπει να παρέχει εις αυτούς ...» Επί των γεγονότων, Ζωή, 18 Ιουνίου 1949, τ. 1662, σ. 176

²⁴⁹ Επίκαιρα – Ο Υπάλληλος, Ζωή, 23 Απριλίου 1948, τ. 1569, σ. 105, Επίκαιρα – Εκ του λαού και δια τον λαόν, Ζωή, 3 Μαΐου 1947, τ. 1570, σ. 113 – 114

της κοινωνικής πολιτικής της «κίνησης». Η κοινωνική εργασία, η εθελοντική φιλανθρωπική εργασία είναι αυτό που έχει ανάγκη η μεταπολεμική Ελλάδα. Το προβαλλόμενο παράδειγμα είναι ο Μ. Βασίλειος, πρότυπο που τίθεται ιδιαίτερα για τους επισκόπους, ο οποίος έγινε γνωστός για την φιλανθρωπική του δράση²⁵⁰. Ιδιαίτερα τονίζεται ο ρόλος των «χριστιανών πλούσιων» στην φιλανθρωπική δράση της εκκλησίας μέσα στους αιώνες, ήξεραν ότι «ο πλούτος τους διετέθει από τον Θεόν, δια να τον θέτουν εις την υπηρεσίαν του κοινού καλού».²⁵¹

Από τα μέσα του 1949 το κάλεσμα για φιλανθρωπία εστιάζεται στις ανάγκες που έχουν δημιουργηθεί στον εθνικό χώρο από τον εμφύλιο. Έτσι γίνεται σειρά υπομνήσεων για βοήθεια και φιλανθρωπία προς τους «συμμοριοπλήκτους»,²⁵² για κοινωνική αλληλεγγύη προς τους «επαναπατριζόμενους»²⁵³ και για την συμπαραστάση στους στρατιώτες και τις οικογένειες τους²⁵⁴.

Η ισότητα και η ελευθερία του ατόμου θεωρούνται από την «Ζωή» ένα από τα «πρωταρχικότερα στοιχεία της κοινωνικής δικαιοσύνης». Το ζητούμενο είναι η εφαρμογή στην κοινωνία της αρχής της καινής διαθήκης «ουκ ένι δούλος ουδέ ελεύθερος», της πλήρους ισότητας ανεξαρτήτως κοινωνικών τάξεων.²⁵⁵

Σε ένα ευρύ φάσμα άρθρων παρουσιάζεται η θέση του περιοδικού για το γυναικείο φύλο και την θέση του μέσα στην οικογένεια, το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο αλλά και για ένα επίκαιρο ζήτημα της εποχής που είναι η γυναικεία ψήφος. Όσον αφορά το οικογενειακό πλαίσιο μια ολοκληρη σειρά άρθρων, με τον γενικό τίτλο «Νέα θεμέλια» που ολοκληρώνεται με διάφορα επίκαιρα άρθρα αφιερώνεται στην οικογένεια που δημιουργείται με τον γάμο και την θέση της γυναίκας μέσα σε αυτή. Εκεί μεταξύ άλλων ασκείται κριτική στην απαίτηση προίκας από τον γαμπρό, αλλά και στην καταπίεση της γυναίκας από τον άνδρα μέσα στην οικογένεια με τον

---

²⁵⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 25 Ιανουαρίου 1948, τ. 1602, σ.32, Μεγάλοι μορφαί – Ο κοινωνικός εργάτης, Ζωή, 3 Ιανουαρίου 1947, τ. 1556, σ. 4

²⁵¹ Από την ζωή της αρχαίας εκκλησίας – Εις την υπηρεσίαν των αδελφών, Ζωή, 21 Μαρτίου 1948, τ. 1609, σ.86

²⁵² Ικανοποίησις νοσταλγίας – Ορθή εκτίμησις των πραγμάτων, Ζωή, 28 Ιουλίου 1949, τ. 1667, σ. 212

²⁵³ Ζήτημα της ημέρας – Οι επαναπατριζόμενοι, Ζωή, 1 Σεπτεμβρίου 1949, τ. 1669, σ. 225

²⁵⁴ Προ πάντος τώρα - «Ως σε αυτόν», Ζωή, 2 Ιουνίου 1949, τ. 1660, σ. 155

²⁵⁵ Από την ζωή της αρχαίας εκκλησίας – Από δούλος αδελφός, Ζωή, 29 Μαρτίου 1948, τ. 1610, σ.94

ανδρικό δεσποτισμό να χαρακτηρίζεται ως «οικτρά παρανοήση» για τον σκοπό του γάμου,²⁵⁶ ενώ οξύτατη κριτική ασκείται στον απάνθρωπο τρόπο που αντιμετωπίζεται η γυναίκα στην επαρχία.²⁵⁷

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να ότι το περιοδικό παραμένει σταθερό στις θέσεις του «αντι-φεμινισμού» που εκφράζει και πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η γυναικεία χειραφέτηση έχει έννοια ως εθελοντική προσφορά της γυναίκας στο κοινωνικό σύνολο, παράλληλα βέβαια με τα οικογενειακά της καθήκοντα. Συχνά παρατηρούμε το περιοδικό να προσκαλεί τις χριστιανές γυναίκες σε «κοινωνική διακονία».²⁵⁸ Η χριστιανή γυναίκα αποτελεί την κοτίδα της οικογένειας και είναι αυτή που μέσα στο κοινωνικό σύνολο θα πρέπει να φροντίζει για τους δυστυχισμένους και περιφρονημένους.²⁵⁹

Αυτό είναι και το όριο που τίθεται για την γυναίκα. Η οικογένεια είναι το πρωταρχικό της καθήκον, έξω από το πλαίσιο από αυτό χάνει την νοηματοδότησή της. Έτσι όταν έρχεται η ώρα να ψηφίσουν για πρώτη φορά οι γυναίκες μετά την απελευθέρωση το περιοδικό ξαναθυμίζει την παλιά του θέση. Σε προηγούμενα άρθρα του είχε εκφράσει την πεποίθηση ότι η γυναικά είχε τόσες υποχρεώσεις ώστε *«δεν χρειάζεται να επιβαρυνθή και με την μέριμναν του εκλέγειν και εκλέγεσθαι»*. Παρά ταύτα δεν δέχεται να μείνει στερεοτυπικά η χριστιανή γυναίκα εκτός των δεδομένων της εποχής, θα πρέπει να χρησιμοποιήθει αυτό το εργαλείο για το καλό του τόπου της, αφού δόθηκε το δικαίωμα *«πρέπει να το ασκήσουν με ευσυνειδησίαν όλαι αι Ελληνίδες και Χριστιαναί γυναίκες»*.²⁶⁰

---

²⁵⁶ Νέα θεμέλια – Οικτρά παρανοήσεις, Ζωή, 13 Νοεμβρίου 1946, τ. 1551, σ. 237

²⁵⁷ Επίκαιρα – Η γυναίκα του χωριού, Ζωή, 10 Αυγούστου 1946, τ. 1542, σ. 161 – 162 - Επίκαιρα – Η μεγάλη υπόσχεσις, Ζωή, 20 Αυγούστου 1946, τ. 1543, σ. 170

²⁵⁸ Συχνά το συνδιάζει με χριστιανές γυναίκες πρότυπά, όπως τις «μυροφόρες» Επίκαιρα –Τιμητική διακονία, Ζωή, 1 Μαΐου 1946, τ. 1532, σ. 81 – 82

²⁵⁹ Δια την κοινωνικήν ανασυγκρότησιν – ένας σημαντικός παράγων, Ζωή, Απρίλος 1945, τ. 1509, σ. 28

²⁶⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Σεπτεμβρίου 1949, τ. 1669, σ. 232

3.4 Πνευματικός κόσμος

Από την περίοδο της κατοχής είναι εντονότατη η κριτική που ασκείται στον πνευματικό κόσμο. Γράφει χαρακτηριστικά «ο πνευματικός μας οργανισμός νοσεί από ένα διανοητικόν αρριβισμό»²⁶¹, οι λογοτέχνες «γράφουν για να γράφουν» χωρίς να «αναπτύσσεται κανένας δεσμός κατανοήσεως» μεταξύ συγγραφέα και αναγνώστη, ενώ η μόνη τους ασχολία είναι οι «λογοτεχνικοί καυγάδες» που «αηδιάζουν και απελπίζουν».²⁶² Για την «Ζωή» αυτός ο αρριβισμός έχει ένα φανερό αποτέλεσμα, την έλλειψη ήθους από πλευράς του πνευματικού κόσμου.

Αλλού παραθέτει κριτικές από τον τύπο που επισημαίνουν την «χρεωκοπία» της λογοτεχνικής παραγωγής του τόπου μας²⁶³ αναρωτώμενο πως υπάρχει η αξίωση να λέγονται πλέον «πνευματικοί ηγέτες». Η κριτική μάλιστα φτάνει στο σημείο, σχεδόν να τους εξισώσει με τους μαυραγορίτες αλλά και στους εμπόρους που κερδοσκοπούν. Κατά την «Ζωή» με τα γραφόμενά τους εμπνέουν τον υλισμό που εκδηλώνεται στην κοινωνία της κατοχής με την εγωπάθεια και την ασπλαχνία προς τον διπλανό²⁶⁴. Κατηγορούνται ότι κλεισμένοι στον εαυτό τους δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας²⁶⁵, αντίθετα αυτό που επιβάλει η χριστιανική ηθική είναι η «παράκλησις», η συμπαράσταση δηλαδή πνευματικά αλλά και με κάθε μέσο προς αυτούς που έχουν ανάγκη.²⁶⁶ Μάλιστα αυτή η εγωπάθεια τους προσθέτει μια ακόμη συμφορά στην ελληνική κοινωνία, το γλωσσικό ζήτημα, με αφορμή το ζήτημα «της γλώσσας και των τόνων», κατά την

---

²⁶¹ Επί των γεγονότων, Ζωή, Ιανουάριος 1944, τ. 1494, σ. 8

²⁶² Επί των γεγονότων, Ζωή, Μάρτιος 1944, τ. 1496, σ. 24

²⁶³ Επί των γεγονότων, Ζωή, Φεβρουάριος 1944, τ. 1495, σ. 16

²⁶⁴ «εμπνέουν ένα αφόρητον υλισμόν που εκδηλώνεται ως θηριώδης εγωπάθεια, ως σκληρά προς τον πλησίον ασπλαχνία, ως αισθησιακή και εστερημένη παντός ανωτέρου αισθήματος ζωή» Επίκαιρα – «Παρακαλείτε τον λαόν μου...», Ζωή, Μάρτιος 1944, τ. 1496, σ. 17 – 18

²⁶⁵ «την ώρα που ο ελληνικός λαός απέθνισκεν από την πειναν ή εσφάζετο από τους τυράννους, οι λογοτέχναι του ησχολούντο με εντελώς προσωπικάς μικρότητας και μωροφιλοδοξίας, εδιχάζοντο, εβρίζοντο, ετρώγοντο. Ανικανοί να τον νιώσουν, να τον συμπονέσουν, να τον βοηθήσουν. Κέντρον του παντός το εγώ των» Ο Ρόλος των λογοτεχνών, Ζωή, Ιούλιος 1945, τ. 1512, σ. 53 – 54

²⁶⁶ Επίκαιρα – «Παρακαλείτε τον λαόν μου...», Ζωή, Μάρτιος 1944, τ. 1496, σ. 17 – 18

«Ζωή», οι Έλληνες βρίσκονται διχασμένοι σαν να μην έφταναν όλες οι άλλες αφορμές «που μας είχαν τραγικά διχασμένους».²⁶⁷

Το Αύγουστο του 1944 η κριτική γίνεται ξεκάθαρη. Το πρόβλημα για τη «Ζωή» με τους διανοούμενους είναι ότι είναι υλιστές. Ότι όντας «υλισταί κατά θεωρίαν και πράξιν»²⁶⁸ εξακολουθούν να παραμένουν «προσκολλημένοι εις την απιστίαν των» σε αντίθεση μάλιστα με λογοτέχνες και διανοούμενους από άλλα μέρη που «τόσον θαρραλέα και κατηγορηματικά δίδουν εις τον λαόν των το σύνθημα της επιστροφής εις τον Φωτοδότην».²⁶⁹ Κατά την «Ζωή» αυτά που προσφέρουν οι πνευματικοί άνθρωποι θα πρέπει να είναι κατάλληλα για την «εξυπηρέτησι του σκοπού» και είναι καθήκον όλων να απορρίψουν «το σάπιο», ό,τι δεν βοηθά στην επίτευξη αυτού του σκοπού.²⁷⁰

Επανειλημμένες οι αναφορές και στα ζητήματα της παιδείας και της εκπαίδευσης. Κατά την «Ζωή» το πρόβλημα δεν θα πρέπει να εστιαστεί στα τεχνικά μέσα και εγκαταστάσεις αλλά στους δασκάλους οι οποίοι *«μαζί με την πίστιν έχασαν και την αγαθότητα του παλαιού δασκάλου, τον ειρηνοποιόν χαρακτήρα, τον εκπολιτιστικόν του ρόλον, εγέμισαν δε μίσος και μερικοί έγιναν αιματοβαμένοι»* ώστε τελικά να σπρώχνουν τους μαθητές σε «κάθε είδους ηθικήν πτώσιν».²⁷¹ Που οφείλεται αυτή η αλλαγή των δασκάλων κατά την «Ζωή»; Υπεύθυνος είναι ο υλισμός *«τα ολέθρια διδάγματα της υλιστικής δηλητηριάσεως μετεδόθησαν εις ένα αριθμόν διδασκάλων και δι' αυτών εις τόσας χιλιάδας μαθητών»*²⁷² το «μπόλιασμα» έγινε μέσω της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης *«Η διαβόητος 'εχπαιδευτική' μεταρρύθμιση, σύστημα απ' αρχής μέχρι τέλους υλιστικόν – οι πρωτεργάται της υπήρξαν τα δυναμικώτερα στελέχη του άθεου κομμουνισμού»*.²⁷³ Για να δείξει μάλιστα πόσο, κατά την γνώμη, του έχει «αλλοιώσει» τους δασκάλους η εκπαιδευτική

---

²⁶⁷ Ο Ρόλος των λογοτεχνών, Ζωή, Ιούλιος 1945, τ. 1512, σ. 53 – 54

²⁶⁸ Επί των γεγονότων – «ευφημισμοί», Ζωή, 1 Ιουλίου 1946, τ. 1538, σ. 136

²⁶⁹ Επί των γεγονότων, Ζωή, Αύγουστος 1944, τ. 1501, σ. 64

²⁷⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 14 Μαρτίου 1947, τ. 1565, σ. 80 και Επί των γεγονότων, Ζωή, 21 Ιουλίου 1947, τ. 1579, σ. 192

²⁷¹ Επί των γεγονότων – «Εις ποιους θα τα παραδώσωμεν», Ζωή, 15 Σεπτεμβρίου 1945, τ. 1515, σ. 80

²⁷² Επί των γεγονότων, Ζωή, 5 Οκτωβρίου 1947, τ. 1588, σ. 264

²⁷³ Επί των γεγονότων, Ζωή, 9 Οκτωβρίου 1948, τ. 1633, σ. 280

μεταρρύθμιση, το περιοδικό μα παραθέτει και μια στατιστική: «18 στους 20 καπετανέους είναι δημοδιδάσκαλοι. Τέκνα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του Γληνού»²⁷⁴.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση προσθέτει το περιοδικό «*ανέλαβεν τον αγώνα υπέρ του παιδιού με όσην προθυμίαν αναλαμβάνει ο λύκος την προστασίαν του αρνιού*».²⁷⁵ Αντίθετα, κατά την «Ζωή», η εκπαίδευση θα πρέπει να έχει ως βάση τον χριστιανισμό,²⁷⁶ θεωρώντας ότι αυτό αποτελεί διεθνή πρακτική στον δυτικό κόσμο, όπως φαίνεται σε αναφορά που κάνει σε απόφαση του 1942 του Αγγλικού εκπαιδευτικού Συμβουλίου που ενισχύει τα θρησκευτικά μαθήματα.²⁷⁷ Αντίστοιχα θετική αναφορά γίνεται και σε εγκύκλιο του υπουργού εθνικής οικονομίας προς τους μαθητές των τεχνικών σχολών με χριστιανικό περιεχόμενο.²⁷⁸ Για να επιτύχει η παιδεία τον σκοπό της η «Ζωή» προωθεί αίτημα για «εκκαθάριση του σχολείου» από τις θεωρίες των υλιστών καθηγητές. Κατά την γνώμη του περιοδικού αυτό αργεί να γίνει από το επίσημο κράτος, αλλά θα επιτευχθεί από τους νέους που εμπνέονται από «χριστιανική φλόγα», τους μαθητές των κατηχητικών δηλαδή, μέσα από την παραδειγματική παρουσία τους και την εκπροσώπηση του χριστιανισμού στα σχολεία.²⁷⁹

---

²⁷⁴ Επί των γεγονότων, Ζωή, 4 Δεκεμβρίου 1946, τ. 1552, σ. 256

²⁷⁵ Επί των γεγονότων, Ζωή, 3 Ιανουαρίου 1947, τ. 1556, σ. 8 και Επί των γεγονότων, Ζωή, 9 Οκτωβρίου 1948, τ. 1633, σ. 280

²⁷⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 5 Οκτωβρίου 1947, τ. 1588, σ. 264

²⁷⁷ Επί των γεγονότων – «Εις ποιους θα τα παραδώσωμεν», Ζωή, 15 Σεπτεμβρίου 1945, τ. 1515, σ. 80

²⁷⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 4 Ιουνίου 1947, τ. 1573, σ. 144

²⁷⁹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 14 Μαρτίου 1946, τ. 1528, σ. 55

3.5 Άρνηση²⁸⁰

Συχνά μέσα στις σελίδες του περιοδικού παρουσιάζεται η χρονικότητα της αντίθεσης της «χριστιανικής κίνησης» με την λεγόμενη «άρνηση». Μάλιστα τον Ιούνιο του 1947 παρουσιάζει την ιστορική συνέχεια της «άρνησης» από τον μέσο του 19ου αιώνα. Γράφει χαρακτηριστικά *«Από το μέσον του παρελθόντος αιώνος άνδρες της αξίας του νομομαθούς και διπλωμάτου Π. Βράϊλα Αρμένη, του μεγάλου νομικού Σκαλτσούνη, της ομάδος της «Αναπλάσεως», όπως εκ παραλλήλου ο ιδρυτής της Αδελφότητος της «Ζωής» Ευσέβιος Ματθόπουλος, ηγωνίσθησαν εις τον τόπον μας τόσον επιτυχώς εναντίως των υλιστικών κηρυγμάτων και των υλιστών, οποιανδήποτε θέσιν και αν είχαν αυτοί, εις οποιανδήποτε κοινωνικήν τάξιν ή ισχύον κόμμα και αν άνοικον»*. Κατά το περιοδικό κορώνιδα αυτής της αντίθεσης, το απαύγασμα της «χριστιανικής κατά του υλισμού φιλολογίας» είναι η «Διακήρυξης της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων» που κυκλοφόρησε τον Δεκέμβρη του 1946.²⁸¹

Με την Ελλάδα μόλις να έχει απελευθερωθεί από την δίνη της ναζιστικής κατοχής διευκρινίζεται ότι ο υλισμός είναι το πλέον χαρακτηριστικό γνώρισμα του ναζισμού²⁸² αλλά συναντάται εξίσου στην θεωρία και πράξη του κομμουνισμού «Ως κόμματα συστηματικά και ως κυβερνήσεις κρατών ο κομμουνισμός και ο φασισμός περιέλαβαν εις το πρόγραμμα των τον υλισμόν».²⁸³

Κατά την «Ζωή» τα «αντι-υλιστικά» άρθρα της δεν στέφονται κατά του πολιτισμού αλλά κατά του «ψευδοπολιτισμού» όπως αυτός χαρακτηρίζεται. Κατά το περιοδικό ο υλισμός έρχεται να εναντιωθεί στην περίοδο «ανορθώσεως και

---

²⁸⁰ Ο όρος χρησιμοποιείται ευρύτατα και περιλαμβάνει όλα αυτά που περιγράφονται στην «Διακήρυξη», δηλαδή κομμουνισμό, φροϋδισμό, δαρβινισμό κ.α.

²⁸¹ Επίκαιρα – Υλισμός αριστερός – δεξιός, Ζωή, 22 Ιουνίου 1947, τ. 1575, σ. 153 – 154

²⁸² «Υλισμός, γνήσιος, άκρατός, ασυγκράτητός εις τας συνεπείας του, εκυβερνούσε και τον εθνικοσοσιαλισμόν, τον χιτλερισμόν» Επίκαιρα – Υλισμός αριστερός – δεξιός, Ζωή, 22 Ιουνίου 1947, τ. 1575, σ. 153 – 154

²⁸³ Επίκαιρα – Υλισμός και ελευθερία, Ζωή, 30 Ιουνίου 1947, τ. 1576, σ 161 – 162

προόδου» που έφερε ο χριστιανισμός.²⁸⁴ Κατά την «Ζωή» ο κομμουνισμός δεν είναι κοινωνικό σύστημα και δεν ενδιαφέρεται για τον άνθρωπο – τον οποίο αντιμετωπίζει μόνο ως μια «αισθανόμενη ύλη». Ο κομμουνισμός είναι «θρησκεία, ειδωλολατρική, τυρρανική, αιμοχαρής. Έχει τα ειδωλά της, τους Θεούς της, τα ιερά και απαραβίαστα δόγματά της – αλίμονον εις τον κομμουνιστήν που θα τολμήσει να διαφωνήσει με αυτά».²⁸⁵ Πρόκειται για «νεκρανάσταση της ειδωλολατρίας»,²⁸⁶ η ειδωλολατρία αυτή, αποτέλεσμα της έλλειψης πίστης προς τον αληθινό Θεό, αντικατέστησε τον τελευταίο με το πρόσωπο του Στάλιν.²⁸⁷

Ο άνθρωπος, παρουσιάζεται να είναι «όν φύσει θρησκευτικό». Έτσι όπου εμφανίζεται η αθεΐα, κατά το περιοδικό, εμφανίζεται τεχνητά κατασκευασμένη, πρόκειται για εντατική υλιστική προπαγάνδα που καθιστά τον άνθρωπο ανάπηρο, τον ακρωτηριάζει.²⁸⁸ Γράφει χαρακτηριστικά «Ο άνθρωπός ο σαρκικός, ο υλιστής που αρνείται το πνεύμα, που δεν λογαριάζει την ψυχήν, τας απαιτήσεις της, την ανωτέραν και κυβερνώσαν θέσιν της, αλλά παραδίδεται εις τας απαιτήσεις της σαρκικής ζωής, αυτός με τον τρόπον αυτόν δημιουργεί μιαν κατάστασιν έχθρας προς τον Θεόν. Διότι δεν υποτάσσεται εις τον νόμον του Θεού. Είναι ο παραβάτης, ο περιφρονητής, ο αποστάτης από του νόμου, κατά συνέπειαν δε και από του νομοθέτου Θεού [...] ο νούς του σαρκικού, του υλιστικού ανθρώπου, έχει μόνον επιφάνειαν, όπου μόνον τα επιφανειακά, τα αισθητικά και αισθησιακά, τα υλικά, τα

---

²⁸⁴ Μετά την δύσιν του Δυτικού – Χριστιανισμός και πολιτισμός, Ζωή, Φεβρουάριος 1945, τ. 1507, σ. 12

²⁸⁵ Επί των γεγονότων - «Με την εικόνα του αυθέντου του», Ζωή, 12 Ιουλίου 1949, τ. 1665, σ. 200

²⁸⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 25 Ιανουαρίου 1948, τ. 1602, σ. 32

²⁸⁷ «όπου δεν υπάρχει πίστις προς τον αληθινον Θεόν, εκεί κατά κανόνα κυριαρχεί η ειδωλολατρεία υπό διαφόρους μορφάς, είτε ως δουλεία εις τας προλήψεις, είτε ως λατρεία πραγμάτων και προσώπων. Κάτι τέτοιο προσπαθεί να επιβάλη εις την Ρωσίαν δι' όλων των μέσων ο κομμουνισμός. Ο κομμουνισμός, θεωρητικώς και πρακτικώς άθεος, προσπάθησε εις το παρελθόν να υποκαταστήσει τον Χριστιανισμόν με τον λενινισμόν, σήμερον με τον σταλινισμόν, την τυφλήν δηλαδή πίστιν εις τον Στάλιν» Επί των γεγονότων - «Νέα ειδωλολατρεία», Ζωή, 17 Ιανουαρίου 1949, τ. 1643, σ. 24

²⁸⁸ «Βέβαια σήμερον εμφανίζεται εδώ και εκεί η αθεΐα. Αλλ' ως τεχνητόν φαινόμενον. Ως αποτέλεσμα εντατικής προπαγάνδας, που διεξάγεται με παντοειδής μεθόδους. Ο άνθρωπος από τον οποίον η υλιστική προπαγάνδα επέτυχε να αποκόψει την εις τον Θεόν πίστιν υπενθυμίζει τον άνθρωπον, από τον οποίον έχει κοπή το ένα πόδι. [...] ότι ο άνθρωπός είναι όν φύσει θρησκευτικόν» Εισαγωγή εις τον Χριστιανισμόν – Παντού και πάντοτε, Ζωή, 26 Φεβρουαρίου 1948, τ. 1606, σ. 60

*αμαρτωλά, τα εγκληματικά νοήματα σπρώχνονται και σπρώχνουν προς την πράξιν, προς τον κόρον και την αηδία, προς το κατήφορον και την απώλειαν».*²⁸⁹

Ποια είναι τα αποτελέσματα αυτής της επιφανειακότητας του υλισμού; Κατά την «Ζωή» κατ' αρχάς αποστερεί από τον άνθρωπο την ηθική «ο υλιστικός ψευδοπολιτισμός, ο οποίος προσεπάθησε να απογυμνώσει τον γάμον από κάθε ιερότητα και να επιβάλει την 'ελευθέρα ηθικήν', δηλαδή την διαφθοράν»²⁹⁰. Η έλλειψη ηθικής δημιουργεί ερείπια όπου γίνεται δεκτή αλλά παρουσιάζεται να εξυπηρετεί και άλλη μια επιδίωξη του κομμουνισμού «την ηθικήν απαθλίωσιν των κοινωνιών» που κατά την «Ζωή» «έχουν ως αρχήν και παντοτεινήν επιδίωξιν οι κομμουνισταί, διότι γνωρίζουν πολύ καλά ότι αυτή είναι ο άριστος σύμμαχος των δια την επιβολήν της σκοτεινής κυριαρχίας των επί των λαών»²⁹¹. Η έλλειψη ηθικής του υλισμού επεκτείνεται μάλιστα από το ατομικό επίπεδο στο επίπεδο του κράτους, γράφει χαρακτηριστικά «παρατηρήστε τους σημερινούς κομμουνιστάς. Εργάται της ανομίας αυτοί και ως άτομα και ως κράτη, προχωρούν με θάρρος εις την πραγματοποίησιν των σκοπών των, χωρίς δισταγμούς και επιφυλάξεις και φόβους. Δεν λογαριάζουν ούτε ανθρώπους ούτε Θεόν»²⁹². Αποτελούν έτσι μια απειλή για την ειρήνη τόσο σε κοινωνικό²⁹³ όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο²⁹⁴.

Αυτή την απειλή θα πρέπει να αποφύγει και η Ελλάδα μετά την απελευθέρωση της από τους κατακτητές. Οι υλιστές κατονομάζονται «εχθροί του

---

²⁸⁹ Της Ημέρας – Η σημαία των νέων ανθρώπων , Ζωή, 1 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1948, τ. 1599, σ.1-2

²⁹⁰ Επί των γεγονότων - «Με θεμέλιον την πίστιν», Ζωή, 26 Φεβρουαρίου 1949, τ. 1648, σ. 64

²⁹¹ Επί των γεγονότων - «Συνοδοιπόροι δια την απαθλίωσιν», Ζωή, 4 Ιουλίου 1949, τ. 1664, σ.192

²⁹² Επί των γεγονότων - Έχει όρια η αντοχή», Ζωή, 30 Μαρτίου 1949, τ. 1652, σ. 96

²⁹³ «Είναι γνωστόν, ότι πλείστοι όσοι από αυτούς που απηρνήθησαν την πίστιν του Χριστού κατάντησαν όργανα επιβουλής και ανομίας και αδικίας» Επί των γεγονότων «Συνέπειαι της αρνήσεως», Ζωή, 18 Ιουνίου 1949, τ. 1662, σ. 176

²⁹⁴ «Διότι ο κομμουνισμός είναι κεκηρυγμένος εχθρός της ειρήνης θεωρητικώς και πρακτικώς [...] Ο κομμουνισμός σύστημα απ' αρχής μέχρι τέλους υλιστικόν, ηθικόν το συμφέρον, είναι ξένος και εχθρός προς την ειρήνην την ατομικήν, την κοινωνικήν την εθνικήν» Επί των γεγονότων - «Επίθεσις... ειρήνης», Ζωή, 7 Απριλίου 1949, τ. 1653, σ. 104

έθνους»²⁹⁵ και αν ακολουθήσει τον δρόμο τους η ελληνική κοινωνία θα βρεθεί ξανά προ δεινών.²⁹⁶

Τα δύο σχήματα που παρουσιάζονται είναι και οι δύο δρόμοι που μπορεί να ακολουθήσει και η Ελλάδα μετά τον πόλεμο. Δύο δρόμοι που κατά την «Ζωή» *«οδηγούν εις τελείως αντίθετον προς αλλήλους τέρμα. Και καλούμεθα να εκλέξωμεν. Ή προς την μόνιμον ελευθερίαν, δια την οποίαν ο Χριστός μας ελευθερώνει, ή προς νέον, και ίσως οδυνηρότερον ζυγόν δουλείας»*²⁹⁷. Η «Ζωή» αναγνωρίζει ότι ο άνθρωπος μπορεί πολλές φορές να αναζητεί την πολιτική ελευθερία αλλά να καταπίπτει σε «βαθύτερη αποκλείωσιν» παρά ταύτα κατά την γνώμη της οι δρόμοι είναι ξεκάθαροι. Απομάκρυνση από τον Θεό, που σημαίνει αυτόματα «δουλεία εις την αμαρτίαν» αλλά και υποδούλωση στους ανθρώπους από την μία και από την άλλη η επιλογή του «δρόμου του Θεού» που συνεπάγεται ελευθερία ηθική αλλά και πολιτική.²⁹⁸

Γεννιέται ένα ερώτημα. Θα ήταν συμβατή η ύπαρξη της χριστιανικής κίνησης με άλλες μορφές αριστεράς εκτός από αυτήν του «σταλινικού κομμουνισμού» όπως πολλές φορές μας παρουσιάζεται μέσα από την «Ζωή»; Διακρίνεται μέσα στο περιοδικό μια περίπτωση. Όταν λείπει η βία και επικρατεί η ελευθερία. Γράφει χαρακτηριστικά *«Ας κρατήση, έστω, τον υλισμόν του ο κομμουνισμός. Αλλ' ας αφήσει και την ελευθερίαν. Όπου επικρατεί ας αφήνει, ειλικρινώς και πραγματικώς, ελευθερίαν ενέργειας και εις τον Χριστιανισμόν, ας διατηρή το κράτος ουδέτερον εις τον αγώνα, και τότε τα πράγματα αλλάζουν άρδην. Αλλώς ο Χριστιανισμός,*

---

²⁹⁵ «Το ψεύδος μεταδίδουν εντατικώτατα οι υλισταί, οι σημερινοί εχθροί του ελληνικού έθνους» Επί των γεγονότων, Ζωή, 9 Ιουνίου 1948, τ. 1619, σ. 1689

²⁹⁶ «τουναντιον πρέπει να την προσέξωμεν πολύ, διότι και τώρα που απεκτήσαμεν την ελευθερίαν δεν θα παύσει να μας βαρύνει η δυστυχία και ο πόνος, ως άτομα και ως έθνος, αν δεν απελευθερωθώμεν από την δουλείαν της αμαρτίας» - «Από τας τάξεις αυτών των ανθρώπων εξεπήδησαν όλοι οι προδόται, όλοι οι φαύλοι, οι οποίοι εν συνεργασία με τους κατακτητάς κατεδυνάστευσαν το έθνος μας, ερρουφηξάν το αίμα του λαού και ευφράινοντο με τα συντρίμματα που επροκαλούσαν» Δουλεία και δουλεία, Ζωή, Οκτώβριος 1944, τ. 1503, σ. 75

²⁹⁷ Όπου το Πνεύμα Κυρίου, εκεί ελευθερία, Ζωή, Οκτώβριος 1944, τ. 1503, σ. 73

²⁹⁸ «Είναι λοιπόν αιτιώδης η σχέσης μεταξύ αποστασίας από τον θεόν και δουλείας, μεταξύ δουλείας εις την αμαρτίαν και δουλείας εις τους ανθρώπους [...] Και αντιθέτως είναι αιτιώδης η σχέσις μεταξύ αρετής και ελευθερίας, μεταξύ ηθικής και πολιτικής ελευθερίας» Όπου το Πνεύμα Κυρίου, εκεί ελευθερία, Ζωή, ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1944, τ. 1503, σ. 73

*προκειμένων δύο κακών, θα εκλέγει το μη χείρον, θα θεωρή οικιοτέραν την παράταξιν που έχει εις ειλικρινή χρήσιν την ελευθερίαν».*²⁹⁹ Παρουσιάζεται έτσι η «Ζωή» να μπορεί να συνυπάρξει με τις κομμουνιστικές θεωρίες, αρκεί αυτές να μην συνοδεύονται από σταλινικού τύπου κράτος, ζητά δηλαδή, η Ελλάδα να παραμείνει στις λεγόμενες χώρες του «ελευθέρου κόσμου» και η αριστερά να προσαρμοστεί στις αρχές τους.

Το περιοδικό αναπτύσσει όπως είδαμε μια εκτενέστατη επιχειρηματολογία για να ασκήσει κριτική στον κομμουνισμό και στον ναζισμό. Η εστία της ιδεολογικής διαφωνίας είναι ότι είναι ιδεολογία τους είναι «υλιστική», συνεπαγόμενα «αντιχριστιανική» και δεν ταιριάζει σε μια χριστιανική χώρα σαν την Ελλάδα³⁰⁰. Το ερώτημα που προκύπτει και μεταφέρεται και από αναγνώστες του περιοδικού με επιστολές είναι «Ναι αλλά ο υλισμός δεν υπάρχει και εις την δεξιάν; Και αν υπάρχει και εκεί χάνει τον αντιχριστιανικόν του χαρακτήρα;»³⁰¹.

Το περιοδικό εν συνεχεία ασκεί κριτική και στην ομάδα αυτή που χαρακτηριστικά ονομάζει «καλή» ή «συντηρητική» οικογένεια, τους «δεξιούς υλιστές» αλλά ακόμη και αυτούς που ανήκουν στην άκρα δεξιά. Ασκή κριτική για παράδειγμα στους «καλούς χριστιανούς» αστούς, συντηρητικούς, που εναντιώνονται στο να αφιερωθούν τα παιδιά τους στον θεό,³⁰² και αλλού στις τις λεγόμενες «καλές οικογένειες», αυτές που λέγονται και συντηρητικές, αλλά απομακρύνουν τα παιδιά τους από την εκκλησία.³⁰³ Κατά την «Ζωή» δεν έχει σημασία η «ταμπέλα», η πολιτική τοποθέτηση ή η κοινωνική τάξη *«μπορεί να λέγεται εθνικόφρων, κομμουνιστής, μοναρχικός, δημοκρατικός, επιστήμων, πολιτευόμενος,*

---

²⁹⁹ Επίκαιρα – Υλισμός και ελευθερία, Ζωή, 30 Ιουνίου 1947, τ. 1576, σ 161 – 162

³⁰⁰ «Ο χριστιανισμός δεν ανακατεύεται εις την πολιτικήν. Ειδικότερον το φύλλο τούτο, ή θεολογική αδελφότης της οποίας είναι όργανο, μένει έξω από την πολιτικήν. [...] Αλλ' όταν ένα ή περισσότερα κόμματα περιλάβουν εις, το πρόγραμμά των και κοσμοθεωρίαν αντιχριστιανική, όταν την κοσμοθεωρίαν αυτήν ζητούν να την επιβάλουν, με άλλους λόγους όταν βάνουν φωτιά σε μια χώρα χριστιανική [...] 'Υλισμός και χριστιανισμός είναι ότι αντίθετον και ασυμβίβαστον θα μπορούσε να υπάρξει εις τον κόσμον τούτον.» Επίκαιρα – Ζωντανή φωτιά, Ζωή, 14 Ιουνίου 1947, τ. 1574, σ. 145

³⁰¹ Επίκαιρα – Ζωντανή φωτιά, Ζωή, 14 Ιουνίου 1947, τ. 1574, σ. 145

³⁰² Διδαχαί – Αντιζηλία ειδωλολατρική, Ζωή, Ιανουάριος 1945, τ. 1506, σ. 4

³⁰³ Ομιλία – Επί του ευαγγελίου της εορτής του Αποστόλου Ανδρέου, Ζωή, 15 Νοέμβριος 1945, τ. 1519, σ. 109

εκκλησιαστικός άρχων, κοινωνικός παράγων, άνθρωπος του λαού και ό,τι άλλο τον συμφέρει, και να μην είναι τίποτε από αυτά»³⁰⁴ εάν κάποιος δεν συμμορφώνεται με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του χριστιανού δεν μπορεί να φέρει αυτόν τον τίτλο.³⁰⁵

Παράλληλα κριτική ασκείται και στην αστική τάξη, και στους βιομηχάνους για την υλιστική συμπεριφορά τους.³⁰⁶ Μάλιστα απαντώντας σε ένα σχόλιο αναγνώστη σχετικά με τους πλουσίους και τον υλισμό γράφει *«Ποτέ δεν εξέτασε αν ένας πλούσιος λέγεται «δεξιός», «αστός», «συντηρητικός». Όταν αυτός είναι υλιστής και φρονή υλιστικά, όταν, έστω δεν είναι ολοτελώς άπιστος αλλά η ζωή του είναι υλιστική, η πεπιοθησίς του είναι εις το χρήμα, η προσκόλλησις του εις τον πλούτον, τότε «ου δύναται Θεω δουλεύειν και μαμμωνά»»³⁰⁷*

Αντίστοιχη κριτική ασκείται και στους λεγόμενους οπαδούς της «δεξιάς» που παραδοσιακά θεωρούνται άνθρωποι της εκκλησίας. Το περιοδικό κάνει μια αναδρομή στην πρόσφατη ιστορία κάποιων από αυτών *«Διετέλεσαν ιταλόφιλοι, γερμανόδουλοι, αριστεροί, τώρα δε εθνικισταί δεξιοί. Διότι είδαν ότι δεξιότης χρειάζεται τώρα για να κλέβουν ενδύματα και τρόφιμα που ανήκουν εις τον λαόν» για να καταλήξει «Και έτσι το ότι θεωρείται δεξιός μπορεί να σημαίνει δεξιότητα εις το κακόν»³⁰⁸*

Το περιοδικό «γεφυρώνει» μια σειρά από ιδεολογίες και τρόπους ζωής όπως κομμουνισμό, μοντερνισμό, άθεο καπιταλισμό, άθεο εθνικισμό, επιστήμη, φιλελευθερισμό, ελεύθερη ηθικά ζωή.³⁰⁹ Κατά το περιοδικό οποιαδήποτε ιδεολογία πάρει τροπή «υλιστική», «αντιχριστιανική» τότε το μόνο που κάνει είναι να υπονομεύει το έθνος.³¹⁰

Για την «Ζωή» δεν έχει σημασία να πολεμά κάποιος την αριστερά, με το πλευρό της δεξιάς ή εθνικής παράταξης, εάν δεν είναι πραγματικός χριστιανός. Και

³⁰⁴ Ανάγκη αυτοκριτικής – Οι εκμεταλλευταί, Ζωή, 2 Μαρτίου 1946, τ. 1527, σ. 46

³⁰⁵ Διδαχαί – Αντιζηλία ειδωλολατρική, Ζωή, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1945, τ. 1506, σ. 4

³⁰⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Ιουνίου 1946, τ. 1536, σ. 120

³⁰⁷ Επί των γεγονότων, Ζωή, 16 Ιουλίου 1947, τ. 1578, σ. 184

³⁰⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Σεπτεμβρίου 1946, τ. 1545, σ. 192

³⁰⁹ Εισαγωγή εις τον χριστιανισμόν – Ο μόνος δρόμος, Ζωή, 25 Μαΐου 1949, τ. 1659, σ. 145

³¹⁰ «υλίσσεται κεφαλαιοκράται και κομμουνισταί ανήκουν εις την αυτήν κατ' ουσίαν παράταξιν και συνεργάζονται στενότερα δια την υπονόμευσιν του έθνους» Επί των γεγονότων, Ζωή, 8 Σεπτεμβρίου 1949, τ. 1670, σ. 240

βέβαια, προτάσει η «Ζωή», ο Θεός έχει με τις παρεμβάσεις του βοηθήσει το έργο της παράταξης που ανταγωνίζεται την «άρνηση» στον αγώνα της, αλλά παράλληλα απαιτεί την εκκαθάριση της από κάθε αντιχριστιανικό στοιχείο. Καταλήγοντας ότι μόνο με πλήρη μεταστροφή της δεξιάς παράταξης στον Χριστό μπορεί να έρθει ευημερία στην χριστιανική Ελλάδα.³¹¹

Από τα πρώτα τεύχη του περιοδικού που μελετήθηκαν διαπιστώνεται μια συγκεκαλλυμένη, στο πλαίσιο της αυτολογοκρισίας³¹², κριτική στο Ναζιστικό καθεστώς. Κατ' αρχάς ως φιλοσοφία, ως κοσμοαντίληψη και δευτερευόντως ως πρακτική. Έτσι τον Απρίλιο του 1944 με την ευκαιρία των ημερών του Πάσχα σε μια ανασκόπηση της κατάστασης σε ολόκληρο τον κόσμο διαπιστώνει ότι υπάρχουν «αμέτρητοι ανθρώπινοι θυσίαι, ατελείωτος σειρά σταυρών επάνω εις το πρόσωπον της γης». Όλες οι ανθρώπινες θυσίες είναι μοιραία συνέπεια της «αρνήσεως» του

---

³¹¹ «Άλλα, ακριβώς διότι σήμερα εις τον αγώνα κατά των απίστων και πολεμίων του Χριστιανισμού υπάρχει εις την παράταξιν και αρκετόν πλήθος ανθρώπων υπό το όνομα δεξιοί και εθνικισταί και ανταγωνισταί των αριστερών, άσχετοι όμως κατ' ουσίαν προς την πίστιν και την ζωήν την χριστιανικήν, ερωτώμεν: είναι δυνατόν υπό τοιάυτας συνθήκας να προκύψει από τον αγώνα νίκη; [...] Ότι ο Θεός δια την ύπαρξιν εις την παράταξιν αυτή τόσων πιστών αγωνιστών παρέχει φανερά τα θαύματα του και την επέμβασίν του, αυτό είναι αληθές. Αλλά είναι επίσης αληθές, ότι συνεχίζει τον αγώνα και απαιτεί πλήρη την εκκαθάρισιν, ακριβώς δια να καταστήσει την παράταξιν του, παράταξιν αληθινών πιστών, που ζούν την ζωήν του αναστάτος Χριστού. Δεν είναι δυνατόν πλέον με ημίμετρα με ονόματα τα οποία έχουν τόσον ψευδή σημασίαν ενώπιον του Θεού της αλήθειας, να κατορθώνονται νίκαι και να αποκαθίσταται η ειρήνη και ζωή χριστιανική. Απαιτείται πλήρης μεταστροφή, ολοκληρωτική μεταστροφή, νέα πράγματι ζωή [...] Ειδικώς όσον αφορά την Ελλάδα, δια την οποίαν περισσότερον μας ενδιαφέρει, δεν είναι δυνατή η ζωή, ζωή ελευθέρα, ζωή ειρηνική, ζωή επιτυχής, άνευ της πίστεως συνδυσμένης με την ζωήν την χριστιανικήν. [...] Πρέπει η πίστις και η ζωή, η οποία ανθεί σήμερα εις το μέτωπον και καταπλήσει τους μη πιστεύοντας και εντροπιάζει κυριολεκτικώς τους ζώντας υπό το κράτος της αμαρτίας, αυτή η πίστις να επικρατήσει, να κυριαρχήσει εις την ζωήν των οπωσδήποτε σήμερα σήμερα ονομαζομένων είτε δεξιών, είτε εθνικιστών, είτε πολεμίων της αριστεράς και απίστου παρατάξεως. Αυτό πρέπει να το γνωρίσει βαθύτατα ο Έλλην. Αυτό πρέπει να αποτελέσει την οριστικήν στροφήν. [...] Οποιαδήποτε και αν είναι σήμερον δεξιοί, αυτοί που δεν έχουν σχέσιν ουσιαστικήν με τον χριστιανισμόν, αύριον θα φθάσουν εις το αυτό τέρμα το θλιβερόν και απαίσιον των μη πιστών. Ενώ αντιθέτως η στροφή των, η ζωή των που θα γίνει πράγματι χριστιανική αυτή θα εκπλήξη όχι μόνον τους πλησίον των γνωστούς, τους με μεγάλα ονόματα δήθεν κοσμούμενους, αλλά και τον κόσμον ολόκληρον. Όταν η ζωή αυτή επικρατήσει, όταν γίνει δια την Ελλάδα πραγματικότης, ώστε να αναγνωρίζεται εις όλον τον κόσμον ως όντως χριστιανική η Ελλάς, αυτό θα αποτελέσει όχι μόνον νίκη της κατά τον παρόντα πόλεμον μεταξύ πίστεως και απιστίας, αλλά και την ειρηνικήν ζωήν της, και την επιτυχήν ζωήν της, και θα την αναδείξη το υπόδειγμα κράτους πράγματι πολιτισμένου – τονίζωμεν πράγματι πολιτισμένου.» Επίκαιρα – Πλήρης εκκαθάρισις, Ζωή, 17 Μαΐου 1949, τ. 1658, σ. 137 – 138

³¹² Για την αυτολογοκρισία του τύπου επί κατοχής βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Αντικρουόμενες βεβαιότητες και νέοι τρόποι στον πολιτισμό του εντύπου 1940-1974» στο: *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, τ. Α', σ. 47-48

ανθρώπου του «νεωτέρου πολιτισμού» να έρθει σε επαφή και να ακολουθήσει τον χριστιανικό τρόπο ζωής. Όταν αυτή η στάση ζωής μεταφέρεται από το ατομικό στο κοινωνικό επίπεδο, όταν *«επεκτείνεται έπειτα εις τας μάζας, γίνεται πολιτική λαών, καταντά γενική διαγωγή των ανθρώπων μεταξύ των, οδηγεί έπειτα εις αδιέξοδον, εις θυσίας υλικών αγαθών αφαντάστους, θυσίας αίματος και ζωής, θυσίας χωρίς σκοπόν και ελπίδα, θυσίας απωλείας!»*.³¹³

Αργότερα και μετά την απελευθέρωση παρουσιάζεται πως η υιοθέτηση της, διακατεχόμενης από αντιχριστιανικές και συνεπακόλουθα απάνθρωπες ιδέες, ναζιστικής φιλοσοφίας από τους Γερμανούς απέβει τραγική για την ανθρωπότητα αλλά και για τους ίδιους *«ο άνευ Θεού, ο άνευ θρησκείας και ευγενών ιδανικών πολιτισμός, ο πολιτισμός της ύλης και της μηχανής κατέστρεψε το άτομον, εξεθεμελίωσε την οικογένειαν, απηθλίωσε την κοινωνίαν διέσπασε την ενότητα των εθνών»*. Υπενθυμίζει μάλιστα το περιοδικό στους αναγνώστες του ότι όλα αυτά τα έμαθε από πρώτο χέρι όταν *«Δύο από τα διαφημιζόμενα ως τα περισσότερα πολιτισμένα έθνη εξαπέλυσαν τους πολίτας των εις την πατρίδα μας κατά ένα τρόπον δόλιον, άδικον, κυριολεκτικώς άτιμον [...] Είδαμεν, ηκούσαμεν, και επάθαμεν από αυτούς τοιαύτας συμφοράς, τοιαύτας αγριότηας»*. Τελικά το περιοδικό επισημαίνει δεικτικά ότι η υιοθέτηση της κοσμοθεωρίας της αρνήσεως από μια κοινωνία δεν είναι μόνο ένδειξη έλλειψης πολιτισμού, η υιοθέτηση μιας τέτοιας κοσμοθεωρίας αποστερεί το άτομο από τα ίδια τα συστατικά της ανθρώπινης υπόστασης.³¹⁴

Το περιοδικό μας παρουσιάζει το χρονικό των μηχανορραφιών του ναζιστικού κρατικού μηχανισμού με σκοπό την αποκοπή της προτεσταντικής εκκλησίας από την γερμανική κοινωνία.³¹⁵ Στις σελίδες του πλανάται το ερώτημα: Πού οδήγησε όμως η αποκοπή του γερμανικού λαού από την εκκλησία και η στράτευση του σε μια ιδεολογία «άρνησης» των χριστιανικών αξιών; Το περιοδικό φροντίζει με τις περιγραφές του να αναπαραστήσει στο μυαλό των αναγνωστών του από την μια εικόνες από στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπου μεταξύ άλλων τονίζεται ότι οι

³¹³ Επίκαιρα – Το πνεύμα της θυσίας, Ζωή, Απρίλιος 1944, τ. 1497, σ. 25 -26

³¹⁴ «Ο άνευ Χριστού πολιτισμός», Ζωή, Νοέμβριος 1944, τ. 1504, σ. 84

³¹⁵ Οι μακρυνόντες ευτούς από σου – Ο ύπουλος πόλεμος, Ζωή, Ιούλιος 1945, τ. 1512, σ. 50 – 51

Γερμανοί επιστήμονες χρησιμοποιούσαν ως πειραματόζωα πολωνούς ιερείς, και από την άλλη εικόνες από την πείνα στην μεταπολεμική Γερμανία και από την κατάληξη των επικεφαλής των Ναζί. Εικόνες από την δίκη της Νυρεμβέργης, την καταδικαστική απόφαση και τους απαγχονισμούς μεταφέρονται με κάθε λεπτομέρεια στον αναγνώστη.³¹⁶ Οι Ναζί απομακρυνθήκαν από τον Θεό. Αυτό ήταν η αιτία που προκάλεσαν τόσα δεινά στην ανθρωπότητα, αλλά και της καταστροφής τους.³¹⁷ Αυτό το κατάντημα των δυνάμεων του άξονα παρουσιάζεται να είναι το μέλλον κάθε εχθρού της πίστης του χριστιανισμού.³¹⁸

Για την σχέση χριστιανισμού – κομμουνισμού οι θέσεις είναι ξεκάθαρες. χριστιανισμός και κομμουνισμός είναι άκρα αντίθετα στην θεωρεία αλλά και στην πράξη. Για να θεμελιώσει της άποψη του το περιοδικό χρησιμοποιεί κείμενα και απόψεις και από τις δύο πλευρές. Αναδημοσιεύει άρθρα πάνω στο θέμα από τις «Ακτίνες» αλλά και από την «Ζωή» του 1925 και του 1931³¹⁹ για να καταδείξει πιθανότατα την ξεκάθαρη θέση του περιοδικού ανεξάρτητα από τα γεγονότα της περιόδου. Το γενικό συμπέρασμα του περιοδικού είναι ότι «δεν γίνεται κάποιος να είναι και χριστιανός και οπαδός ενός τέτοιου συστήματος».³²⁰ Ενώ για να ενισχυθούν οι θέσεις της «Ζωής» παρατίθενται αποσπάσματα από τον χαιρετισμό που απεύθυνε η Σύνοδος της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος στον Ελληνικό Στρατό.

Από την «αντίπαλη» παράταξη χρησιμοποιεί το «Μικρό φιλοσοφικό λεξικό» για να αποδείξει ότι «ο κομμουνισμός δεν είναι απλώς αντίδρασις κατά του Χριστιανισμού, αλλά πλήρης άρνησις αυτού». Στα αποσπάσματα που παρατίθενται η θρησκεία παρουσιάζεται ως όργανο για την παραπλάνηση του λαού και την

---

³¹⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Οκτωβρίου 1945, τ. 1516, σ. 88 και Οι μακρύνοντες ευατούς από Σου – «Η διεστραμμένη επιστήμη», Ζωή, 1 Σεπτεμβρίου 1945, τ. 1514, σ. 65 – 66, Επί των γεγονότων, Ζωή, 9 Αυγούστου 1947, τ. 1581, σ. 208, Επί των γεγονότων, Ζωή, 26 Μαρτίου 1946, τ. 1529, σ. 64 και Επί των γεγονότων, Ζωή, 21 Ιανουαρίου 1947, τ. 1558, σ. 24, Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Οκτωβρίου 1946, τ. 1548, σ. 216, Σύγχρονοι θεομάχοι – Μετά τον απαγχονισμόν, Ζωή, 2 Νοεμβρίου 1946, τ. 1550, σ. 227

³¹⁷ Οι μακρύνοντες εαυτούς από Σου... – Φρικτά ερείπια, Ζωή, Ιουνίος 1945, τ. 1511, σ. 46 και Επί των γεγονότων, Ζωή, Ιούνιος 1945, τ. 1511, σ. 43

³¹⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 20 Σεπτεμβρίου 1946, τ. 1546, σ. 200

³¹⁹ Το μεγάλο πρόβλημα – «Ένα ξεκαθάρισμα», Ζωή, 10 Ιουνίου 1946, τ. 1536, σ. 116 – 117

³²⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Ιουνίου 1946, τ. 1536, σ. 120

πνευματική υποδούλωση των εργαζομένων,³²¹ η θεολογία αναφέρεται ως ψευδοεπιστήμη, ενώ η θρησκεία παρουσιάζεται να είναι όργανο των εκμεταλλευτών και αντιτίθετο στην επιστήμη.³²² Καταλήγει για το ζήτημα η «Ζωή» επιστρέφοντας στην επικαιρότητα *«Αλλ' όταν τέτοια γράφουν και με τέτοιον τρόπον συνεχίζουν την επίθεσιν των κατά του Χριστιανισμού, Περιμένουν συμφωνία εκ μέρους και του πλέον χλιαρού πιστού;»*.³²³

Το περιοδικό κάνει και κάτι που δεν είναι συνηθισμένο. Γενικά παρατηρούμε ότι το περιοδικό παρότι αναφέρεται γενικά στην δραστηριότητα διαφόρων χριστιανικών ομολογιών αποφεύγει να αναφερθεί σε δράσεις της Καθολικής Εκκλησίας, εκτιμάται κυρίως λόγω της σχέσης της με την φασιστική Ιταλία. Ο περιορισμός αυτός σταματάει όταν ο Πάπας Πίος Ιβ' εκδίδει εγκύκλιο που αφορίζει τους κομμουνιστές και τους «συνοδοιπόρους» τους.³²⁴

Η σχέση της «Ζωής» με την αριστερά επιδεινώνονται ραγδαία μετά την διακήρυξη της ΧΕΕ. Αναφορές στον «Ριζοσπάστη» και σε άλλα άλλες εκδόσεις της αριστεράς αντικατοπτρίζουν ότι έχει αρχίσει να αντιλαμβάνεται τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα της «χριστιανικής κίνησης» στον δημόσιο λόγο και χώρο και σκοπεύει να μην το αφήσει να εξαπλωθεί. Η «Ζωή» δεν αφήνει την πρόκληση να πέσει κάτω και απαντά στην πρόκληση μέσα από τα δικά της έντυπα.

Έτσι με αυτή την ευκαιρία κάνει μια ανασκόπηση της δράσης της αδελφότητας στο αλβανικό μέτωπο και κατά την διάρκεια της κατοχής. Κατά το περιοδικό τα μέλη της αδελφότητας αρνήθηκαν στους Γερμανούς να γράψουν και να κάνουν ραδιοφωνικές ομιλίες κατά του κομμουνισμού για αυτό το κήρυγμα του καθεδρικού ναού που αρχικά μεταδιδόταν από το ραδιόφωνο εν συνεχεία απαγορεύτηκε από τις αρχές κατοχής. Υπενθυμίζει ότι σε άλλα μέρη της χώρας μέλη της αδελφότητας σκοτώθηκαν από τους Γερμανούς. Περνά στην αντεπίθεση κατηγορώντας την

---

³²¹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Μαΐου 1946, τ. 1533, σ. 95

³²² Επί των γεγονότων, Ζωή, 20 Μαΐου 1946, τ. 1534, σ. 104

³²³ Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Μαΐου 1946, τ. 1533, σ. 95

³²⁴ Επί των γεγονότων, Ζωή, 28 Ιουλίου 1949, τ. 1667, σ. 216. Αντίστοιχη ανοίγματα στο αντικομμουνιστικό μέτωπο έγιναν μεταξύ της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας τα οποία όμως δεν ευοδώθηκαν περαιτέρω παρατηρεί και ο Γ. Καραγιάννης στο Καραγιάννης, Εκκλησία, σ. 221 - 238

αριστερά ως ηθικό αυτοουργό των καταστροφών στα χωριά(δεν την κατονομάζει, χρησιμοποιεί τον όρο «ας σιωπήσωμεν», αλλά την υπονοεί σαφέστατα), ενώ τις αποδίδει κατηγορίες για την συμπεριφορά που επέδειξαν οι άντρες του ΕΛΑΣ προς τον ιερέα των Καλάβρυτων.

Παράλληλα η «Ζωή» ξεκαθαρίζει και τυχόν υπόνοιες για την σχέση της με το επίσημο κράτος *«Μια δραχμή, ούτε κατά την δουλείαν, ούτε κατά τα 37 έτη της εκδόσεως της «ΖΩΗΣ» δεν εισεπράχθη ποτέ από τον κρατικόν ή εκκλησιαστικόν ή ιδιωτικόν ή άλλον ταμείον ή από δωρεά ή από κληροδότημα»*.³²⁵

Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1945, με ευκαιρία κάλεσμα προς τους νέους να γίνουν κήρυκες του ευαγγελίου, αφού υπενθυμίσει το κακό που προξένησε η αντιχριστιανική ιδεολογία των χωρών του «Άξονα» στον κόσμο καταλήγει ότι η νεολαία γνωρίζει τον φασισμό δεξιά η αριστερό.³²⁶ Το περιοδικό επανέρχεται τον Ιούνιο του 1945 με τον υπότιτλο «η διεθνής του χριστιανισμού» αφού παραθέσει γεγονότα που κατ' αυτό δείχνουν την αναζωπύρωση του χριστιανισμού σε όλη την Ευρώπη στην συνέχεια θα συνδέσει τον κομμουνισμό και χιτλερισμό ως διώκτες του χριστιανισμού.³²⁷ Εν συνεχεία σειρά άρθρων αναλαμβάνει την παρουσίαση του ναζισμού και κομμουνισμού σαν δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.³²⁸ Ενώ τον Φεβρουάριο του 1947 η «Ζωή» σε μια προσπάθεια να κάνει την σύνδεση ναζισμού – κομμουνισμού ξεκάθαρη, σε δύο υποενότητες παραθέτει άρθρα που δημοσιεύτηκαν στον τύπο εναντίον της αδελφότητας. Στην μεν πρώτη από φιλοναζιστικά έντυπα στην δεύτερη από κομμουνιστικά. Καταλήγει με το επιμύθιο *«Και αυτό είναι τόσο φυσικόν [σ.τ.σ ότι είναι σαν να τα έγραψε το ίδιο χέρι]. Διότι η ίδια αιτία τα κινεί: Η αποστασία από τον Χριστόν και ο υλισμός. Ο ίδιος σκοπός επιδιώκεται και από τον εθνικοσοσιαλισμόν και από τον κομμουνιστικόν υλισμόν: Η καταπολέμις του Χριστιανισμού και κάθε ζωντανού χριστιανικού έργου που*

³²⁵ Επί των γεγονότων, Ζωή, 7 Φεβρουαρίου 1947, τ. 1560, σ. 39 – 40

³²⁶ «όταν η αποστασία του Άξονος έδιδε τόσον κακοποιόν δύναμιν είς συστήματα που ωνομάσθησαν «φασιστικά», «εθνικοσοσιαλιστικά» κλπ [...] (η νεολαία) έλαβε πικράν πείραν όλων των συστημάτων του φασισμού δεξιού ή αριστερού» Επίκαιρα – Προς τους νέους, Ζωή, 15 Σεπτεμβρίου 1945, τ. 1515, σ. 73 – 74

³²⁷ Ανάγκη αυτοκριτικής – Το πνεύμα αυτοθυσίας, Ζωή, 20 Ιουνίου 1946, τ. 1537, σ. 127

³²⁸ «Θα ιδή ο αναγνώστης ότι φασισμός και κομμουνισμός είναι εις την ουσίαν και εις τας μεθόδους επιβολής το ίδιο νόμισμα» Επί των γεγονότων, Ζωή, 14 Ιουνίου 1947, τ. 1574, σ. 152

θεωρούν εμπόδιον εις τα επιδιώξεις των , δηλαδή εις την κατάργησιν της αλήθειας και πάσης ελευθερίας, εις την υποδούλωσιν δε ψυχών και σωμάτων εις μίαν αφόρητον υλιστικήν ζωήν».³²⁹

Ο άθεος – υλιστικός πολιτισμός έφερε την ανθρωπότητα στο κατάντημα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Είναι ο πολιτισμός που ακολουθεί τα ιδανικά του Νίτσε «αδέλφια μου γίνετε σκληροί» και «η καλωσύνη είναι αδυναμία». Αυτόν τον πολιτισμό μας αναφέρει ότι «κήρυτται» και ο Ροϊδης για να αναρωτηθεί υπονοώντας τους οπαδούς της αριστεράς «και ύστερα υπάρχουν άνθρωποι που θαυμάζουν ακόμη αυτόν τον πολιτισμόν».³³⁰ Για να επιβεβαιώσει την θεωρητική σχέση εθνικοσοσιαλισμού με τον κομμουνισμό στον τομέα της βιαιότητας, της ωμότητας και της απανθρωπιάς χρησιμοποιεί ως παράδειγμα τις καταγγελίες του Μητροπολίτη Γρεβενών για την δολοφονία του ηγούμενου και ενός μοναχού στην Μονή Ζαβέρδας.³³¹ Μνεία γίνεται και στις επεκτατικές τάσεις των δυο πλευρών: «Όπως τότε ο εθνικοσοσιαλισμός του Χίτλερ κατέπινε την μίαν μετά την άλλην χώραν, δια να επιβάλει την «νέαν τάξιν πραγμάτων», έτσι και τώρα. Άλλος αντίστοιχός του ερυθρός φασισμός καταπίνει την μίαν μετά την άλλην χώραν, με ταχύτητα πολύ μεγαλυτέραν, δια να εγκαταστήσει την «νέαν δημοκρατίαν», την νέαν πρωτοφανούς σκληρότητας απολυταρχία. Εις την αθεΐαν αποβλέπει η μια. Εις την υλιστικήν αθεΐα η άλλη».³³² Αντίστοιχα με τον υπότιτλο η «εποχή των θεοποιήσεων» επισημαίνει ένα ακόμη κατά το περιοδικό κοινό χαρακτηριστικό των δύο πλευρών, την ύπαρξη ενός ηγέτη ο οποίος περιβάλλεται από υπερεξουσίες και ένα πέπλο υπερδυνάμεων. Γράφει χαρακτηριστικά «Δι' αυτό και εις έν από τα νεοπαγή ολοκληρωτικά κράτη, ο μέχρι προ ολίγου καιρού εντελώς άγνωστος, σήμερα δε μοναδικός «αρχηγός του λαού» προπαγανδίζει και επιβάλει την... θεοποιήσιν του [...] Αλήθεια τι περισσότερο από αυτά edίδασκε η ναζιστική Γερμανία στην νεολαίαν της; Αλλά το πάθημα του

³²⁹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 21 Φεβρουαρίου 1947, τ. 1562, σ. 56

³³⁰ Το ψέμα του πολιτισμού, Ζωή, Ιανουάριος 1945, τ. 1506, σ. 2 – 3

³³¹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 3 Απριλίου 1947, τ. 1567, σ. 96

³³² Επί των γεγονότων, Ζωή, 5 Μαρτίου 1948, τ. 1607, σ. 72

*θεοποιηθέντος Φύρερ, όπως και το πάθημα του αποστάτου λαού , δεν συνετίζουν τους σημερινούς μιμητάς του;».*³³³

---

³³³ Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Αυγούστου 1947, τ. 1580, σ. 200

3.6 Εθνικιστική ιδεολογία

Το περιοδικό ασπάζεται το σχήμα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, για την συνέχεια του ελληνικού έθνους από τα αρχαία χρόνια μέχρι την σύγχρονη εποχή. Κατά το σχήμα αυτό η ιστορία του Ελληνικού έθνους αποτελείται από τρία συνεχόμενα τμήματα. Την αρχαία Ελλάδα, το Βυζάντιο και το σύγχρονο ελληνικό κράτος. Μάλιστα κατά την «Ζωή», χρησιμοποιώντας παραπομπές από τον Παπαρρηγόπουλο, ο χριστιανισμός ήταν το στοιχείο εκείνο που διέσωσε το αρχαίο ελληνικό έθνος – πνεύμα μέσω του Βυζαντίου,³³⁴ όπως γράφει χαρακτηριστικά *«Το έθνος το ελληνικόν, το οποίον απ' αρχής υπεδέχθη το μέγα τούτο άγγελμα, και επίστευσεν εις τον Σωτήρα, και παρουσίασε την εκ της ειδωλολατρικής καταπτώσεως ανάστασιν και ζωήν, και εμεγαλούργησεν επί μίαν χιλιετείαν δια του Βυζαντίου»*.³³⁵

Περιγραφικό γίνεται το περιοδικό στα χαρακτηριστικά του Ελληνικού Έθνους. Εκτός από διάσπαρτες αναφορές του αφιερώνει για αυτόν το σκοπό μια ξεχωριστή σειρά άρθρων με τον τίτλο «Ανάγκη αυτοκριτικής». Ενώ σε άλλη σειρά άρθρων με τίτλο «Δια τα ελληνικά έθιμα» διαπιστώνει *«Αυτά (τα έθιμα) υποδηλώνουν την ηθικήν μόρφωσιν και την ηθικήν ζωήν του λαού [...] Όσον δεν περισσότερα καλά έθιμα έχει ένα λαός, τόσον και περισσότερον ηθικώς ανεπτυγμένος είναι [...] Διότι ο πολιτισμός ενός έθνους δεν κρίνεται από την τελειότητα των συγκοινωνιακών μέσων και το ύψος των κτηρίων του, αλλά από την ηθικήν ποιότητα του [...] Και το ελληνικόν έθνος [...] είναι ένα έθνος χριστιανικό»*.³³⁶

Εκτός από στοιχεία που συνδέουν τους ανθρώπους με ένα έθνος, κατά την θεωρία του εθνικισμού, υπάρχουν και στοιχεία που τους αποκόπτουν, που τους ξεχωρίζουν, από αυτό. Έτσι λοιπόν ο χριστιανισμός, ένα από τα παρουσιαζόμενα συνδετικά στοιχεία του ελληνικού έθνους, αποτελεί προϋπόθεση για να είναι κάποιος μέλος του. Έτσι κατά την «Ζωή» *«το ελληνικόν έθνος συνδέεται κατά τρόπον απολύτως άμεσον με την εις τον αναστάντα Χριστόν πίστιν. Αλλά οι πολέμιοι έδειξαν*

---

³³⁴ Επί των γεγονότων - Η μόνη σωτηρία, Ζωή, Δεκέμβριος 1944, τ. 1505, σ. 95 – 96

³³⁵ Δια την εποχήν – Ο Ευαγγελισμός, Ζωή, 21 Μαρτίου 1948, τ. 1609, σ. 81

³³⁶ Δια τα ελληνικά έθιμα – Μια αναδρομή, Ζωή, 3 Ιανουάριος 1947, τ. 1556, σ. 5 – 6

ότι πίστις χριστιανική, ειλικρινής εις τον ανάστατα Χριστόν αφωσίωσις, και ζωή πράγματι ελληνική είναι ταυτόσημα. Δεν ημπορεί να υπάρξει Έλλην και Ελληνισμός πραγματικός χωρίς να υπάρχει πρωταρχική και διευθύνουσα ζωή ειλικρινούς πίστεως και αποφασιστικής αφοσώσεως εις τον αναστάντα Χριστόν».³³⁷ Μάλιστα δεν εξαιρούνται της αποκοπής από τον εθνικό κορμό και άνθρωποι της «δεξιάς» παράταξης εφόσον δεν ασπάζονται τις χριστιανικές αρχές «Αυτό πάντως θα αποδείξουν οι καιροί μας. Ότι από αιώνων πλέον ο Χριστιανισμός και ο Ελληνισμός έχουν συνενωθή κατά τοιούτον τρόπον, ώστε μόνον όσοι κρατούν έθιμα και παραδόσεις της χριστιανικής πράξεως – έγινε δι' αυτές πλατύς λόγος εις άλλην στήλην – μόνον αυτοί μένουν Έλληνες. Οι άλλοι είναι υλισταί, έστω και αν λέγονται «δεξιοί», οι οποίοι δια την ασπλαχνίαν και αφιλάδελδον θα πάρουν από τον Θεόν τον μισθόν της αγωγής τους».³³⁸

Το πιο ενδιαφέρον όμως στο ζήτημα του εθνικισμού είναι μια ιεράρχηση που επιχειρείται στις αξίες «Άτομον, Πατρίς, Ανθρωπότης» σε ομώνυμο άρθρο. Το πρώτο που ξεκαθαρίζεται είναι ότι «Ο Χριστιανισμός παραδέχεται την πατρίδα ως κάτι το αγαθόν, το σεβαστόν, ως μίαν 'αξίαν'», δεύτερη παρατήρηση είναι ότι «Ο Χριστιανισμός δεν παραδέχεται την αξίαν αυτήν ως απόλυτον, ως ευρισκόμενην υπεράνω πάσης άλλης αξίας, αλλά αντιθέτως, την εντάσσει μέσα εις την ιεραρχικήν κλίμακα των αξιών, και την υποτάσσει εις τα αξίας που είναι παραπάνω από αυτή». Έτσι λοιπόν στην ιεράρχηση των αξιών γίνεται με την ακόλουθη σειρά: πρώτα ο χριστιανισμός και μετά Ελλάδα, καυτηριάζοντας μάλιστα τον «'συντηρητικό' αυτό ωφελιμισμό, που υποβιβάζει την θρησκείαν εις απλούν μέσον και όργανον». Κατά την «Ζωή» ο σκοπός της Εκκλησίας είναι να συμπεριλάβει όλη την ανθρωπότητα, να γίνει «καθολική», να έχει έναν οικουμενικό προσανατολισμό «Η αντίθετος αντίληψις, ότι θα κάμνω ό,τι συμφέρει εις την πατρίδα μου, αδιάφορον αν αυτό είναι δίκαιον ή άδικον, ο παράφρων αυτός σωβινισμός που παρατειρείται κυρίως εις τους μεγάλους λαούς, είναι αντιχριστιανικός απ' άκρου εις άκρον» για να καταλήξει σε

³³⁷ Επί των γεγονότων - «Ημέρα Κυρίου», Ζωή, 23 Απρίλιου - 1 Μαΐου 1949, τ. 1655-1656, σ. 128

³³⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 30 Νοεμβρίου 1947, τ. 1595, σ. 320

άλλη μια ιεράρχηση *«Είπαμεν: οικογένεια, πατρίς, ανθρωπότης είναι ή εκ των κάτω προς τα επάνω σειρά αξιών»*.

Από την άλλη το περιοδικό κρίνει αναγκαίο να ξεκαθαρίσει ότι δεν βρίσκεται στο αντίθετο άκρο. Εκφράζοντας τον προβληματισμό του για τις πιθανότητες μιας παγκόσμιας ειρήνης κρατάει αποστάσεις από την θέση του να μένει κάποιος αμέτοχος στην σύγκρουση της εποχής *«αν την πατρίδα μας την θυσιάζωμεν πράγματι χάριν της ειρήνης, ή χάριν του τομαριού μας και χάριν ακριβώς των εχθρών της παγκοσμίου ειρήνης [...] Αλλά το να προσφέρωμεν την πατρίδα μας θύμα, «μεζέν» εις τα κατακτητικά σχέδια, εις τας αρπακτικές ορέξεις εκείνων που καταλύουν και ματαιώνουν κάθε τέτοια ελπίδα, είναι άλλο πράγμα... εκ διαμέτρου αντίθετον από το πρώτον»*.³³⁹

Τελικά κατά το περιοδικό, μπροστά στην οικουμενική διάσταση του χριστιανισμού, η έννοια της φιλοπατρίας έχει αμφίσημη έννοια στην ελληνική περίπτωση. Δηλαδή φιλοπατρία δεν είναι μόνο να αγαπάς την πατρίδα σου, αλλά το να ενδιαφέρεσαι ώστε η πατρίδα σου να αγαπά τον Χριστό.³⁴⁰

Το ερώτημα ανατολή ή δύση και η χρησιμότητα της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι είναι ένα ερώτημα που απασχολεί τον ελληνικό δημόσιο λόγο από τα πρώτα χρόνια του νεότερου Ελληνικού κράτους. Στο ερώτημα αυτό, που παραμένει κατά ένα τρόπο επίκαιρο, βλέπουμε ότι εκφράζει την θέση της και η «Ζωή».

Έτσι το περιοδικό κατατάσσει την Ελλάδα απευθείας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι. Επισημαίνοντας όμως ότι η Ευρώπη δεν περιμένει από την Ελλάδα μηχανήματα και πρώτες ύλες. Αυτά μπορεί να τα παράγει μόνη της. Η Ευρώπη χρειάζεται την Ελλάδα για την πνευματική της παραγωγή *«Πνεύμα χρειάζεται. Πνευματικόν πολιτισμόν, ψυχήν, υγεία [...] Χριστιανικός πολιτισμός της χρειάζεται»*. Διαπιστώνουμε ότι καθώς παρουσιάζει το σχήμα της συνέχειας του Ελληνικού έθνους από τα αρχαία χρόνια μέχρι την σύγχρονη εποχή τονίζει ότι η Ελλάδα πάντα

³³⁹ Επίκαιρα προβλήματα – Άτομον, Πατρίς, Ανθρωπότης, Ζωή, 14 Φεβρουαρίου 1947, τ. 1561, σ. 41 – 42

³⁴⁰ «το ότι ο Χριστιανισμός είναι προορισμένος να περιλάβη όλον τον κόσμο, αυτό όχι μόνον δεν αντίκειται εις την φιλοπατρίαν, αλλά και την καθαρίζει, της δίδει τον πρέποντα τόνο, την εξυψώνει. [...] «Φιλοπατρία είναι κυρίως το βαθύ ενδιαφέρον μου να αγαπά ή πατρίς μου τον Χριστόν» Δια την εποχήν – Ελευθερα από ατοπήματα, Ζωή, 24 Μαΐου 1948, τ. 1617, σ. 145 -146

ήταν μικρή χώρα παρά ταύτα η θρησκευτικότητα των Ελλήνων έκανε την διαφορά «Εθέρμαινε την ύπαρξη των κάποια υπερυλική ακτινοβολία». Τελικά το αίτημα αυτό του διαλόγου της Δύσης με τον Ελληνικό χριστιανικό πολιτισμό έρχεται, κατά την «Ζωή», από το εξωτερικό *«Οι κορυφαίοι διανοούμενοι του εξωτερικού δίδουν σήμερα το σύνθημα να επιστρέψουν οι ευρωπαίοι «εις το πνεύμα των αρχαίων μεγάλων πατέρων της Ελληνικής Ορθοδοξίας».*³⁴¹

---

³⁴¹ Η μικρά ζύμη, Ζωή, Δεκέμβριος 1944, τ. 1505, σ. 89 – 90

3.7 Εξωτερική πολιτική

Στην τελευταία σελίδα του περιοδικού, στην στήλη «Επί των γεγονότων», αναπτύσσεται και η άποψη της χριστιανικής κίνησης σχετικά με την εξωτερική πολιτική. Το ευμετάβλητο διεθνές περιβάλλον αποτελεί τροφή για σχολιασμό και κριτική. Τα κύρια θέματα που απασχολούν είναι η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων μπροστά στο «Ελληνικό πρόβλημα», η κατάσταση στην ΕΣΣΔ, αλλά και πρωτοφανή για την εποχή θέματα όπως η χρήση της ατομικής βόμβας και της ατομικής ενέργειας, αλλά και ο νεοσύστατος διεθνής οργανισμός που ονομάζεται ΟΗΕ και έχει ως σκοπό την διατήρηση της παγκόσμιας ειρήνης.

Από τον Οκτώβριο του 1945 ξεκινά μια σειρά άρθρων κριτικών σχετικά με την στάση των «Μεγάλων Δυνάμεων» προς την Ελλάδα μετά το πέρας του πολέμου. Παρουσιάζει μάλιστα εγκωμιαστικά δημοσιεύματα του ξένου τύπου της εποχής 1940 – 1941 για την δράση της Ελλάδας στο Αλβανικό μέτωπο αλλά και εν συνεχεία κατά την Γερμανική επίθεση, τονίζοντας ότι αντί να βοηθηθεί η Ελλάδα για την βοήθεια που προσέφερε, βοηθούνται οι δορυφόροι των μεγάλων δυνάμεων.³⁴² Θυμίζει τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς στην κατεχόμενη Ελλάδα και τις υποσχέσεις που δίνονταν τότε για ανοικοδόμηση μέσω ραδιοφώνου: *«Έννοια σας και όλα αυτά που καταστρέφονται σήμερα θα σας τα ξαναφτιάξουμε καινούργια, σιδηροδρόμους, γεφύρια, λιμένας [...] τι είδους αξιοπιστία των 'Μεγάλων Συμμάχων' μας, τι είδους δικαιοσύνη που περιμένουν οι μικροί λαοί από τους πλούσιους και μεγάλους είνε αυτή»*.³⁴³ Ο ηρωισμός που επέδειξαν οι Έλληνες στρατιώτες στα παιδιά των μαχών που αναγνωρίστηκε, κατά την «Ζωή», ακόμη και από τους Γερμανούς, δικαιολογεί το αίτημα για δικαιοσύνη προς την Ελλάδα.³⁴⁴ Τα ερωτηματικά για τις «Μεγάλες Δυνάμεις» εντείνονται ενώ λαμβάνει χώρα η Διάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι το 1946. Στον δημόσιο λόγο παραμένουν «ανοικτές» διεκδικήσεις από την αντίστοιχη σύνοδο στο Παρίσι το 1919. Β. Ήπειρος, Ελληνοβουλγαρικά και Ελληνογιουγκοσλαβικά

---

³⁴² Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Οκτωβρίου 1945, τ. 1516, σ. 88

³⁴³ Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Ιανουαρίου 1946, τ. 1522, σ.8

³⁴⁴ Ανάγκη αυτοκριτικής – Ηρωισμός-Φαινόμενο, Ζωή, 10 Ιουλίου 1946, τ. 1539, σ. 141 - 142

σύνορα, Δωδεκάνησα και Κύπρος θεωρούνται ζητήματα εκκρεμή με μεγάλη απήχηση στον εθνικό χώρο. Ιδιαίτερα επισημαίνεται ο ρόλος στην διάσκεψη του Υπουργού Εξωτερικών της Γαλλίας, Francisque Gay. Τονίζεται ότι είναι αρχηγός χριστιανικού κόμματός και κατηγορείται ότι «έφαγε την χριστιανικήν ηθικήν, κατέπνιξε την φωνήν της δικαιοσύνης» για να μην γίνει δυσάρεστος στην Σοβιετική αντιπροσωπία.³⁴⁵ Επισημαίνεται η άδικη επίθεση που δέχεται η χώρα κατά την διάσκεψη στο Παρίσι, και εκφράζεται ο φόβος ότι θα γίνει θύμα της εχθροπάθειας που χωρίζει τις «Μεγάλες Δυνάμεις».³⁴⁶

Αρχές Οκτωβρίου του 1946, όταν η διάσκεψη φτάνει προς το τέλος της, είναι πλέον φανερό ότι τα ελληνικά αιτήματα – ειδικά για την Β. Ήπειρο και τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα - δεν πρόκειται να ικανοποιηθούν. Μετά τις προγραμματικές δηλώσεις της νέας κυβέρνησης στην βουλή ο πρωθυπουργός σε μια κίνηση εντυπωσιασμού συμπεριλαμβάνει τους πολιτικούς αρχηγούς όλων των αστικών κομμάτων στην εθνική αντιπροσωπία και μεταβαίνουν στο Παρίσι στις 4 Οκτωβρίου 1946,³⁴⁷ το θέμα μονοπωλεί τον τύπο, διοργανώνονται διαδηλώσεις διαμαρτυρίας στην Αθήνα, στην ίδια γραμμή κινείται και η «Ζωή» που καταγγέλλει ότι με την πολιτική που ακολουθούν οι «Μεγάλες Δυνάμεις» αφήνουν την Ελλάδα ανυπεράσπιστα προς τα βόρεια σύνορά της.³⁴⁸

Τελικά η συνθήκη Ειρήνης υπογράφεται τον Φεβρουάριο του 1947 χωρίς να ευοδωθούν οι ελληνικές αξιώσεις. Ο λόγος κατά την «Ζωή»: «εις δε τας καρδίας πολλών συμμάχων ο υπολογισμός, η σκοπιμότης, η ιδιοτέλεια, ο ποικιλόμορφος εγωισμός», η συνθήκη δεν έγινε επί χριστιανικών βάσεων όπως και αυτή των Βερσαλλιών και υπονοείται ότι είναι καταδικασμένη να αποτύχει.³⁴⁹ Μάλιστα αντιπαραβάλλει την κατάσταση πριν τον πόλεμο, που η Ελλάδα ήταν θύμα του

---

³⁴⁵ Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Σεπτεμβρίου 1946, τ. 1544, σ. 184

³⁴⁶ «Αφού εξητλήθησαν αι ψειδεῖς και ασύστατοι κατηγορίαι, αφού εξεδηλώθει, με λόγια τόσο πικρά, εις βάρος της χώρας μας ὅλη η αντίθεσις και εχθροπάθεια που χωρίζει τους «Μεγάλους» και τα συμφέροντά των, επιζητείται τώρα και κάτι που ισοδυναμεί με διαμελισμόν, με ολοκληρωτικήν θυσίαν, με εξαφάνισίν μας» Επί των γεγονότων - «Το θύμα», Ζωή, 20 Σεπτεμβρίου 1946, τ. 1546, σ. 200

³⁴⁷ Καθημερινή, 4 Οκτωβρίου 1946, σ. 1

³⁴⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Οκτωβρίου 1946, τ. 1548, σ. 216

³⁴⁹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 28 Φεβρουαρίου 1947, τ. 1563, σ. 64

φασισμού, με την κατάσταση μετά τον πόλεμο, όπου κατά την γνώμη του η Ελλάδα είναι θύμα των συμμάχων και της πολιτικής τους.³⁵⁰

Η κριτική συνεχίζεται κυρίως προς την Μ. Βρετανία για την στάση της στο «Ελληνικό ζήτημα», με αφορμή την μετάδοση ταυρομαχιών από βρετανικό ραδιοσταθμό την ώρα που είναι σε εξέλιξη η εμφύλια σύγκρουση στην χώρα επισημαίνει δεικτικά ότι παράλληλα με τα αθώα ζώα των ταυρομαχιών υπάρχουν νεκροί στις μάχες του εμφυλίου. Παρομοιάζοντας τους Βρετανούς με τους αρχαίους Ρωμαίους, τονίζουν πως «δεν ωμιλούν για το πρόβλημα» και κάνουν τα στραβά μάτια όπως και εκείνοι.³⁵¹

Πολύ λίγες είναι οι φορές που βλέπουμε να στέλνονται ευχαριστίες προς τρίτες χώρες. Τον Μάρτιο του 1946 με την ευκαιρία της αποστολής τευχών της «Ζωής» στην Αμερική εκφράζονται ευχαριστίες προς ΗΠΑ και Καναδά για την επισιτιστική βοήθεια μέσω UNRRA και στους ομογενείς των ΗΠΑ αντίστοιχα για την βοήθεια κατά την διάρκεια της κατοχής.³⁵² Αργότερα οι ευχαριστίες για την οικονομική βοήθεια εκφράζονται ενώ παράλληλα διευκρινίζεται ότι αυτές γίνονται με βάση το συμφέρον των ΗΠΑ στην περιοχή. Το περιοδικό κατ' αρχάς αντιπαραθέτει ΗΠΑ με Ευρωπαϊκές χώρες που παρότι έχουν και αυτές συμφέρον, δεν βοήθησαν την Ελλάδα, αλλά «συνέχισαν το έργο των κατακτητών»,³⁵³ αλλά εν συνεχεία εκφράζει την δυσπιστία του για το αν οι εξαγγελίες «αμέσου και μακροχρονίου οικονομικής βοήθειας» των ΗΠΑ πρόκειται να ευοδωθούν.³⁵⁴

Το περιοδικό αντιμετωπίζει με καχυποψία τις υποσχέσεις των μεγάλων δυνάμεων για παγκόσμια ειρήνη.³⁵⁵ Υπενθυμίζει με πόσες προσδοκίες έγινε δεκτή η ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών και την κατοπινή αποτυχία της και τους φόβους του για αντίστοιχη πορεία του ΟΗΕ, αναμένει να δει το πώς θα κινηθεί στο ζήτημα

---

³⁵⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 7 Μαρτίου 1947, τ. 1564, σ. 72 Για την κριτική που ασκείται στις Μεγάλες Δυνάμεις και την αγωνία για τον ρόλο που διαδραματίζουν βλέπε και Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Σεπτεμβρίου 1946, τ. 1545, σ. 192, Επί των γεγονότων, Ζωή, 9 Αυγούστου 1947, τ. 1581, σ. 208, Επί των γεγονότων, Ζωή, 30 Νοεμβρίου 1947, τ. 1595, σ. 320

³⁵¹ Επί των γεγονότων - «εποχή των θεοποιήσεων», Ζωή, 1 Αυγούστου 1947, τ. 1580, σ. 200

³⁵² Επί των γεγονότων, Ζωή, 26 Μαρτίου 1946, τ. 1529, σ. 64

³⁵³ Επί των γεγονότων, Ζωή, 4 Ιουνίου 1947, τ. 1573, σ. 144

³⁵⁴ Επί των γεγονότων, Ζωή, Ιανουάριος 1947, τ. 1556, σ. 8

³⁵⁵ Επί των γεγονότων, Ζωή, 25 Ιανουαρίου 1946, τ. 1524, σ. 24

του παγκόσμιου λιμού, λαμβάνοντας υπόψιν ότι κατά τον διευθυντή της UNRRA τα τρία τέταρτα των παιδιών ηλικίας 6 – 14 ετών υποσιτίζονται στην Ελλάδα.³⁵⁶ Τον Δεκέμβρη του 1946 το «Ελληνικό ζήτημα» απασχολεί τον ΟΗΕ το περιοδικό υποστηρίζει ότι *«εμπειρογνώμονες [...] ερχόμενοι μάλλον εμποδίζουν παρά προάγουν την υπόθεσίν»* έρχονται ως δώρα των «Μεγάλων Δυνάμεων» εκφράζοντας και πάλι την πεποίθησή του ότι η χώρα δεν πρέπει να στηρίζεται στις μεγάλες δυνάμεις αλλά στην σωτηρία *«που δίνει ο μόνος Σωτήρ»*.³⁵⁷ Ενώ τον Ιούλιο του 1947 διαμαρτύρεται για την αργοπορία του ΟΗΕ να δώσει κάποια λύση. Κατά την «Ζωή», οι συζητήσεις συνεχίζονται πάρα τα πορίσματα της διεθνούς επιτροπής που είχε έρθει στην Ελλάδα και *«επιστοποίησεν πόσον οι βόρειοι γείτονές της την αδικούν, επιβουλόμενοι την ειρήνην και ασφάλειαν της»*.³⁵⁸ Επισημαίνει ότι ενώ απειλείται τρίτος παγκόσμιος πόλεμος εξαιτίας της συμπεριφοράς – υπονοεί – των χωρών του Σοβιετικού μπλοκ, ο ΟΗΕ ασχολείται με δευτερεύοντα ζητήματα.³⁵⁹ Τον Οκτώβριο του 1947 με αφορμή την απόφαση της ολομέλειας του ΟΗΕ για αποστολή νέας επιτροπής έρευνας για το «ελληνικό ζήτημα» επισημαίνεται η αποτυχία της προηγούμενης. Εκφράζεται και πάλι η ελπίδα ότι τελικά ο λαός θα καταλάβει ότι ο μόνος σωτήρας που πρέπει να προσβλέπει είναι ο Χριστός, μετά την εκτιμώμενη αποτυχία και της νέας αποστολής.³⁶⁰ Λόγω της μέχρι τώρα αδυναμίας του να δώσει λύση στο «ελληνικό ζήτημα» οι απόψεις της «Ζωής», ότι δεν έχει την ικανότητα να διαδραματίσει κάποιο ρόλο στη διεθνή σκηνή³⁶¹ και ότι θα αποτύχει όπως η ΚΤΕ, επαναλαμβάνονται.³⁶²

---

³⁵⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 18 Φεβρουαρίου 1946, τ. 1526, σ. 40

³⁵⁷ Επί των γεγονότων, Ζωή, 4 Δεκεμβρίου 1946, τ. 1552, σ. 256

³⁵⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 8 Ιουλίου 1947, τ. 1577, σ. 175

³⁵⁹ «και όταν τώρα απειλείται τρίτος και χειρότερος πόλεμος, διότι μέλη του ΟΗΕ επιχειρούν να υποδουλώσουν και άλλους λαούς-πόσα ξέρει για αυτό το ζήτημα η χώρα μας!-δεν είναι φαιδρόν δεν είναι υποκρισία, να γίνεται λόγος δια δούλους που υπάρχουν εις την Κίνα και την Αφρικήν;» Επί των γεγονότων, Ζωή, 21 Ιουλίου 1947, τ. 1579, σ. 192

³⁶⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 5 Οκτωβρίου 1947, τ. 1591, σ. 288 Αντίστοιχα για το «ελληνικό ζήτημα» στον ΟΗΕ βλέπε Επί των γεγονότων, Ζωή, 14 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1948, τ. 1635, σ. 296, Επί των γεγονότων, Ζωή, 8 Δεκεμβρίου 1948, τ. 1638, σ. 320, Επί των γεγονότων, Ζωή, 24 Δεκεμβρίου 1948, τ. 1640, σ. 336, Επί των γεγονότων - «Συμφωνία... που δεν τηρούνται», Ζωή, 17 Μαΐου 1949, τ. 1658, σ. 144

³⁶¹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 27 Σεπτεμβρίου 1948, τ. 1629, σ. 248

³⁶² Επί των γεγονότων, Ζωή, 27 Σεπτεμβρίου 1947, τ. 1587, σ. 255 Αντίστοιχοι φόβοι – ότι θα αποτύχει – εκφράζονται και με την ίδρυση της ΟΥΝΕΣΚΟ Επί των γεγονότων, Ζωή, 16 Ιουλίου 1947, τ. 1578, σ. 184

Τελικά το πρόβλημα που κατά την «Ζωή» καθιστά θνησιγενή τον ΟΗΕ, είναι ο «παραμερισμός του Θεού» από την λογική του οργανισμού. Ως απόδειξη αυτής της λογικής αναφέρεται η συμμετοχή της Ρωσίας και των άλλων κομμουνιστικών χωρών στον οργανισμό. Οι θέσεις γίνονται ξεκάθαρες με την αφορμή την συμμετοχή της Ρωσίας στην επιτροπή των δικαιωμάτων του ανθρώπου³⁶³ ενώ με την ευκαιρία της «Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου» από τον ΟΗΕ εκφράζονται οι επιφυλάξεις κατά πόσο μπορούν αυτά να επιτευχθούν αφού «παραμέρισε (η διακήρυξη) τον Θεόν» προκειμένου να ευχαριστήσουν την Ρωσία. Χρησιμοποιεί για παράδειγμα την Ρουμανία στην οποία αναφέρει ότι απαγορεύτηκε ο εορτασμός των Χριστουγέννων παρά την σχετική πρόβλεψη της «διακήρυξης» για σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας.³⁶⁴ Κάνοντας παράλληλα μια συσχέτιση εθνικοσοσιαλισμού – κομμουνισμού, διαπιστώνει ότι λόγω της ιδεολογίας των κομμουνιστών δεν είναι αξιόπιστη η υπογραφή τους.³⁶⁵ Έτσι ο ΟΗΕ γίνεται μια αφορμή για την «Ζωή» πρώτον να παρουσιάσει τις θέσεις του περί του υλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο «υλισμός» και η συνεπαγόμενη «αθεΐα» είναι αυτά που καθιστούν τις Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες επικίνδυνες για την Παγκόσμια ειρήνη

Το περιοδικό κυρίως μετά τον Μάιο του 1947 με έναν αριθμό αναφορών στην στήλη «Επί τον γεγονότων» θα προσπαθήσει να αποδώσει την άποψη του για την εικόνα του κόσμου «πίσω από το παραπέτασμα», την εικόνα των χωρών του Σοβιετικού Μπλοκ, εστιάζοντας κυρίως στο θέμα της θρησκείας .

Αρχικά τα άρθρα του εξαντλούνται σε υπαινιγμούς για «λαούς που είχαν ονομασθή χριστιανικοί»³⁶⁶ και γενικόλογη κριτική στα κράτη που τάχθηκαν «πολέμιοι στον Χριστό»³⁶⁷. Αργότερα όμως θα προχωρήσει σε ποιο στοχευμένη κριτική είτε στο εκπαιδευτικό σύστημα της Γιουγκοσλαβίας στην οποία, σύμφωνα με περιστατικό που παρουσιάζει η «Ζωή», τα παιδιά με τεχνάσματα διδάσκονται να πιστεύουν όχι

---

³⁶³ «...συμμετέχει –προς εμπαιγμό όλων- και η Ρωσία, η οποία είναι γνωστόν πόσον και πως σέβεται τα δικαιώματα του ανθρώπου [...] εζήτησε να διαγραφεί από τα Πρακτικά της Επιτροπής το ότι «ο άνθρωπος έχει πλαστεί κατ' εικόνα Θεού» Επί των γεγονότων, Ζωή, 22 Νοεμβρίου 1948, τ. 1636, σ. 304

³⁶⁴ Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Ιανουαρίου 1949, τ. 1641, σ.8

³⁶⁵ Επί των γεγονότων - «Συμφωνία... που δεν τηρούνται», Ζωή, 17 Μαΐου 1949, τ. 1658, σ. 144

³⁶⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 3 Μαΐου 1947, τ. 1570, σ. 120

³⁶⁷ Επί των γεγονότων, Ζωή, 14 Μαΐου 1947, τ. 1551, σ. 128

στον Θεό αλλά στον Στρατάρχη Τίτο³⁶⁸ είτε αργότερα στην Ουγγαρία, που κατηγορείται για διωγμούς χριστιανών μετά από «σκηνοθετημένη» δίκη, εκεί θα προσθέσει η «Ζωή» σε μια προσπάθεια να ταιριάξει τις εικόνες που δίνει για το εσωτερικό και το εξωτερικό: *«Η οποία (δίκη) μαρτυρεί το άσβεστο μίσος του κομμουνισμού εναντίων της χριστιανικής εκκλησίας. Δυστυχώς το μίσος αυτό το γνώρισε πολύ ενωρίτερον εις τας αγριωτέρας του εκδηλώσεις η ελληνική εκκλησιάς. Εκατοντάδες ιερέων της εδιώχθησαν, ετυραννήθισαν, εσφαγιάσθησαν, εσταυρώθησαν από τους εχθρούς του Θεού και της κοινωνίας, όπως ορθότατα παρατηρεί εις σχετικήν του ανακοίνωσιν και ο Αρχιεπίσκοπός»*.³⁶⁹ Αντίστοιχα επικαλούμενο το «Επίσημον Δελτίον της Βουλγαρικής Ορθοδόξου Εκκλησίας» μας παρουσιάζει «συστηματικούς διωγμούς» που υφίσταται η Βουλγαρική Εκκλησιά θεωρώντας ότι οι διωγμοί αυτοί είναι *«φυσική συνέπεια της κομμουνιστικής ιδεολογίας, η οποία κατά θεωρείαν και πράξιν ουδέν δικαίωμα ελευθερίας συνειδήσεως και λατρείας αναγνωρίζει εις τον άνθρωπόν»*.³⁷⁰

Τελικά κατά την «Ζωή» το σοβιετικό καθεστώς είναι αντιθρησκευτικό λόγω της υλιστικής νοοτροπίας του³⁷¹, για να το θεμελιώσει περαιτέρω παρουσιάζει δηλώσεις του Στάλιν ότι το κόμμα δεν είναι ουδέτερο απέναντι στην θρησκεία και ότι διεξάγει αντιθρησκευτική προπαγάνδα³⁷², καταλήγοντας ότι στις χώρες της Σοβιετικής ένωσης διεξάγεται πόλεμος κατά της χριστιανικής πίστης,³⁷³ φτάνοντας να χαρακτηρίσει τον Πατριάρχη Ρωσίας όργανο των κομμουνιστών.³⁷⁴

Ένα νέο όπλο που εμφανίζεται με την Δύση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η πυρηνική βόμβα³⁷⁵ δεν ξεφεύγει από την στήλη της επικαιρότητας του περιοδικού.

---

³⁶⁸ Επί των γεγονότων - Παιδαγωγία... αμίμητος», Ζωή, 18 Αυγούστου 1947, τ. 1582, σ. 216

³⁶⁹ Επί των γεγονότων - «Ο διωγμός», Ζωή, 18 Φεβρουαρίου 1949, τ. 1647, σ. 56

³⁷⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Φεβρουαρίου 1949, τ. 1646, σ. 48

³⁷¹ Επί των γεγονότων - «Η θρησκευτικότητα εις την Ρωσίαν», Ζωή, 17 Ιανουαρίου 1948, τ. 1601, σ. 24

³⁷² Επί των γεγονότων, Ζωή, 24 Δεκεμβρίου 1947, τ. 1598, σ. 344 - Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1948, τ. 1599, σ. 8

³⁷³ Επί των γεγονότων, Ζωή, 24 Μαΐου 1948, τ. 1617, σ. 152

³⁷⁴ Επί των γεγονότων, Ζωή, 27 Σεπτεμβρίου 1948, τ. 1629, σ. 248

³⁷⁵ Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Ιουνίου 1946, τ. 1536, σ. 120 και Επί των γεγονότων, Ζωή, 21 Μαρτίου 1948, τ. 1609, σ. 88

Το ίδιο και η χρήση της πυρηνικής ενέργειας σε κάθε εφαρμογή της.³⁷⁶ Το περιοδικό εκφράζει τους προβληματισμούς του και την ανησυχία του για ένα πυρηνικό όλεθρο, καταλήγει επικαλούμενο απόψεις ξένων επιστημόνων που παραδέχονται ότι μπροστά στον πυρηνικό πόλεμο μόνο ο χριστιανισμός μπορεί να μας σώσει.³⁷⁷

Γενικά δεν συναντούμε στην «Ζωή» αναφορές σε επεκτατικές ή αλυτρωτικές βλέψεις. Η μόνη αναφορά που γίνεται σε εθνικά ζητήματα είναι η επιθυμία της ένωσης με Κύπρο³⁷⁸ κυρίως με την ευκαιρία της *ενσωμάτωσης* των Δωδεκανήσων³⁷⁹. Σποραδικές αναφορές στην χριστιανική κίνηση³⁸⁰ και στον «ελληνικόν λαόν της Κύπρου»³⁸¹ συνεχίζονται αλλά χωρίς κάποια ιδιαίτερη μνεία στο ζήτημα της ένωσης.

---

³⁷⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Φεβρουαρίου 1948, τ. 1604, σ. 48 και Επί των γεγονότων, Ζωή, 13 Μαρτίου 1948, τ. 1608, σ. 80

³⁷⁷ Επί των γεγονότων, Ζωή, 25 Ιανουαρίου 1946, τ. 1524, σ. 24

³⁷⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 24 Μαρτίου 1947, τ. 1566, σ. 88

³⁷⁹ Επί των γεγονότων/σ. 80/13 Μαρτίου 1948, τ. 1608

³⁸⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 21 Μαρτίου 1948, τ. 1609, σ.88 και Επί των γεγονότων, Ζωή, 9 Ιουνίου 1948, τ. 1619, σ. 168

³⁸¹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 8 Μαΐου 1948, τ. 1615, σ. 135

3.8 Εκκλησιαστικά

Γενικά το περιοδικό αποφεύγει τις αναφορές σε θέματα της εκκλησιαστικής επικαιρότητας, ενδεικτικό πιθανότατα της φιλοσοφίας και του χαρακτήρα που θέλει να επιδείξει. Δεν θέλει να είναι ένα περιοδικό της επικαιρότητας και εκκλησιαστικού «κουτσομπολιού». Για αυτό στις περισσότερες αναφορές του είναι απρόσωπο και θέλει να καταδείξει άλλα, θεολογικά και κοινωνικά περισσότερο, θέματα. Έτσι οι αναφορές σε εκκλησιαστικά ζητήματα, όπου αυτές γίνονται, είναι μικρής εκτάσεως, στο πλαίσιο της στήλης «επί των γεγονότων».

Για τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Δαμασκηνό Παπανδρέου, ο οποίος αποτελεί εμβληματική μορφή στον δημόσιο λόγο τόσο από την περίοδο της κατοχής με τις πολλαπλές δραστηριότητες του, όσο και από την απελευθέρωση και ύστερα που αναλαμβάνει πλέον και τα καθήκοντα του αντιβασιλέα στο περιοδικό υπάρχουν μόνο ελάχιστες αναφορές. Η πρώτη είναι μια θετική αναφορά, λαμβάνει αφορμή από εγκύκλιό του με αντικομμουνιστικό περιεχόμενο, της οποίας αναδημοσιεύει ένα απόσπασμα³⁸². Ενώ για την εκδημία του στις 20 Μαΐου του 1949 του αφιερώνει ένα μονόστηλο που αναφέρεται επαινετικά για την φιλανθρωπική του δράση κατά την διάρκεια της κατοχής ενώ δεν γίνεται καμία αναφορά για τις πολιτειακές αρμοδιότητες που είχε αναλάβει (Αντιβασιλιάς, Πρωθυπουργός) και συνεπαγόμενα ούτε κάποια κρίση για το έργο του σε αυτές τις θέσεις.³⁸³

Την περίοδο μετά την απελευθέρωση βρίσκονται στην επικαιρότητα τόσο το θέμα της δίωξης των ΕΑΜικών Μητροπολιτών³⁸⁴, το «αρχιεπισκοπικό» το θέμα δηλαδή της αποκατάστασης του Χρυσάνθου στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών και τέλος το θέμα δίωξης των μητροπολιτών που είτε εγκατέλειψαν την θέση τους είτε συνεργάστηκαν με τους κατακτητές κατά την διάρκεια της Κατοχής. Τα δύο πρώτα θέματα δεν θίγονται καθόλου στις σελίδες του περιοδικού. Για τα υπόλοιπα συναντάμε αναφορές τον Ιούλιο του 1946 όπου κατ' αρχάς το περιοδικό ασκεί

---

³⁸² Επί των γεγονότων, Ζωή, 30 Μαρτίου 1949, τ. 1652, σ. 96

³⁸³ Ο Αθηνών Δαμασκηνός, Ζωή, 25 Μαΐου 1949, τ. 1659, σ. 152

³⁸⁴ πρόκειται για τις περιπτώσεις των Κοζάνης Ιωακίμ, Ηλείας Αντώνιου, Χαλκίδος Γρηγόριου και Χίου Ιωακίμ βλ. Καραγιάννης, Κατοχή, σ. 77 - 81

εντονότατη κριτική στους «αρμόδιους» κρατικούς παράγοντες και μητροπολίτες οι οποίοι κινούνται στην περιοχή των Αθηνών «ενδιαφερόμενοι μόνον αν υπάρχουν περισσότερο προσοδοφόροι επισκοπαί» κανένα ενδιαφέρον για την πνευματική κίνηση «ούτε λοιπόν εθνική φιλοτιμία, ούτε ενδιαφέρον να μην ντροπιάζεται η εκκλησία μας, η Πατρίς».³⁸⁵ Ενώ στο επόμενο τεύχος με την ευκαιρία καθαιρέσεως κάποιου επισκόπου (δεν διευκρινίζεται) επισημαίνει ότι τα εκκλησιαστικά δικαστήρια θα πρέπει να σταματήσουν να σκεπάζονται από μία κακώς εννοούμενη «φιλάδελφον επιείκεια» και να κάνουν την δουλειά τους. Αλλιώς καταλήγει συμπερασματικά αποθρασύνονται οι σκανδαλοποιοί και προκαλείται η συνείδηση των χριστιανών.

Γενικά παρατηρούμε μεμονωμένες θετικές αναφορές για την εκλογή του νέου Επισκόπου Αρκαδίας Ευγένιου,³⁸⁶ στο έργο του Μητροπολίτη Κορινθίας Μιχαήλ³⁸⁷, για την εκλογή του Μακάριου στην θέση του Αρχιεπισκόπου Κύπρου τον οποίο επιτιλοφορεί «άξιο κληρικό».³⁸⁸ Ενώ σχετικά με την άνοδο του Αθηναγόρα στην θέση του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως σημειώνει ότι «Περιμένει ν' αναδειχθή το Παριαρχείον προμαχών ασάλευτος κατά των αντιχρίστων ρευμάτων, αλλά και φάρος τηλαυγής που θα σκορπίζει φως Χριστού προς τους εγγύς και τους μακράν»³⁸⁹, συμπεριλαμβάνοντας πιθανότατα, χωρίς να τον κατονομάζει ρητά, στα «αντίχριστα ρεύματα» τον κομμουνισμό.

Τελικά ασκώντας κριτική στον ανώτερο κλήρο διαπιστώνει πως «αρχηγός της πίστης» είναι μόνο ο Χριστός.³⁹⁰ Γράφει χαρακτηριστικά *«Η ειλικρίνεια, λοιπόν, και η αλήθεια απαιτεί να ομολογηθή ότι τον Χριστιανισμόν δεν τον εφάρμοσε, ιδίως κατά τους νεότερους χρόνους – και δι' αυτό δεν αντέδρασε κατά της φθοράς και του προς την δουλείαν κατήφορου – δεν τον έδειξεν αληθινά εφηρμοσμένον, με γνησιότητα και χωρίς παραπονήσιν εφηρμοσμένον, η τάξις πρωτίστως εκείνη που φύση και θέσει έχει αυτόν τον σκοπόν. Δηλαδή η διοικούσα εκκλησιά, ο «διέπων την Εκκλησίαν»*

---

³⁸⁵ Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Ιουλίου 1946, τ. 1539, σ. 144

³⁸⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 18 Φεβρουαρίου 1946, τ. 1526, σ. 40

³⁸⁷ Επί των γεγονότων, Ζωή, 4 Ιουλίου 1949, τ. 1664, σ.192

³⁸⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 9 Ιανουαρίου 1948, τ. 1600, σ.16

³⁸⁹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 2 Φεβρουαρίου 1949, τ. 1645, σ. 40

³⁹⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, Μάρτιος 1945, τ. 1508, σ. 24

κληρός». Γίνεται μνεία ότι οι παρατηρήσεις δεν αφορούν το σύνολο του κλήρου αλλά θεωρείται ότι αυτή είναι η γενική εικόνα που υπάρχει προς την κοινωνία.

Η παρουσία των Μαρτύρων του Ιεχωβά είναι γνωστή στην Ελλάδα από την περίοδο του μεσοπολέμου. Η «Ζωή» καταπιάνεται για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο με το ζήτημα τον Νοέμβριο του 1945. Είναι το μόνο ζήτημα εκκλησιαστικής επικαιρότητας που καταπιάνεται διεξοδικά αγνοώντας άλλα όπως το παλαιοημερολογιτικό³⁹¹ κλπ. Ξεκινά με μια σειρά τριών άρθρων³⁹² με τον γενικό τίτλο «Νέοι κίνδυνοι», που αφορά όμως μόνο έναν, το ζήτημα των χιλιαστών. Το ζήτημα χάνεται από τις γραμμές του περιοδικού μέχρι και τις αρχές του 1947. Με ένα κύκλο έντεκα άρθρων από τον Γενάρη μέχρι τον Σεπτέμβρη του 1947³⁹³ παρουσιάζεται ο τρόπος δράσης τους, αναλυτικά η κριτική του περιοδικού προς το ζήτημα η οποία εντάσσεται και στο γενικότερο εμφυλιοπολεμικό κλίμα που διατρέχει το περιοδικό για την προστασία των χριστιανικών ιδεών³⁹⁴. Η «Ζωή» μάλιστα μπροστά στον «κίνδυνο» των Χιλιαστών θα προχωρήσει σε μια αυτοτελή έκδοση για το θέμα η οποία παρουσιάζεται εκτενώς μέσα από τις γραμμές του περιοδικού.³⁹⁵ Με τους υπέρτιτλους «Ένας μεγάλος εχθρός» και «Καιροί πολέμων» δίνεται η αίσθηση στον αναγνώστη ότι θα αναφερθεί σε κάποιο επίκαιρο θέμα του εμφυλίου ενώ τελικά αναφέρεται στο θέμα του χιλιασμού, φτάνοντας μάλιστα να θέσει ερωτηματικά για την συνεργασία των χιλιαστών με το εβραϊκό στοιχείο.³⁹⁶

---

³⁹¹ Το οποίο παίρνει διαστάσεις στον τύπο και διχάζει την ελληνική κοινωνία. πρβλ Καραγιάννης, Η εκκλησία, σ. 201 - 204

³⁹² Νέοι κίνδυνοι – Επιδρομαί λύκων, Ζωή, 1 Νοεμβρίου 1945, τ. 1518, σ. σ. 101, Νέοι κίνδυνοι – Φαιδρες προφητείες, Ζωή, 15 Νοεμβρίου 1945, τ. 1519, σ. 110, Νέοι κίνδυνοι – Αδίστακτοι εξωμόται, Ζωή, 1 Δεκεμβρίου 1945, τ. 1520, σ. 116

³⁹³ Επί των γεγονότων/ σ. 161/2 Ιανουαρίου 1947, τ. 1557, Επί των γεγονότων/ σ. 96/ 3 Απριλίου 1947 τ. 1567, Ένας μεγάλος εχθρός, Ζωή, 3 Μαΐου 1947, τ. 1570, σ. 114, Ένας μεγάλος εχθρός/ σ. 143 4 Ιουνίου 1947, τ. 1573, Επί των γεγονότων/ σ. 144 4 Ιουνίου 1947, τ. 1573, Καιροί πολέμων – Η εκστρατεία των, Ζωή, 14 Ιουνίου 1947, τ. 1574, σ. 149, Παράδοξα φαινόμενα – Οι άθρησκοι/ σ. 170 – 171/ 8 Ιουλίου 1947, τ. 1577, Κοινότητες χιλιαστών – Απ' αρχής ψευδοπροφήται/ σ. 190 – 191/ 21 Ιουλίου 1947, τ. 1579, Ανεξήγητος συνεργασία – Οι εβραίοι και ο χιλιασμός, Ζωή, 18 Αυγούστου 1947, τ. 1582, σ. 213 – 214, Τα κωμικά των χιλιαστών – «Εν υποκρίσει ψευδολόγοι»/ σ. 241 – 242/ 19 Σεπτεμβρίου 1947, τ. 1586, Τα κωμικά των χιλιαστών – Πελαγωμένοι ψευδοπροφήται/ σ. 249 – 250/ 27 Σεπτεμβρίου 1947, τ. 1587

³⁹⁴ Καιροί πολέμων – Η εκστρατεία των, Ζωή, 14 Ιουνίου 1947, τ. 1574, σ. 149

³⁹⁵ Ένας μεγάλος εχθρός, Ζωή, 3 Μαΐου 1947, τ. 1570, σ. 114

³⁹⁶ Ανεξήγητος συνεργασία – Οι εβραίοι και ο χιλιασμός, Ζωή, 18 Αυγούστου 1947, τ. 1582, σ. 213 – 214

Ολόκληρο το 1948 έχουμε τέσσερις³⁹⁷ σύντομες περισσότερο αναφορές του περιοδικού στο θέμα για να περάσουμε το 1949 στην κύρια ιδεολογική πλέον σύγκρουση του περιοδικού με τον χιλιασμό. Στις 10 Φεβρουαρίου του 1949 το περιοδικό κατηγορεί τον χιλιασμό ότι η χιλιετής βασιλεία που ευαγγελίζεται στερείται πνευματικών στοιχείων. Πρόκειται για μια καθαρά υλιστική προσέγγιση της βασιλείας του Θεού, μια μορφή ευδαιμονίας όπως, αφήνεται να εννοηθεί, αυτή που ευαγγελίζονται τα κράτη της Σοβιετικής Ένωσης, μια «χιλιετή βασιλεία του Χριστού, η οποία θα είναι μια καθαρώς επίγειος, υλιστική και κοσμική βασιλεία».³⁹⁸ Ακολουθούν δύο άρθρα στο ίδιο μήκος κύματος³⁹⁹ για να προχωρήσουμε το επόμενο επίπεδο της σύγκρουσής. Υπό τον γενικό τίτλο «Συνοδοιπόροι» σε τρία επί μέρους άρθρα παρουσιάζεται η κατά την «Ζωή» συμπίεση των χιλιαστών με του κομμουνιστές, τόσο τους ευρισκόμενους στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Το περιοδικό παίρνει αφορμή από τις διαμαρτυρίες για την διάλυση των χιλιαστικών συγκεντρώσεων σε Βόλο, Λάρισα και Αθήνα για να συμπεράνει πως οι χιλιαστές συμπορεύονται με τους κομμουνιστές. Οι διάλυση των συγκεντρώσεων, που έγινε σύμφωνα με τα προβλεπόμενα με τον εν ισχύ στρατιωτικό νόμο, οδηγεί το περιοδικό στο ακόλουθο συμπέρασμα *«φαίνεται ότι αυτός ο στρατιωτικός νόμος, ο αποβλέπων εις την σωτηρίαν της Ελλάδος από τους συμμορίτας – κομμουνιστάς, είναι πάρα πολύ αντιπαθητικός εις του Χιλιαστάς»*. Ενώ για τις διαμαρτυρίες για την καταδίκη ενός χιλιαστή σε θάνατο λόγω της άρνησής του να στρατευθεί απαντά *«αυτός κατεδικάσθει από το στρατοδικείον όχι διότι ήτο Χιλιαστής. Αλλά διότι ηρνήθη στρατιωτικήν υπηρεσίαν, διότι επέταξε τα όπλα ενώπιον του εχθρού – και ποιού μάλιστα εχθρού! – και εδικάσθει όπως θα εδικάζετο και οποιοσδήποτε άλλος Έλλην στρατιώτης εν Ελλάδι [...] Μήπως τυχόν εις τας προσφιλείς δια τους Χιλιαστάς κομμουνιστικές δημοκρατίας(!) τοιαύται πράξεις μένουν ατιμώρητοι; [...] Αλλά περι*

---

³⁹⁷ Επί των γεγονότων, Ζωή, 21 Μαρτίου 1948, τ. 1609, σ.88, Επί των γεγονότων, Ζωή, 3 Ιουλίου 1948, τ. 1622, σ. 192, Επί των γεγονότων, Ζωή, 19 Αυγούστου 1948, τ. 1625, σ. 216, Γύρω από τον χιλιασμόν – Η νέα τακτική των, Ζωή, 30 Νοεμβρίου 1948, τ. 1637, σ. 306

³⁹⁸ Και πάλιν οι χιλιασταί – Με το ένδυμα της ευλάβειας!, Ζωή, 10 Φεβρουαρίου 1949, τ. 1646, σ 46

³⁹⁹ Γύρω από τον χιλιασμόν – «Θεός και λογική», Ζωή, 23 Απριλίου - 1 Μαΐου 1949 – τ. 1655-1656, σ. 125, Γύρω από τον χιλιασμόν – Παραλογισμών συνέχεια, Ζωή, 17 Μαΐου 1949, τ. 1658, σ 138

της συνοδοιπορίας των Χιλιαστών προς τους κομμουνιστάς θα γίνει λόγος και εις άλλο άρθρον».⁴⁰⁰ Συνοψίζοντας διαφαίνεται ότι η αντιπαράθεση της «Ζωής» με τους χιλιαστές οφείλεται αφενός στην θεωρούμενη υλιστική αντίληψη της πίστης τους, αφετέρου στην εκτιμώμενη «συμπόρευση» τους με την αριστερά.

Ιδιαίτερο βάρος δίνει το περιοδικό στο να παρουσιάσει την υποστήριξη της «Ζωής» στο νεανικό έργο της «επίσημης» Εκκλησίας⁴⁰¹ της οποίας τα κατηχητικά σχολεία «εξυπηρετήθησαν εις διδάσκον προσωπικόν από την αδελφότητα «Ζωή»⁴⁰² δημοσιεύοντας εγκυκλίους της αρχιεπισκοπής Αθηνών και της Ιεράς Συνόδου,⁴⁰³ ενώ με γλαφυρό τρόπο παρουσιάζει την παρουσία του Αρχιεπισκόπου σε μια συνάντηση των κατηχητικών.⁴⁰⁴ Επιπλέον νομιμοποίηση αντλεί από την αναγνώριση των κατηχητικών από τις επίσημες κρατικές αρχές. Για τον λόγο αυτό δημοσιεύει απόσπασμα από εγκύκλιο του Γενικού Επιθεωρητού Στοιχειώδους εκπαίδευσης με εγκωμιαστικά σχολεία για τον ρόλο των κατηχητικών σχολείων⁴⁰⁵.

Με διαφορετικές σειρές άρθρων η «Ζωή» μας περιγράφει το πρόγραμμα της για τους νέους, τις προσδοκίες αλλά και την τρέχουσα κατάσταση. Σκοπός των κατηχητικών είναι να πλάσουν «ανθρώπους αρτίους»⁴⁰⁶ έτσι ώστε με αυτή την «αγαθήν επίδρασιν του κατηχητικού σχολείου εις την όλην ζωήν των παιδιών» να οδηγηθούμε προς ένα ανώτερο πολιτισμό.⁴⁰⁷ Διαπιστώνει ότι οι νέοι - και των δύο φύλων – επιστρέφουν στις πνευματικές αξίες και πρωτοστατούν σε κάθε χριστιανική κίνηση⁴⁰⁸. Για την μεγάλη τους συμμετοχή στην «κοινωνική δράση» του έργου, να φέρουν δηλαδή τον Χριστό μέσα στις οικογένειες τους, παίρνουν τον τιμητικό τίτλο

---

⁴⁰⁰ Συνοδοιπόροι – Χιλιασμός και κομμουνισμός, Ζωή, 12 Ιουλίου 1949, τ. 1665, σ. 199

⁴⁰¹ Στην ουσία το έργο ήταν της «Ζωής», στις περισσότερες περιπτώσεις κατ' όνομα μόνο τα κατηχητικά της «Ζωής» ήταν υπαγμένα σε ενορίες.

⁴⁰² «Από ένα απολογισμό» - Επί των γεγονότων, Ζωή, 15 Σεπτεμβρίου 1949, τ. 1671, σ. 248

⁴⁰³ Επί των γεγονότων, Ζωή, 13 Οκτωβρίου 1947, τ. 1589, σ. 272 και Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Φεβρουαρίου τ. 1646, σ. 48

⁴⁰⁴ «Ο Αρχιεπίσκοπος Κορ Δαμασκηνός προέστη κατά την 30η Μαΐου και ωμίλησε με συγκίνησιν καταφανή εις την λήξιν των μαθημάτων του Ανωτέρου κατηχητικού σχολείου του ενταύθα Μητροπολιτικού ναού, επευλογήσας το τελούμενον έργον και τους εργάτας αυτού» Επί των γεγονότων, Ζωή, 17 Ιουνίου 1948, τ. 1620, σ. 176

⁴⁰⁵ Επί των γεγονότων, Ζωή, 5 Οκτωβρίου 1947, τ. 1591, σ. 288

⁴⁰⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 11 Σεπτεμβρίου 1947, τ. 1585, σ. 240

⁴⁰⁷ «Προς ένα ανώτερον πολιτισμόν» Επί των γεγονότων, Ζωή, 14 Μαρτίου 1949, τ. 1650, σ. 80

⁴⁰⁸ πρβλ. Ομιλεί η σύγχρονος πείρα – Προς τις αιώνιες αξίες, Ζωή, 12 Ιανουαρίου 1947, τ. 1557, σ. 15

«μικροί κοινωνικοί εργάτες». Τον τίτλο αυτό τον παίρνουν και για μια άλλη αποστολή που φέρνουν σε επιτυχία. Γράφει η «Ζωή» τον Αύγουστο του 1948: *«Έγινε σύστασις ιδιαιτέρως εις τα παιδιά των Χριστιανικών Μαθητικών Ομάδων να επικοινωνήσουν με τους στρατιώτας του Μετώπου»*⁴⁰⁹. Την αποστολή αυτή την φέρνουν σε πέρας με μεγάλη επιτυχία. Συχνά μας παρουσιάζει το περιοδικό την χαρά των στρατιωτών όταν λαμβάνουν νέα από τους μαθητές των κατηχητικών και τους φοιτητές της ΧΦΕ ώστε τελικά να καταλήξει στο συμπέρασμα *«Η στρατευθείσα νεότης ζητεί με την καρδιά της να βάλει κυβερνήτην και ρυθμιστήν της ζωής της, το Ευαγγέλιον»*.⁴¹⁰

Με την ευκαιρία του εορτασμού της 25^{ης} Μαρτίου 1949 επισημαίνεται η συμμετοχή στους εορτασμούς 2000 μαθητών των κατηχητικών. Ξεκαθαρίζεται από το περιοδικό και ο σκοπός της συμμετοχής τους στις εκδηλώσεις είναι να *«διαφωτισθούν όσοι αγνοούν την αγαθώτατην επίδρασιν του Κατηχητικού, να αποστομωθούν δε όσοι από υπόπτους κυριαρχούμενοι αρχάς βάλλουν κατ' ευθείαν ή και πλαγίως κατά του Κατηχητικού. Πολεμούντες αυτοί το Κατηχητικόν, πολεμούν, εν γνώσει ή εν αγνοία, το έθνος μας»*.⁴¹¹ Η πρόοδος του κατηχητικού συνδέεται με την πρόοδο του έθνους, ουσιαστικά πρόκειται για την σύνδεση της πορείας του έθνους με την «αντιυλιστική» δράση του κατηχητικού και την δράση του μπροστά στο δίλημμα της εποχής (χωρίς να οροθετείται έτσι, μόνο υπονοείται). Έτσι η παραμονή της νεολαίας μακριά από τις «υλιστικές» ιδέες της αριστεράς μέσω του κατηχητικού, θεωρείται, μεταξύ άλλων, εξασφάλιση της προόδου του ελληνικού έθνους. Έτσι τελικά τα κατηχητικά σχολεία, παρουσιάζονται να, επιτελούν *«Υπηρεσία εθνική»* την ώρα που *«χιλιάδες ελληνόπουλα στενάζουν αιχμάλωτα εις χώρας ξένας όπου τα έστειλε το εγκληματικό παιδομάζωμα»*.⁴¹²

Για την εξάπλωση των του λόγου και των ιδεών της στην νεολαία, ακολουθώντας την τάση της εποχής, η «Ζωή» εκδίδει το δικό της περιοδικό για τους

---

⁴⁰⁹ πρβλ Από την κίνησιν των νέων – Μικροί κοινωνικοί εργάται, Ζωή, 4 Αυγούστου 1948, τ. 1624, σ. 202

⁴¹⁰ Από την ζωήν των νέων – Το σύγχρονο 21, Ζωή, 22 Μαρτίου 1949, τ. 1651, σ. 84

⁴¹¹ «Θρησκεύουσα και εθνικόφρων» Επί των γεγονότων, Ζωή, 30 Μαρτίου 1949, τ. 1652, σ. 96

⁴¹² Επί των γεγονότων, Ζωή, 25 Μαΐου 1949, τ. 1659, σ. 152

νέους. Το νέο περιοδικό, παρουσιάζεται ως μια ακόμη φροντίδα⁴¹³ της αδελφότητας προς τα νέα παιδιά, ονομάζεται «Ζωή του Παιδιού» και την επιμέλεια του αναλαμβάνει η γυναικεία αδελφότητα «Ευσέβεια» που τελεί υπό την πνευματική καθοδήγηση της «Ζωής».⁴¹⁴

Την άνοιξη του 1946 η «Ζωή» αναθέτει μια ειδική αποστολή στην χριστιανική νεολαία. Από τις αρχές Μαΐου του ίδιου έτους διοργανώνει εξόρμηση στην ελληνική ύπαιθρο, *«εις πολλές επαρχίας της χώρας, από των νοτιοτέρων, μέχρι και των βορειωτάτων και περισσότερον δοκιμασμένων»*. Την υλοποίηση αναλαμβάνουν νέοι και νέες της Χριστιανική Ένωσης Επιστημόνων και της Χριστιανική Φοιτητικής Ένωσης για να *«ομιλήσουν με την ιδικήν των ενθουσιώδη πίστιν, με την αγνή καρδιά των, με την αγάπη που τρέφουν προς τον λαόν που τα γέννησε»*.⁴¹⁵

---

⁴¹³ πρβλ Μεγαλώνουν αι φροντίδες, Ζωή, 14 Ιουνίου 1947, τ. 1574, σ. 149

⁴¹⁴ Επί των γεγονότων, Ζωή, 20 Οκτωβρίου 1946, τ. 1549, σ.224

⁴¹⁵ πρβλ «Σαν χελιδόνια» Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Ιουλίου 1946, τ. 1538, σ. 136

3.9 Χριστιανική κίνηση στο εξωτερικό

Αν θέλουμε να πούμε ότι κάποιες αναφορές είναι χαρακτηριστικές και επαναλαμβάνονται στο περιοδικό, αυτές είναι οι αναφορές σε διάσημους χριστιανούς του εξωτερικού, την ζωή και τις δηλώσεις ή τα έργα τους. Έτσι πολύ συχνά στο περιοδικό αναφέρονται πολιτικές προσωπικότητες, όπως ο πρόεδρος των ΗΠΑ Φραγκλίνος Ρούσβελτ. Κατά την «Ζωή» ο Ρούσβελτ με το βασισμένο πάνω σε χριστιανικές βάσεις πρόγραμμα του έθεσε τις βάσεις τόσο για την σωτήρια της Αμερικής μετά την οικονομική κρίση του 1929 όσο και για την απελευθέρωση της Ευρώπης κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Για το πρόσωπο του αναφέρει ότι μελετούσε και ομολογούσε δημοσιά την χριστιανική του πίστη σε αντιδιαστολή με τους Έλληνες πολιτικούς που δεν κάνουν καμία αναφορά στον χριστιανισμό.⁴¹⁶ Αντίστοιχα θετικές αναφορές έχουμε τόσο για τον Βρετανό πρωθυπουργό και αρχηγό του εργατικού κόμματος, Κλέμεντ Άττλυ,⁴¹⁷ όσο και για τον πρωθυπουργό της Ολλανδίας Louis Beel⁴¹⁸ με αφορμή χριστιανικές και αντιυλιστικές – αντικομμουνιστικές δηλώσεις τους.

Από τον χώρο των επιστημών και της διανοήσης ξεχωρίζουν οι αναφορές στην χριστιανική ταυτότητα του Γάλλου νομπελίστ, γιατρού και βιολόγου, Alexis Carrel (1873 – 1944),⁴¹⁹ του επίσης Γάλλου ακαδημαϊκού, χημικού και μικροβιολόγου, Louis Pasteur (1822 – 1895),⁴²⁰ του Βρετανού ακαδημαϊκού, μηχανικού, John Ambrose Fleming (1849 – 1945)⁴²¹. Αντίστοιχα στις σελίδες του

---

⁴¹⁶ Από την ζωήν του Φραγκλίνου Ρούσβελτ, Ζωή, Μαΐος 1945, τ. 1510, σ. 35 - Επί των γεγονότων, Ζωή, Μαΐος 1945, τ. 1510, σ. 40 - Από την ζωήν του Φραγκλίνου Ρούσβελτ, Ζωή, Ιούνιος 1945, τ. 1511, σ. 43

⁴¹⁷ Επί των γεγονότων, Ζωή, 15 Οκτωβρίου 1945, τ. 1517, σ. 96 - Επί των γεγονότων, Ζωή, 14 Ιουνίου 1947, τ. 1574, σ. 152

⁴¹⁸ «Ο πρωθυπουργός της Ολλανδίας εδήλωσεν ότι η ολλανδική κυβέρνησις πιστεύει ότι μόνον δια της ενισχύσεως της «χριστιανικής βάσεως της ζωής», μόνο δια «της πραγματοποιήσεως της κοινωνικής δικαιοσύνης» θα δυνηθή να καταπολεμήση καλύτερον τον κομμουνισμόν» Επί των γεγονότων, Ζωή, 26 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1948, τ. 1606, σ. 64. Ο Louis Beel ήταν μέλος του Catholic People's Party της Ολλανδίας

⁴¹⁹ Νέα εποχή – Ο σύγχρονος άνθρωπος και η επιστήμη, Ζωή, Φεβρουάριος 1945, τ. 1507, σ. 10 – 11

⁴²⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Νοεμβρίου 1945, τ. 1518, σ. 104

⁴²¹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 20 Οκτωβρίου 1946, τ. 1549, σ.224

περιοδικού παρουσιάζεται η χριστιανική πλευρά της ζωής διανοουμένων όπως ο ιστορικός Arnold Joseph Toynbee (1889 – 1975),⁴²² ο συγγραφέας Keneth Walker⁴²³ και ο ποιητής T. S. Eliot⁴²⁴. Ενώ δίνονται και παραδείγματα και από γνωστούς στρατιωτικούς του Β' Παγκοσμίου πολέμου όπως οι Στρατηγοί Bernard Montgomery⁴²⁵ και Douglas MacArthur.⁴²⁶

---

⁴²² Επί των γεγονότων, Ζωή, 27 Σεπτεμβρίου 1947, τ. 1587, σ. 255

⁴²³ Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Ιανουαρίου 1946, τ. 1522, σ. 8

⁴²⁴ Επί των γεγονότων, Ζωή, 13 Νοεμβρίου 1946, τ. 1551, σ. 240 - Επί των γεγονότων, Ζωή, 24 Μαΐου 1947, τ. 1572, σ. 136 - Επί των γεγονότων, Ζωή, 4 Ιουνίου 1947, τ. 1573, σ. 144

⁴²⁵ Επί των γεγονότων, Ζωή, Απρίλιος 1945, τ. 1509, σ. 32, Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Ιουλίου 1946, τ. 1538, σ. 136

⁴²⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 5 Οκτωβρίου 1947, τ. 1591, σ. 288

3.10 Η Δεκαετία του '40 ως παρόν και ως μνήμη

Κρίθηκε σκόπιμο να δούμε στην περίοδο της κατοχής κατ' αρχάς την στάση του περιοδικού προς του κατακτητές κατά την διάρκειά της και δεύτερον να εντοπίσουμε ποια στοιχεία από την κατοχή μεταφέρει το περιοδικό στις σελίδες του κατά το διάστημα από την απελευθέρωση μέχρι και το τέλος του εμφυλίου.

Από το πρώτο τεύχος που μελετήσαμε τον Γενάρη του 1944 βλέπουμε, όπως είπαμε, ότι το περιοδικό ασκεί μια συγκεκριμένη κριτική τόσο στο Ναζιστικό καθεστώς υπό μορφή κριτικής προς τον «νεόν κόσμο, νέον πολιτισμόν, νέας κοινωνίας» ενώ εμφανίζεται να καλεί τον κόσμο να αντιδράσει στον παραλογισμό, η αντίδραση που ζητά δεν είναι μια μορφή ένοπλης εξέγερσης. Το περιοδικό ζητά από τον αναγνώστη «να αντιδράσης με το παράδειγμά σου και με τα λόγια σου».⁴²⁷ Παράλληλα τον Απρίλιο του 1944 φαίνεται να αναφέρεται δεικτικά για τους συνεργάτες των κατακτητών.⁴²⁸ Ενώ κριτική συναντάμε και για τους μαυραγορίτες μέσα από αντιπαραβολές τις Καινής και της Παλαιάς Διαθήκης.⁴²⁹

Μετά την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων το περιοδικό προχωρά σε καταγγελία της καταστροφής των μονών του Μεγάλου Σπηλαίου και Αγίας Λαύρας από τους Γερμανούς τον Δεκέμβρη του 1943, όπου σκοτώνεται και ο Βασίλειος Νασόπουλος ιερομόναχος και μέλος της «Ζωής». Ενώ παράλληλα καταγγέλλεται και η λογοκρισία που δεν επέτρεπε την δημοσίευση τέτοιων ειδήσεων.⁴³⁰ Εν συνέχεια με μια σειρά άρθρων με τον τίτλο «Σελίδες από την δουλεία» μας παρουσιάζει μικρές ιστορίες από την κατοχή. Ξεχωρίζει η ιστορία φυλάκισης τριών συνεργατών – αφήνεται να εννοηθεί – της κίνησης στο μέγαρο οδού Μέρλιν και το Χαϊδάρι λίγο πριν την απελευθέρωση.⁴³¹ Σε ξεχωριστή σειρά άρθρων με τον τίτλο «Κληρικός στα γερμανικά στρατόπεδα» παρουσιάζεται η ιστορία

---

⁴²⁷ Νέον έτος – Η μεγαλύτερα αξία, Ζωή, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1944, τ. 1494, σ. 1-2

⁴²⁸ «Δι' ημάς που σκύβομεν ταπεινόσχημα το κεφάλι εμπρός εις εκείνους από τους οποίους περιμέναμεν βοήθειαν, προστασίαν, υπεράσπισιν, το υψώνομεν δε με αλαζονείαν εμπρός εις τους ταπεινούς και αδυνάτους» Λόγοι χρυσοί... «Ο δε Ιησούς εσιώπα...», Ζωή, Απρίλιος 1944, τ. 1497, σ. 29

⁴²⁹ Επί των γεγονότων, Ζωή, Απρίλιος 1944, τ. 1497, σ. 32

⁴³⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, Νοέμβριος 1944, τ. 1504, σ. 88

⁴³¹ Σελίδες από την δουλείαν – Τοίχος-Ημερολόγιο, Ζωή, Δεκέμβριος 1944, τ. 1505, σ. 94 – 95

κληρικού⁴³² που στάλθηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης γιατί φυγάδευσε κάποιον Άγγλο.⁴³³

Το περιοδικό στηλιτεύει όσους συνεργαστήκαν με τους κατακτητές και προδίδαν ομοεθνείς τους «Η Ελλάς αναδεικνύει πάντοτε ήρωας, οι οποίοι τιμούν το όνομα της και γίνονται πολλές φορές σύμβολά δι' όλον τον κόσμο»⁴³⁴. Ενώ εκφράζει την γνώμη ότι οι Χριστιανοί δεν έγιναν μαυραγορίτες⁴³⁵ και ασκεί κριτική για την διαφαινόμενη μη τιμωρία των συνεργατών.⁴³⁶ Αναφορές γίνονται και στην φιλανθρωπική δράση της «κίνησης» κατά την διάρκεια της κατοχής, όπως για παράδειγμα η εθελοντική εργασία που λάμβανε χώρα στο κτήριο της οδού Καρύτση 14 για προετοιμασία φαγητού το οποίο διανέμονταν στην γειτονίες της Αθήνας⁴³⁷. Ενώ παράλληλα αναλύεται η βοήθεια που πρόσφεραν οι ομογενείς κατά τον λιμό.⁴³⁸ Όλο το φιλανθρωπικό έργο της οργάνωσης εκδίδεται σε έναν αυτοτελή τόμο με τον τίτλο «εις την υπηρεσίαν της αγάπης» ο οποίος παρουσιάζεται εκτενώς στο περιοδικό.⁴³⁹

Τα Δεκεμβριανά, η περίοδος σφοδρών συγκρούσεων που ξεκίνησαν τον Δεκέμβρη του 1944 και τελείωσαν με την αποχώρηση του ΕΛΑΣ από την Αθήνα τον Γενάρη του 1945, συγκλόνισαν την πρωτεύουσα του Ελληνικού κράτους. Τα βρίσκουμε να αναφέρονται στις σελίδες της «Ζωής» σε δύο χρόνους. Με μια σύντομη αναφορά ως παρόν και με περισσότερες αναφορές ως παρελθόν. Οι δύο αυτές αναγνώσεις μας επιτρέπουν να δούμε, εκτός των άλλων, και πώς τα γεγονότα αυτά γίνονται ιστορία με το πέρασμα του χρόνου, αλλά και αν και πώς η μνήμη των Δεκεμβριανών μεταβάλλεται με την εξέλιξη του εμφυλίου πολέμου.

Η πρώτη αναφορά στα δεκεμβριανά γίνεται στο τεύχος Ιανουαρίου του 1945. Είναι τελείως απρόσωπη, χωρίς να αναφερθεί σε πρόσωπα και γεγονότα. Η

---

⁴³² πρόκειται για τον Αρχιμανδρίτη Διονύσιο Χαραλάμπους

⁴³³ Κληρικός στα γερμανικά στρατόπεδα – Θυσία ανωφελής;, Ζωή, 25 Ιανουάριος 1946, τ. 1524, σ. 23

⁴³⁴ Ανάγκη αυτοκριτικής – Οι προδότες, Ζωή, 13 Ιανουαρίου 1946, τ. 1523, σ. 14

⁴³⁵ Ευαγγέλια και απόστολοι Κυριακών – Τέκνα Θεού (Ιωαν. α' 1-17), Ζωή, Μάϊος 1945, τ. 1510, σ. 37 – 38

⁴³⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, Μάρτιος 1945, τ. 1508, σ. 24

⁴³⁷ Στιγμιότυπα από την δουλειάν – Και ή άλλη πλευρά, Ζωή, Ιανουαρίου 1945, τ. 1506, σ. 7

⁴³⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 15 Δεκεμβρίου 1945, τ. 1521, σ. 127

⁴³⁹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 4 Δεκεμβρίου 1946, τ. 1552, σ. 256

αναφορά του περιοδικού γίνεται με βάση ότι «η ηθική κρίσις που μαστίζει τους λαούς κατά τους αιώνες της αποστασίας, αυτή εδημιούργησε πρώτον τα ηθικά ερείπια και έπειτα τα υλικά» και ότι η «επιστροφή στον Χριστό» είναι η μόνη λύση. Παράλληλα το περιοδικό καυτηριάζει και την απουσία των «πνευματικών ανθρώπων» οι οποίοι κατά την γνώμη του ήταν απόντες. Συμφωνά με την «Ζωή» κατά την διάρκεια των Δεκεμβριανών οι πνευματικοί άνθρωποι «είχαν εξαφανίσθη από προσώπου γής» αφήνοντας μόνους τους ανθρώπους της «χριστιανικής κίνησης» να φροντίσουν τον «πνευματικόν επισιτισμόν» του λαού της Αθήνας που δεινοπαθούσε. Ο «επισιτισμός» αυτός έγινε με δυο μηνύματα, το «Χριστουγεννιάτικο» και το «πρωτοχρονιάτικο», τα οποία τυπώθηκαν και τοιχοκολλήθηκαν σε διάφορα σημεία της Αθήνας και του Πειραιά, με κεντρική ιδέα ότι για να δει η Ελλάδα καλύτερες μέρες μόνος δρόμος είναι η «επιστροφή στο Χριστό». Τέλος παρατηρούμε ότι δεν μας παρουσιάζει ποιες είναι οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές στα γεγονότα του Δεκέμβρη, η μόνη αναφορά του περιοδικού σε ομάδες που παίρνουν μέρος στα γεγονότα είναι αυτών που κατά την γνώμη του είναι ανεύθυνοι για αυτά «*Ποιος δεν απομακρύνθη από τον Θεόν, ποιος δεν ετήρησε πιστώς τον νόμων Του ώστε να είναι αμέτοχος εις τας σημερινάς συνέπειας. Αυτός δεν είναι αίτιος. Κάθε άλλος είναι, αμέσως ή εμμέσως, εις μεγαλύτερον ή εις μικρότερον βαθμόν πρόξενος συντριμμάτων*»⁴⁴⁰.

Υπό τον γενικό τίτλο «Εκ του πικρού γλυκύ» σε δύο άρθρα, τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1945, μας παρουσιάζει ιστορίες από την δίνη των Δεκεμβριανών. Ανατινάξεις, βολές όλμων και άλλων όπλων, πυρκαγιές, καταστροφές σπιτιών, θάνατοι, αγωνία αυτές οι εικόνες και συναισθήματα διατρέχουν τις σελίδες του περιοδικού για να περιγράψει την εικόνα του τρόμου. Από την άλλη πράξεις αγάπης, προσευχή, πίστη, ελπίδα, για να περιγράψει πως κατά την άποψη του η Θεϊκή επέμβαση στην ιστορία, το θαύμα, κατά τα Δεκεμβριανά διέσωσε όσους πίστευαν στον Θεό. Απουσιάζει πάλι κάθε αναφορά για τις αντιμαχόμενες παρατάξεις, ενώ αναζητώντας ευθύνες το περιοδικό μιλά συλλογικά για ευθύνη χωρίς να την διαχωρίζει σε δύο πλευρές «Έντρομοι από το χάος μου μόνοι μας είχαμε

---

⁴⁴⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, Ιανουάριος 1945, τ. 1506, σ.8

δημιουργήσει – ποιος είναι εκείνος που θα αρνηθεί ότι έχει μερίδιο ευθύνης;». ⁴⁴¹ Τον Ιούνιο του 1945 με πιο αυστηρούς τόνους πιθανότατα αναφερόμενο στο θέμα των ομήρων προειδοποιεί «Όποιος συνάγει εις αιχμαλωσίαν, βαδίζει ο ίδιος προς την αιχμαλωσίαν, όποιος χρησιμοποιει μέσον φονικόν και σκοτώνει, πρέπει αναποφευκτως με τον ίδιον τρόπο να φονευθεί» ⁴⁴².

Μετά το δημοψήφισμα της 1 Σεπτεμβρίου 1946, με την επιλογή επαναφοράς του Βασιλιά Γεωργίου Β', ξεκινούν οι αναφορές στα Δεκεμβριανά, που παίρνουν πλέον την μορφή της μνήμης. Η κριτική στην αριστερά που ασκείται από το περιοδικό μας μεταφέρει την άποψη ότι αυτή, η αριστερά, ήταν και ο υπαίτιος των Δεκεμβριανών «Εν τω μεταξύ άλλη βούσα απιστία και ξένη προς τον Θεόν και την ηθικήν του νοοτροπία και ενέργεια είχαν ετοιμάσει μέσα εις τα σπλάχνα της χώρας και του λαού μας ανηλέη, αιμοχαρή, εξολοθρευτικήν κατάστασιν και εχθρότητα που εξέσπασε τόσον φοβερά, που εδημιούργησε «κάμινον πυρός την καιόμενην» τον Δεκέμβριον του 1944». ⁴⁴³ Με αφορμή τα δύο χρόνια από τα Δεκεμβριανά σε τρία διαφορετικά τεύχη έχουμε αναφορές σε αυτά. Κατ' αρχάς θα πρέπει να σημειώσουμε την άποψη που παρουσιάζεται ότι ο εμφύλιος πόλεμος αποτελεί συνέχεια των γεγονότων εκείνων η οποία έχει μεταφερθεί όσον αφορά τον τόπο από την πρωτεύουσα στο ύπαιθρο ⁴⁴⁴. Με την ευκαιρία των Χριστουγέννων μας μεταφέρονται αναμνήσεις από τα Δεκεμβριανά που ξεκάθαρα αποκαλούνται «εμφύλιος σπαραγμός». Η γενικά απρόσωπη εικόνα συνεχίζεται ως επί το πλείστον με την ουσιώδη διαφορά ότι οι «ελασίτες» ⁴⁴⁵ ονομάζονται αυτή την φορά ως οι αντίπαλοι. Ενώ σε μια πολύ γενική αναφορά στα δύο στρατόπεδα έχουμε από την μια πλευρά «στασιαστές» και από την άλλη αυτούς που πολεμούν για την ελευθερία του

---

⁴⁴¹ Εκ του πικρού γλυκύ – Ποιος το αρνείται , Ζωή, Φεβρουάριος 1945, τ. 1507, σ. 15 και Εκ του πικρού γλυκύ – Εμάθαμε να προσευχόμεθα.. , Ζωή, Μάρτιος 1945, τ. 1508, σ. 23

⁴⁴² Η νίκη, Ζωή, Ιούνιος 1945, τ. 1511, σ.41-42

⁴⁴³ Επίκαιρα – Η συνέχεια, Ζωή, 10 Σεπτεμβρίου 1946, τ. 1545, σ. 185 – 186

⁴⁴⁴ «και η φρίκη της προ διετίας καταστάσεως συνεχίζεται και σήμερον εις την ύπαιθρον» Επί των γεγονότων, Ζωή, 4 Δεκεμβρίου 1946, τ. 1552, σ. 256

⁴⁴⁵ Ο χαρακτηρισμός «ελασίτες» απαντάτε σε μια μόνο φράση σε όλα τα τεύχη που έχουν μελετηθεί.

τόπου.⁴⁴⁶ Αντίστοιχα την πρωτοχρονιά του 1947 επανέρχεται στα δυο μηνύματα που μοίρασαν τα μέλη της ΧΦΕ Χριστούγεννα 1944 – Πρωτοχρονιά 1945 «μέσα στο πανδαιμόνιο του μίσους και της σφαγής» εμπνευσμένοι από την «ειρήνη του ουρανού». Εκεί παρουσιάζονται και απώλειες μελών της «χριστιανικής κίνησης» κατά τα Δεκεμβριανά. Μια κοπέλα που δεν κατονομάζεται, μέλος της ΧΦΕ, που σκοτώθηκε ενώ «εκτελούσε το καθήκον της» κατά την διάρκεια της διανομής.⁴⁴⁷

Αντίστοιχες αναφορές έχουμε και τον Δεκέμβρη 1947 - Γενάρη 1948 με την συμπλήρωση τριών χρόνων. Τα γεγονότα παρουσιάζονται πάλι κατά το σχήμα της επέμβασής του Θεού στην ιστορία ότι *«Η ιστορία και μάλιστα η πρόσφατος, παρουσιάζει συχνά και γεγονότα εξόχως διδακτικά. Ας ενθυμηθώμεν λοιπόν τον Ιανουάριον του 1945. Τον μήνα αυτόν η πόλις των Αθηνών απηλλάγη από τον τρομερόν κίνδυνον της υποδουλώσεως εις του κομμουνιστάς. [...] Ο Θεός δεν επέτρεψε να υποδουλωθούμεν εις τους εχθρούς της πατρίδος»*⁴⁴⁸. Έτσι παρουσιάζεται και ξεκάθαρα και η γνώμη του περιοδικού για το διακύβευμα της μάχης του Δεκέμβρη του 1944, της μάχης «που εδημιούργησαν προ τριών ετών, ιδιαιτέρως εδώ εις τας Αθήνας, τον Δεκέμβριον και τα Χριστούγεννα του, άλλοι εχθροί, εσωτερικοί, ανηλεή όργανα του άθεου και αντίχριστου υλισμού της εποχής μας»⁴⁴⁹ με σκοπό την υποδούλωση στον κομμουνισμό.

Μια από τις πρώτες αναφορές μέσα στον εμφύλιο γίνεται στο τεύχος της 20 Σεπτεμβρίου 1946. Η κατάσταση στην Ελλάδα παρομοιάζεται με την μυθική ιστορία του Προμηθέα, ενώ ο εμφύλιος χαρακτηρίζεται ως «εσωτερική αιμορραγία». Πρόκειται για συνέχεια των δεινών της χώρας που ξεκίνησαν το 1940, μόνο που αυτή την φορά οι υπαίτιοι είναι «τέκνα της»⁴⁵⁰ τα οποία όμως αποστάτησαν ασπαζόμενοι τον «υλισμό και την απιστία» ώστε να φτάσουν στο σημείο να

---

⁴⁴⁶ «εκεί που διεσταυρώνοντο τα πυρά των στασιαστών κι εκείνων που πολεμούσαν, για την ελευθερία μας» Χριστούγεννα... Σπαραγμού... - Η αγάπη μέσα στην φωτιά, Ζωή, 23 Δεκεμβρίου 1946, τ. 1555, σ. 270 – 271

⁴⁴⁷ Πρωτοχρονιά σπαραγμού – Και επισιτισμόν πνευματικών, Ζωή3 Ιανουαρίου 1947, τ. 1556, σ. 7

⁴⁴⁸ Επί των γεγονότων - «Διδακτικά αναμνήσεις», Ζωή, 17 Ιανουαρίου 1949, τ. 1643, σ. 24

⁴⁴⁹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 16 Δεκεμβρίου 1947, τ. 1597, σ. 336

⁴⁵⁰ «Τέκνα της έγινα γύπες, θηρία που διψούν αίμα αδελφικόν και κατατρώνουν τα σπλάχνα της. Άλλη αυτή έσωθεν αδικία και μητροκτόνος κακουργία» Επί των γεγονότων – «Το θύμα», Ζωή, 20 Σεπτεμβρίου 1946, τ. 1546, σ. 200

σκοτώνουν τους «αδελφούς τους» Έλληνες⁴⁵¹. Σε επόμενα άρθρα του το περιοδικό προχωρά ένα βήμα παραπέρα. Τα δεινά ξεκίνησαν το 1940 αλλά και κάτι παραπάνω οι μάχες, που δίνει το παρουσιαζόμενο ενιαίο μέτωπο λαού και στρατού, γίνονται εναντίων εχθρόν που είναι συνέχεια, συνεχίζουν το έργο των δυνάμεων του άξονα.⁴⁵²

Παραλληλίζει η «Ζωή» την ιστορική συγκυρία της Ελλάδας με την περίπτωση των Εβραίων «επαναστατών», των Σικαρίων, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει μια συμμορία και διενεργούσαν ληστείες και δολοφονίες εναντίων συμπατριωτών τους⁴⁵³. Αναγνωρίζει άλλου, χωρίς να κατονομάζει σε ποια ακριβώς περίοδο της Ελληνικής Ιστορίας αναφέρεται, κατ' ένα τρόπο το δικαίωμα στην επανάσταση, όπως είναι συνυφασμένο με την νεώτερη ιστορία της Ελλάδας. Οι «επαναστάτες», όπως χαρακτηρίζει χωρίς να κατονομάζει τον ΔΣΕ, όμως είναι κάτι το διαφορετικό – πιθανότατα επειδή στο αξιακό σύστημα της «Ζωής» δεν ασπάζονται τον «χριστιανικό πολιτισμό». Γράφει χαρακτηριστικά *«Η Ελλάς εγνώρισε βέβαια κατά τον τρέχοντα αιώνα πολλές μέχρι του 1940 στρατιωτικοπολιτικές επαναστάσεις αλλά χωρίς να χύνεται το αίμα των τέκνων της»*. Τελικά η δικαιοσύνη για τους «επαναστάτες» αναμένει να αποδοθεί από τον Θεό *«όμως τους εγκληματίας εχθρούς ποιος θα τους σώσει από την δικαίαν οργήν του Θεού; Δι' αυτούς έχει τρομεράν ισχύν ο λόγος του Κυρίου 'πάντες οι λαβόντες μάχαιραν εν μάχαιρα απολούνται'»*.⁴⁵⁴

Η «Ζωή» μας μεταφέρει και την εικόνα της καταστροφικής πλευράς του πολέμου αυτού. Στο άρθρο με τίτλο *«Καταστρεπτικόν δια την Ελλάδα»* αναπαριστά

---

⁴⁵¹ «και αυτό κάνει-αλλοίμονο! αίμα χύνει-ακόμα στον τόπο μας ο φανερός αποστάτης, του υλισμού και της απιστίας ο κράχτης Έλλην. Χύνει το αίμα του αδελφού του Έλληνας!» Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Οκτωβρίου 1946, τ. 1547, σ. 208

⁴⁵² «να βλέπη χυνόμενον το αίμα του λαού των βορείων επαρχιών της, το αίμα των εκλεκτών τέκνων του στρατού της, που προασπίζονται την ελευθερίαν και την ζωήν της [...] Μερικοί από αυτούς συνεχίζουν τον ρόλον του τότε αξονικού επιδρομέα. Εδημιούργησαν και εις το εσωτερικόν της χώρας εχθρόν άθεον και αιματοβαμένον [...] εις την ίδιαν, δηλαδή ακριβώς περιοχήν, την οποίαν σήμερον η Ρωσία επιθυμεί να αφήση εις ένα δορυφόρον του Άξονος, αντί εις την ηρωικήν Ελλάδα» Επί των γεγονότων, Ζωή, 23 Νοεμβρίου 1946, τ. 1552, σ. 248

⁴⁵³ Μεταπολεμικά, εκδ. «Ζωή», 1947, σ. 336

⁴⁵⁴ Μεταπολεμικά, εκδ. «Ζωή», 1947, σ. 338, Πάσχα και αίμα – Οι σικάριοι, Ζωή, 23 Απριλίου 1947, τ. 1569, σ. 109 – 110

τέτοιες εικόνες, από τα δεινά που έφερε, κατά την γνώμη της, η «ανταρσία» μαζί με τους εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς της χώρας. Εκεί συναντάμε πρώτη φορά να αναφέρεται το «δράμα των συμμοριοπλήκτων», των ανθρώπων που προωθούνται από τον στρατό στα αστικά κέντρα – πεδινά για να απομακρυνθούν από την δίνη του πολέμου. Παράλληλα γίνεται αναφορά στην ανατίμηση της χρυσής λίρα και των συνεπειών της, κατά την «Ζωή» όσοι βοηθούν στην ανατίμηση είναι υλιστές επίσης ολέθριοι «όσο και οι πολεμοχαρέςτατοι εχθροί της Ελλάδος»⁴⁵⁵. Το περιοδικό καταφέρειτε εναντίων όσων εκμεταλλεύονται την κατάσταση για να πλουτίσουν εις βάρος του ελληνικού λαού, χωρίς να παραλείπει να παρουσιάζει στοιχεία που καθιστούν την άλλη πλευρά βαρβαρότερη. Γράφει χαρακτηριστικά *«Εσύ δεν πας βέβαια να σφάξεις τον άλλον με τον τενεκέ της κονσέρβας. Αλλά όταν εκμεταλλεύεσαι την ανάγκη και τη δυστυχία του άλλου»*.⁴⁵⁶

Το περιοδικό παρουσιάζει σαφώς πλέον και άλλη μια θέση του για την ροή των γεγονότων, ναζισμός και κομμουνισμός, δεν είναι μόνο ιδεολογικά συναφείς, είναι συναφείς και σε επίπεδο πρακτικών⁴⁵⁷ αλλά και στο να πολεμούν την Ελλάδα, ο κομμουνισμός διαδέχεται τον φασισμό σαν φυσική συνέχεια *«μέσα εις τον πόλεμον, τον οποίον αποστάται από τον Σωτήρα και πολέμιοι της χριστιανικής πίστεως εξωτερικοί εχθροί, διάδοχοι των κατακτητών συνεχίζουν δια των εν τω εσωτερικώ οργάνων των»*.⁴⁵⁸

Σε αυτό το πλαίσιο έρχεται να περιγράψει και τον ρόλο που καλείται να διαδραματίσει η χριστιανική κίνηση. Η «Ζωή» ξεκαθαρίζει ότι η μάχη που γίνεται, η «συνεχιζόμενη πολεμική περιπέτεια της χώρας μας» έχει δύο φύσεις, υπάρχουν δύο διακυβεύματα *«είναι εις την ουσίαν του αγών όχι μονον δια την ελευθερίαν, αλλά και δια την πίστιν»*. Εδώ λοιπόν προκύπτει το καθήκον της χριστιανικής κίνησης. Κατ' αρχάς να «διαφυλάξει» τους ανθρώπους στην χριστιανική πίστη, να τους οδηγήσει

---

⁴⁵⁵ «Η ανταρσία και η εξολοθρευτική μανία των εχθρών της, εσωτερικών και εξωτερικών; Αι εναντιών της αδικίας, όσα επί επτά τώρα χρόνια διαπράττονται; Η νέα προσφυγική συμφορά των συμμοριοπλήκτων;» Επί των γεγονότων - «Καταστρεπτικόν δια την Ελλάδα», Ζωή, 6 Νοεμβρίου 1947, τ. 1592, σ. 296

⁴⁵⁶ Η γραφή και ο λαός της – «Καιροί αναψύξεως!», Ζωή, 14 Νοεμβρίου 1947, τ. 1593, σ. 298

⁴⁵⁷ «Θα ιδή ο αναγνώστης ότι φασισμός και κομμουνισμός είναι εις την ουσίαν και εις τας μεθόδους επιβολής το ίδιο νόμισμα» Επί των γεγονότων, Ζωή, 14 Ιουνίου 1947, τ. 1574, σ. 152

⁴⁵⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 24 Δεκεμβρίου 1947, τ. 1598, σ. 344

στην Εκκλησία, μέσα από της δραστηριότητες της⁴⁵⁹. Κατά δεύτερον καλούνται να διαφυλάξουν την χαρά, που είναι κατά την «Ζωή» ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της «ελληνικής χριστιανικής ψυχής», μέσα στις δοκιμασίες του πολέμου⁴⁶⁰.

Στα τέλη του εμφυλίου πολέμου βλέπουμε να παρουσιάζονται και οι δυο διαφορετικές πραγματικότητες από την οπτική της «Ζωής». Από την μια μεριά η ερήμωση και οι λεηλασίες που είχαν προκαλέσει οι «συμμοριτοκουμμουνιστάι»⁴⁶¹ και από την άλλη η ευημερία που έρχεται στην χώρα όσο η ομαλότητα αποκαθίσταται «Όσον η τάξις και η ομαλότης εις την χώρα μας αποκαθίστανται, όσον ο σκοτεινός τρόμος του συμμοριτισμού διαλύεται και η ύπαιθρος αναπνέει τον αέρα της ειρήνης και της ελευθερίας, τόσον και αι ειρηνικαί εργασίαι πολλαπλασιάζονται και επεκτείνονται».⁴⁶²

Το περιοδικό υιοθετεί ένα αρχικό σχήμα της θεωρίας των τριών γύρων.⁴⁶³ Έτσι παρουσιάζεται η αριστερά, ο εχθρός, να στρατολογεί πολίτες μέσα στην κατοχή «Προέρχεται από τον ελληνικό λαόν ο εχθρός αυτός. Εξειλίχθει τόσον υπούλος και απατηλώς, κατά την διάρκειάν της κατοχής, και τόσους παρέσυρεν εις την εχθρικήν διαγωγήν του. Έγινεν εχθρός της Ελλάδος επίμονος, αμείλικτος, ανηλεής. Εχθρός όχι μόνον του έθνους, αλλά και της θρησκείας.[...] και αυτήν την οικογένειαν του» ενώ η αποχώρηση τα Δεκεμβριανά παρουσιάζονται ως πρώτη επίθεση που

---

⁴⁵⁹ «το καθήκον μας απέναντι των ταλαιπωρημένων αυτών αδελφών [...] να τους οδηγήσωμεν εις την Εκκλησίαν, εις το κήρυγμα [...] εις το Κατηχητικόν Σχολείον» Επί των γεγονότων - «Με σταθερά ελπίδα» και «Επτά εκατοντάδες!», Ζωή, 1 Ιανουαρίου 1949, τ. 1641, σ.8

⁴⁶⁰ Από όσα συμβαίνουν – Χαρούμενα Χριστούγεννα, Ζωή, 17 Ιανουαρίου 1949, τ. 1643, σ. 23

⁴⁶¹ «Δεν τας ευρίσκουν όμως όπως τας άφηκαν. Η μαύρη θύελλα του συμμοριτισμού τας έχει ερημώσει Αλλού μεν με φωτιά και με την δυναμίτιδα τας έχει ξεθεμελιώσει. Αλλού έχει λεηλατήσει τα πάντα. [...] Εχθροί της Ελλάδος και του Έλληνος αγρότου οι άγριοι συμμοριτοκομμουνιστάι του έχουν αρπάξει τα πάντα, τα καματερά του [...] και αυτά ακόμη τα παιδιά του εφ’ όσον τα επρόλαβαν εκεί. [...] το τραγικόν αυτό κατάντημα εις το οποίον έφερε ο άθεος κομμουνισμός την ωραίαν πατρίδα;» Ικανοποίησις νοσταλγίας - Επαναπατρισμός και ανοικοδόμησις, Ζωή, 20 Ιουλίου 1949, τ. 1666, σ. 204

⁴⁶² Επί των γεγονότων - «Εις τα έργα της ειρήνης», Ζωή, 9 Μαΐου 1949, τ. 1657, σ. 136

⁴⁶³ Πρόκειται για την θεωρία κατά την οποία το ΚΚΕ προσπάθησε να καταλάβει την εξουσία στην Ελλάδα σε τρεις φάσεις. Κατ’ αρχάς με τις συγκρούσεις ανάμεσα στις αντάρτικες ομάδες πριν την απελευθέρωση (κατ’ άλλη εκδοχή οι αναταραχές στο στράτευμα στην Μέση Ανατολή), δεύτερον με τα Δεκεμβριανά του 1944 και τέλος με τον εμφύλιο πόλεμο από το 1946 μέχρι το 1949. βλ Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή» στο Παπαστράτης Προκόπης, Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα*, Τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 389 και Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα*, Τόμος Δ2, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 19

αποτυγχάνει⁴⁶⁴ για να συνεχιστεί στην συνέχεια με τις επιχειρήσεις του εμφυλίου πολέμου.

Παρά την απόλυτη στάση που κρατάει το περιοδικό σχετικά με την κομμουνιστική ιδεολογία συχνά καλεί τον ελληνικό λαό να υπερβεί της όποιες διαφορές και να συνεχίσει ενωμένος στο μέλλον. Εντοπίζει στην διαίρεση του Ελληνικού λαού μια χρονικότητα τριάντα χρόνων, ουσιαστικά πρόκειται χωρίς να κατονομάζεται για τον εθνικό διχασμό, Κατά την «Ζωή» είναι αυτή η διαίρεση που είχε ως συνέπεια και το ξερίζωμα του μικρασιατικού και θρακικού ελληνισμού, παρά ταύτα, εκτιμά το περιοδικό, ο ελληνικός λαός δεν έχει πάρει το μάθημά του *«και όμως η διαίρεσις, η ασίγητος και διαρκώς αναζωπηρεύμενη και ακούραστα αναρριπιζόμενη κομματική διαίρεσις κινδυνεύει και το έτος αυτό να κάμη μαύρον και το αυριανόν μέλλον να καταστρέψει»*.⁴⁶⁵ Η αιτία της διαίρεσης, της «κατάρας», αυτής δεν είναι άλλη από την τυχοδιωκτική συμπεριφορά των πολιτικών κομμάτων⁴⁶⁶.

Συχνές οι προτροπές του περιοδικού για ομόνοια. Άλλοτε επικαλείται λόγια του Θ. Κολοκοτρώνη «ας πεθάνει το κομματικό μίσος»⁴⁶⁷. Το Σεπτέμβρη του 1947 το περιοδικό τάσσεται υπέρ της αμνηστίας και της λήθης. Η παράδοση του οπλισμού χαρακτηρίζεται σαν «πράξη μετανόιας» με την οποία ο ανεξίκακος λαός πρέπει να ρίψη λήθη στο παρελθόν⁴⁶⁸ και να μην επιδίωξη καμία εκδίκηση. Η «ανταπόδοσις των εγκλημάτων» και οι εκδικήσεις χαρακτηρίζονται ως συνέχεια της αιμορραγίας με χέρια ελληνικά η οποία μάλιστα αντί να διορθώνει το πρόβλημα το πολλαπλασιάζει.⁴⁶⁹ Τα αντίποινα δεν μπορούν να ενταχθούν στον χριστιανικό πολιτισμό που ευαγγελίζεται η «Ζωή». Διαβάζουμε χαρακτηριστικά σε ένα

---

⁴⁶⁴ «Απέτυχαν εις την πρώτην επιχείρησιν των προ τετραετίας» Από την επικαιρότητα – Άξιοι στρατιώται, Ζωή, 3 Σεπτεμβρίου 1948, τ. 162, σ. 217

⁴⁶⁵ Επίκαιρα – Η κατάρτα, Ζωή, Ιούλιος 1945, 5. 1512, σ. 49

⁴⁶⁶ «η ολιγαρχία των κομμάτων που εναλλάσσεται εις την κυβερνητικήν εξουσίαν, παίρνει ως έργον και αποστολήν της την άδικον συμφεροντολογίαν, την κομματικήν συναλαγήν, την μεροληπτικήν εφαρμογή των νόμων» Επίκαιρα – «καιροί χαλεποί», Ζωή, Αυγουστός 1945, τ. 1513, σ. 56

⁴⁶⁷ Επί των γεγονότων, Ζωή, Μάρτιος 1945, τ. 1508, σ. 24

⁴⁶⁸ Επί των γεγονότων - «Συμφιλίωσις», Ζωή, 19 Σεπτεμβρίου 1947, τ. 1586, σ. 248

⁴⁶⁹ «μέγα δυστύχημα το να συνεχίζεται η αιμορραγία με χέρια ελληνικά [...] είναι δυστύχημα ακόμη μεγαλύτερον η δια της ανταποδόσεως και της εκδικήσεως συνέχεια των φόνων [...] Άλλως τε η εκδίκησις όχι μόνον δεν διορθώνει [...] αλλά τουναντίον το διπλασιάζει, το πολλαπλασιάζει, δημιουργεί αληθινήν συμφοράν» Επί των γεγονότων, Ζωή, 25 Ιανουάριος 1946, τ. 1524, σ. 24

απόσπασμα για την αντιπαράθεση και τα δεινά της χώρας «πρώτον μεν διότι μια μερίς λαού, χωρίς ίσως να ξέρη καλά ότι ακολουθεί ένα κίνημα υλισμού και αθεϊας στρατευομένης, αλλά και χωρίς να διστάζει εμπρός σε κανένα από τα εγκλήματα εκείνα που ξεσκίζουν τον χιτώνα της χριστιανικής ηθικής – αφού παπάδες και ιερωμένοι ζωντανούς και παιδί κρεουργεί την μητέρα του! – επήρε το όπλον και εδημιούργησε πόλεμον εναντίον της μεγάλης πλειοψηφίας της αποτελούμενης από αδελφούς του. Δεύτερον δε διότι άλλοι που έβαψαν τα χέρια των εις το αίμα των εκδικήσεων και των αντεκδικήσεων, δεν ημπορούν να έχουν πραγματικήν σχέσιν με τον Χριστόν που και εσταυρωμένος προσηύχετο δια τους σταυρωτάς του και τους εδέχθει όταν μετανόησαν και τους έκανε αδερφούς του»⁴⁷⁰.

Στο απόσπασμα παρατηρούμε ότι το περιοδικό αναγνωρίζει και ένα ελαφρυντικό σε όσους συμμετέχουν στην αντίπαλη παράταξη. Με την φράση «χωρίς ίσως να ξέρη καλά» αφήνει περιθώριο οι κινήσεις μελών του αντίπαλου στρατοπέδου να υπαγορεύονται από άγνοια. Γίνεται μάλιστα αργότερα ακόμη ποιο ξεκάθαρο σε άρθρο του με τίτλο «Ημέρα Κυρίου»: «Εις αυτήν να είπωμεν (την ημέρα Κυρίου) ότι ανήκουν και άλλοι, από την αντίθετον σήμερον παράταξιν, από εκείνη που παρουσιάζεται - φρικτόν και να το είπωμεν - αντίχριστος και του θανάτου οπαδός; Ναι θα το είπωμεν. Έχομεν πολλές αποδείξεις ότι όχι ολίγοι περεσύρθησαν εις την παράταξιν των πολεμίων χωρίς σχεδόν να ξέρουν ότι γίνονται αρνηταί και αντιμέτωποι του Χριστού. Αυτοί λοιπόν θα έλθει ώρα κατά την οποίαν αι περιστάσεις θα τους ευνοήσουν να εννοήσουν το ολέθριον σφάλμα των, να επιστρέψουν στον Χριστόν και να ζήσουν την υπόλοιπον ζωήν των διακυρύσσοντες, αγαλλιασώμεθα και εφρανθώμεν εν τη ημέρα ην εποίησεν ο Κύριος».⁴⁷¹ Βέβαια η τακτική αυτή του διαχωρισμού των ευθυνών έχει και μια άλλη οπτική. Κατά την Δανάη Γιαννοπούλου «το να παρουσιάζονται [...] οι ΕΑΜίτες και ΕΛΑΣίτες ως θύματα της κομμουνιστικής προπαγάνδας αποσκοπεί και στο να δημιουργηθεί ένα χάσμα μεταξύ βάσης και ηγεσίας ούτως ώστε μελλοντικά οι υποστηρικτές του ΚΚΕ-ΕΑΜ να μην ακολουθήσουν εκ νέου την πολιτική της ηγεσίας. Συνεπακόλουθα, αυτοί οι 'ορφανοί'

⁴⁷⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 13 Απριλίου 1947, τ. 1568, σ. 104

⁴⁷¹ Επί των γεγονότων - «Ημέρα Κυρίου», Ζωή, 23 Απριλίου - 1 Μαΐου 1949, τ. 1655-1656, σ. 128

που αποτελούν την βάση θα πρέπει να βρουν μια άλλη, 'δημοκρατικότερη' και 'εθνικότερη' πολιτική 'στέγη'»⁴⁷².

Η υπέρβαση αυτής της «κατάρας» μπορεί να γίνει σύμφωνα με την συλλογιστική της «Ζωής» μόνο με έναν τρόπο για να είναι αποτελεσματική, η μόνη λύση είναι η επιστροφή στον Χριστό, όπως μας θυμίζει το περιοδικό με αφορμή τον ένα χρόνο από τα Δεκεμβριανά του 1944⁴⁷³.

Μεγάλη σημασία δίνεται στην περιγραφή των εξορμήσεων των φοιτητών στην ύπαιθρο οι οποίες ξεκινούν την άνοιξη του 1946 και για τις οποίες το περιοδικό αφιερώνει σειρά άρθρων και φτάνει να τις παρουσιάζει μέχρι και τον Νοέμβριο του 1946⁴⁷⁴. Οι εξορμήσεις γίνονται στο πλαίσιο της προσπάθειας της αδελφότητας για να υποστηρίξει την δοκιμαζόμενη ελληνική ύπαιθρο. Εκεί που «επί τόσα χρόνια οι διάφοροι «διαφωτιστές» και «διαφωτίστριες», τους είχαν πικράνει και δηλητηριάσει και απογοητεύσει με τις διάφορες θεωρίες»⁴⁷⁵ με «κηρύγματα του μίσους και του εγκλήματος» οι φοιτητές και τα στελέχη της χριστιανική κινήσεως έρχονται να μεταφέρουν κηρύγματα ανεξικακίας και συγχωρήσεως. Η «αντίθετη παράταξη» εμφανίζεται να προβάλλει δυσκολίες στο έργο τους παρά ταύτα οι εξορμήσεις συνεχίζονται γιατί ο λαός είναι μαζί τους⁴⁷⁶ και μάλιστα καθιερώνονται σαν πρακτική τα επόμενα χρόνια.⁴⁷⁷

Αν εξαιρέσουμε μερικά επαινετικά σχόλια για την Εθνοφυλακή⁴⁷⁸ που δημοσιεύονται στο περιοδικό τον Οκτώβρη του 1945 δεν συναντούμε άλλες αναφορές στις Ένοπλες Δυνάμεις μέχρι και τον Αύγουστο του 1947 οπότε και οι αναφορές αυξάνουν σε συχνότητα και έκταση στην στήλη «Επί των γεγονότων». Τα άρθρα ζητούν να αναδείξουν τα ηρωικά και άλλα θετικά χαρακτηριστικά του στρατού:

---

⁴⁷² Γιαννοπούλου, 2011, σ. 352

⁴⁷³ Επί των γεγονότων, Ζωή, 15 Δεκεμβρίου 1945, τ. 1521, σ. 127

⁴⁷⁴ Εσωτερική ιεραποστολή – «Για να μη παύση να ζει η Ελλάς», Ζωή, 13 Νοεμβρίου 1946, τ. 1551, σ. 239

⁴⁷⁵ Εσωτερική ιεραποστολή – Σπορά καλοκαιρινή, Ζωή, 20 Σεπτεμβρίου 1946, τ. 1546, σ. 199

⁴⁷⁶ «οι διάφοροι «διαφωτιστές» και «διαφωτίστριες» τους είχαν αρκετά δηλητηριάσει με τα κηρύγματα του μίσους και του εγκλήματος» Εσωτερική ιεραποστολή – Αξιοί καρποί, Ζωή, 1 Οκτωβρίου 1946, τ. 1547, σ. 207

⁴⁷⁷ Όπως για παράδειγμα σε είκοσι έξι χωρία της Κρήτης το 1947 Επί των γεγονότων, Ζωή, 13 Οκτωβρίου 1947, τ. 1589, σ. 272

⁴⁷⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Οκτωβρίου 1945, τ. 1516, σ. 88

υποστηρίζουν τις χριστιανικές του βάσεις, και ότι μάχεται υπέρ αυτών – του χριστιανικού δηλαδή πολιτισμού – παράλληλα με την προστασία των συνόρων του κράτους. Τέλος εκφράζουν την πεποίθηση ότι με βάση τον χριστιανικό στρατό θα θεμελιωθεί μία χριστιανική κοινωνία στην χώρα μετά το τέλος του πολέμου. Το περιοδικό μέσα από την οπτική του μας μεταφέρει γλαφυρά την εικόνα από το μέτωπο είτε από περιγραφές, είτε από την αλληλογραφία που διατηρούν τα μέλη της χριστιανικής κίνησης με το μέτωπο,⁴⁷⁹ είτε από επιστολές γονιών στρατιωτών που ‘χασαν τα παιδιά τους’⁴⁸⁰ είτε τέλος με παράθεση αποσπασμάτων από στρατιωτικές διαταγές.

Με αυτόν τον τρόπο το περιοδικό επαινεί τον στρατό, μαζί με τον λαό της υπαίθρου, για την «αρετή που εκδηλώνεται τώρα ως ανεξικακία» και μάλιστα υπό τις πιο δύσκολες προϋποθέσεις αφού απέναντί του έχει ανθρώπους που «εδιδάχθησαν να εγκληματούν με τόσο άπνοο τρόπον που μόνο εις άγρια θηρία θα ήρμοζε».⁴⁸¹ Ενώ άλλου τονίζεται ο ηρωισμός ενός γιού ιερέα που δεν επιθυμεί να μετατεθεί στα μετόπισθεν από την πρώτη γραμμή⁴⁸² και η χριστιανική ταυτότητα ενός στρατιώτη που σκοτώνεται ηρωικά στο μέτωπο επιβεβαιώνεται γιατί βρέθηκε έχοντας το περιοδικό «Ζωή» στους «κόλπους του».⁴⁸³

Που όμως οφείλεται ο ηρωισμός και οι αρετές του στρατού κατά το περιοδικό; Η «Ζωή» μας παραθέτει αναστάσιμη αναφορά του «αρχιστράτηγου της νίκης», όπως χαρακτηρίζει τον Αλέξανδρο Παπάγο, σε χαιρετισμό τού επ’ ευκαιρία των εορτών του Πάσχα. Εκεί μεταξύ άλλων αναφέρεται: «δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι πράγματι οι ηρωικοί στρατιώτες μας ενίκησαν τον φόβον του θανάτου με την πίστιν εις τον Χριστόν».⁴⁸⁴ Το περιοδικό μας παρουσιάζει την χαρά των στρατιωτών όταν λαμβάνουν νέα από τους μαθητές των κατηχητικών και τους φοιτητές της ΧΦΕ για να καταλήξει στο συμπέρασμα «Η στρατευθείσα νεότης ζητεί με την καρδιά της να

---

⁴⁷⁹ Επί των γεγονότων - «Ομιλούν οι υπερασπισταί», Ζωή, 4 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1948, τ. 1624, σ. 208

⁴⁸⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 27 Σεπτεμβρίου 1948, τ. 1629, σ. 248

⁴⁸¹ Επίκαιρα - ... και αυτοί λαός μου, Ζωή, 26 Αυγούστου 1947, τ. 1583, σ. 217

⁴⁸² Επί των γεγονότων, Ζωή, 13 Οκτωβρίου 1947, τ. 1589, σ. 272

⁴⁸³ Επί των γεγονότων, Ζωή, 30 Νοεμβρίου 1947, τ. 1595, σ. 320

⁴⁸⁴ Επί των γεγονότων, Ζωή, 9 Μαΐου 1949, τ. 1657, σ. 136

βάλει κυβερνήτην και ρυθμιστήν της ζωής της, το Ευαγγέλιον»⁴⁸⁵ κάτι που παρουσιάζει να επιβεβαιώνεται και από τις επιστολές που φτάνουν από το μέτωπο. Έτσι παραθέτει επιστολή διοικητή μονάδας προς την ΧΦΕ ο οποίος διαβεβαιώνει ότι «οι αγωνιζόμενοι στρατιώται διακρίνονται δια την πίστιν των την χριστιανικήν που αποτελεί την ζωτικότετην δύναμιν με την οποίαν διεξάγομενον υπέρ της ελευθερίας αγώνα».⁴⁸⁶ Μάλιστα η πίστη στον Θεό εκτός από ηρωικό πνεύμα είναι αυτή που οδηγεί τον στρατό προς την νίκη. Αναφέρει το περιοδικό σχετικά με τις νίκες στο Βίτσι: «θαυμαστόν γεγονός των ημερών μας το οποίον ενδιαφέρει αμεσότατα μεν ημάς, εμμέσως δε και όλον τον κόσμον, είναι η λαμπρά νίκη την οποίαν ο ελληνικός στρατός χάρις εις την αδίστακτον προς τον Θεον πίστιν κατώρθωσεν εις το Βίτσι».⁴⁸⁷ Η πίστη και η ευλάβεια του ελληνικού στρατού είναι μνημειώδης αντίστοιχη με εκείνη που υπήρχε κατά την επανάσταση του 1821.⁴⁸⁸

Προϋπόθεση σύμφωνα με την «Ζωή» για να επιτύχει ο στρατός τα μεγάλα αυτά κατορθώματα είναι να έχει «τας χαρακτηριστικές αρετάς και προ πάντων την ηθικήν καθαρότητα». Αντίπαλος που πρέπει να αντιμετωπιστεί πάλι είναι ο κομμουνισμός ο οποίος «έχει θέσει ως σκοπόν του και εργάζεται συστηματικώς να αποσυνθέση την ελληνικήν κοινωνίαν και τον στρατό μας με την σαρκικήν διαφθοράν» όσοι δεν συνεργάζονται για να επιτευχθεί αυτή η προϋπόθεση γίνονται «Ενσυνείδητοι ή ακούσιοι συνοδοιπόροι του κομμουνισμού εις το αποσυνθετικόν αυτό έργον».⁴⁸⁹ Και εδώ, κατά την «Ζωή» έρχεται η «χριστιανική κίνηση» για να ανασχέσει το αποσαθρωτικό αυτό έργο με τα δικά της πολεμοφόδια. Χαρακτηριστικό είναι ένα άρθρο του Σεπτεμβρίου του 1949 όπου παρουσιάζεται στρατιώτης να κατεβαίνει από το μέτωπο στην Αθήνα για προμήθεια βιβλίων της Αγίας Γραφής. Εμφανίζεται να λέει «θέλομε για το στρατό μας πολεμοφόδια, πνευματικά πολεμοφόδια. Οι κομμουνισταί δεν πολεμούνται μόνο με κανόνια και τις

⁴⁸⁵ Από την ζωήν των νέων – Το σύγχρονο 21, Ζωή, 22 Μαρτίου 1949, τ. 1651, σ. 84

⁴⁸⁶ Επί των γεγονότων - «Ο στρατός και τα μετόπισθεν», Ζωή, 15 Απριλίου 1949, τ. 1654, σ. 112 αντίστοιχα και στο Επί των γεγονότων - «Μια εμπνευσμένη διαταγή», Ζωή, 9 Ιανουαρίου 1948, τ. 1600, σ.16

⁴⁸⁷ Επί των γεγονότων - «Με την πίστιν εις τον Θεόν», Ζωή, 1 Σεπτεμβρίου 1949, τ. 1669, σ. 232

⁴⁸⁸ Επί των γεγονότων - «Μνημεία πίστεως» και «Όπως και στο εικοσιένα», Ζωή, 17 Ιανουαρίου 1949, τ. 1643, σ. 24

⁴⁸⁹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 3 Σεπτεμβρίου 1948, τ. 1626, σ. 224

σφαίρες. Πολεμούνται και με την δύναμιν του πνεύματος, με την δύναμιν της χριστιανικής πίστεως».⁴⁹⁰ Με αυτό τον τρόπο η «χριστιανική κίνηση» παρουσιάζεται ως εγγυητής της ηθικής ανωτερότητας του στρατού την ώρα που ο κυβερνητικός τύπος βρίθει δημοσιευμάτων για την «ηθική κατάπτωση» των στελεχών του ΔΣΕ.

Οι μάχες έτσι που δίνει ο στρατός, κατά την θεώρηση του περιοδικού, είναι σε δύο μέτωπα. Από την μια υπέρ της ελευθερίας και ανεξαρτησίας της πατρίδας⁴⁹¹ και από την άλλη για την επικράτηση του χριστιανικού πολιτισμού. Γράφει χαρακτηριστικά «Ο αγών του ελληνικού στρατού εις τα ηπειρωτικά και μακεδονικά βουνά κατά των εχθρών της πατρίδος και του αληθινού πολιτισμού συνεχίζεται» ενώ στο ίδιο άρθρο παραθέτονται αντίστοιχες δηλώσεις βουλευτών «Ο σημερινός αγών είναι αγών υπέρ του πολιτισμού, υπέρ του χριστιανικού πολιτισμού»⁴⁹². Σε άλλο τεύχος η επιβεβαίωση έρχεται από το μέτωπο, πάλι με επιστολή κάποιου στρατιώτη «Το νόημα του διεξαγόμενου αγώνος είναι: Πίστις-Πατρίς-Οικογένεια, Χριστιανισμός-Ελληνισμός-Πολιτισμός».⁴⁹³ Ενώ άλλος στρατιώτης γράφει «Αγαπήτα μας αδέρφια είναι ιερό το καθήκον που μας ανέθεσε η μεγάλη μας πατρίδα, να διώξωμε τους αθέους από τα τιμημένα ελληνικά χώματα. Δεν πρέπει να υπάρχουν στον τόπο μας άνθρωποι, που καταπολεμούν τα ιδανικά της θρησκείας και τις πατρίδος»⁴⁹⁴ ενώ αλλού τραυματίες στρατιώτες εμφανίζονται να διαμαρτύρονται για τα ανήθικα θεάματα στο θέατρο.⁴⁹⁵ Χαρακτηριστικό είναι και ένα περιστατικό που μεταφέρεται από το μέτωπο όπου κατά την διάρκεια συγκέντρωσης στρατιωτικών για να ακούσουν το κήρυγμα παίρνει τον λόγο αξιωματικός για να διαβεβαιώσει «ο στρατός μας αγωνίζεται όχι μόνον δια την Πατρίδα αλλά και δια την Πίστιν».⁴⁹⁶

---

⁴⁹⁰ Επί των γεγονότων - «Ως πολεμοφόδια», Ζωή, 1 Σεπτεμβρίου 1949, τ. 1669, σ. 232

⁴⁹¹ «Με την βοήθειαν του Θεού μαχόμεθα υπέρ της ελευθερίας και την ανεξαρτησίας της πατρίδος μας εναντίον ύπουλων επιδρομέων, ετηλεγραφούσαν οι ηρωικοί υπερασπισταί της Κονίτσης» Επί των γεγονότων, Ζωή, 9 Ιανουαρίου 1948, τ. 1600, σ.16

⁴⁹² Επί των γεγονότων, Ζωή, 3 Ιουλίου 1948, τ. 1622, σ. 192

⁴⁹³ Επί των γεγονότων, Ζωή, 11 Σεπτεμβρίου 1948, τ. 1627, σ. 232

⁴⁹⁴ Επί των γεγονότων - «Πνευματικός αγών», Ζωή, 22 Μαρτίου 1949, τ. 1651, σ. 88

⁴⁹⁵ Επί των γεγονότων, Ζωή, 5 Οκτωβρίου 1948, τ. 1630, σ. 256

⁴⁹⁶ Επί των γεγονότων, Ζωή, 9 Οκτωβρίου 1948, τ. 1633, σ. 280

Αφού πλέον ο χριστιανικός πολιτισμός γίνει κτήμα του στρατού⁴⁹⁷ και μετά την νίκη στους στρατιωτικούς αγώνες αυτοί οι «Στρατιώται του Χριστού»⁴⁹⁸, αφού απολυθούν από τις τάξεις του στρατού, κατά την «Ζωή», με τις χριστιανικές τους βάσεις θα αναλάβουν την οριστική επικράτηση του χριστιανικού πολιτισμού στην ελληνική κοινωνία. Χαρακτηριστικό το απόσπασμα που δημοσιεύεται τον Ιούλιο του 1949 *«Ένας δε διοικητής λόχου είπε: Εμείς οι στρατιωτικοί, αξιωματικοί και στρατιώτες 250.000, σαν αφήσουμε τα όπλα, αφού κατωχυρώσουμε τα σύνορα της Ελλάδος μας, εμείς οι ίδιοι θα αναλάβωμε να αναστήσωμε και πάλιν την ελληνικήν οικογένεια επάνω σε χριστιανικές βάσεις»*.⁴⁹⁹

Κάτω από την αυξανόμενη κυβερνητική πίεση η οποία επιτάθηκε με την εκκένωση πολλών ορεινών περιοχών και τη μετεγκατάσταση των κατοίκων⁵⁰⁰, ο ΔΣΕ στηριζόταν όλο και πιο πολύ στην καταναγκαστική στρατολόγηση ανδρών και γυναικών στις περιοχές υπό τον έλεγχό του. Στο περιθώριο της ένοπλης αναμέτρησης, ο ΔΣΕ μεταφέρει τα παιδιά από την εμπόλεμη ζώνη στις σοσιαλιστικές χώρες – σύμφωνα με το ΚΚΕ για τη δική τους προστασία, σύμφωνα με τους αντιπάλους για να εκπαιδευθούν στο πλαίσιο ενός νέου «γενιτσαρικού παιδομαζώματος».⁵⁰¹ Η αρθρογραφία, για το «παιδομάζωμα» ξεκινάει δυναμικά να κερδίζει χώρο στον λόγο του περιοδικού από τον Μάρτιο του 1948. Μάλιστα ο όρος «παιδομάζωμα» και οι αναφορές σε αυτό συνδέονται με τους όρους «συμμορίτης» - «συμμοριακός πόλεμός». Το «παιδομάζωμα» είναι κατά το περιοδικό η ύψιστη πράξη βαρβαρότητας που θα μπορούσε να διαπράξει το αντίπαλο στρατόπεδο,

---

⁴⁹⁷ Χαρακτηριστικά παραθέτει επιστολή αξιωματικών από το μέτωπο «Ο χριστιανικός πολιτισμός, βάθρον και εδραία πίστις και κατεύθυνσις του εθνικού στρατού» Επί των γεγονότων, Ζωή, 11 Σεπτεμβρίου 1948, τ. 1627, σ. 232

⁴⁹⁸ Όπως παρουσιάζεται χαρακτηριστικά να τους ονομάζει ο Αρχιστράτηγος σε διαταγή του. Επί των γεγονότων, Ζωή, 25 Μαΐου 1949, τ. 1659, σ. 152

⁴⁹⁹ Επί των γεγονότων - «Διπλός αγών διπλή νίκη», Ζωή, 12 Ιουλίου 1949, τ. 1665, σ. 200

⁵⁰⁰ Αγγελική Λάιου, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο», στο L. Baerentzen, Ιατρίδης, Smith, *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 1992, σ. 81-89.

⁵⁰¹ L. Baerentzen, Το «παιδομάζωμα» και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας», στο L. Baerentzen, Ιατρίδης, Smith, *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 1992, σ. 137-164. / Τασούλα Βερβενιώτη «Τα παιδιά του Εμφυλίου. Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα» στο Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ.8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ.271-280.

αφού φτάνει να απειλήσει και αυτά τα αδύναμα να αντισταθούν παιδιά,⁵⁰² αλλά και η μέγιστη απειλή, το μεγαλύτερο κακό που θα μπορούσαν να διαπράξουν οι «συμμορίες» και οι χώρες που τους υποστηρίζουν, αφού τα παιδιά αποτελούν το μέλλον της χώρας.⁵⁰³

Για να καταδειχθεί το μέγεθος της απειλής χρησιμοποιούνται δυο παραδείγματα από το παρελθόν το «παιδομάζωμα» κατά την διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η σφαγή των νηπίων από τον Ηρώδη όπως αυτή περιγράφεται στην Καινή Διαθήκη. Έτσι εμφανίζεται χωρίς να κατονομάζεται ξένο περιοδικό που «έκανε σύγκρισιν του παιδομαζώματος των Τούρκων προς το παιδομάζωμα των κομμουνιστών δια να καταλήξη στο συμπέρασμα ότι το δεύτερον είναι ασυγκρίτως χειρότερον του πρώτου» καθότι τα παιδιά: «θα αφιερωθούν εις τον θεόν-κομμουνισμόν, όπως διδάσκεται αυτός από τον Μάρξ, θα αφιερωθούν εις την διδασκαλίαν που εμπνέεται μόνο από την κοιλίαν και αποβλέπει εις την σταύρωσιν κάθε σκέψεως και κάθε ηθικής επιδιώξεως του χριστιανικού ανθρωπίνου πνεύματός». Ενώ στο άρθρο με τίτλο «Χειρότεροι από τον Ηρώδη» διαβάζουμε «Αυτόν τον σκοπόν έχει το απαίσιον παιδομάζωμα, τον θάνατον ψυχών ελληνοπαίδων. Τα απαίνουν εις τας χώρας της βαρβαρότητας και του σκοτεινού υλισμού, δια να τα ποτίσουν με το δηλητήριο της απιστίας, δια να τα εμπνεύσουν το μίσος κατά της θρησκείας και πατρίδος. Και το ακόμη χειρότερον, να τα συνηθίσουν εις το έγκλημα, να τους βάψουν τα χέρια εις το ανθρώπινον ακόμα και να τα καταστήσουν φονείς την πατρίδος των» μάλιστα το περιοδικό συνδέει την εκπαίδευσή στις χώρες αυτές με την εκπαίδευση όπως είχε σχεδιαστεί από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: «Όσα άλλοτε η διαβόητος «εκπαιδευτική μεταρρύθμισή», γέννημα θρέμμα της κομμουνιστικής ιδεολογίας edίδασκε [...] Πλήρης σύμπτωσης αρχών και επιδιώξεων»⁵⁰⁴

---

⁵⁰² «Ο συμμοριακός πόλεμος, ανάλγητος εις τον ύψιστον βαθμόν, δημιουργεί θύματα πολλά χωρίς κανένα δισταγμόν, χωρίς κανένα οίκτον. Τα πλέον τραγικά από τα θύματα του είναι τα παιδιά, τα αθώα παιδιά» Επί των γεγονότων, Ζωή, 5 Μαρτίου 1948, τ. 1607, σ. 72

⁵⁰³ «Το μεγαλύτερον κακόν από όσα έως τώρα ηπειλήσαν εξαπέλυσαν κατά της χώρας. Η αρπαγή των παίδων της Ελλάδος από τους συμμορίτας και τους έξωθεν προστάτας και αυθέντας των» Επί των γεγονότων - «Το παιδομάζωμα», Ζωή, 13 Μαρτίου 1948, τ. 1608, σ. 80

⁵⁰⁴ Επί των γεγονότων, Ζωή, 29 Μαρτίου 1948, τ. 1610, σ.96

Μάλιστα με αφορμή το «παιδομάζωμα» φαίνεται να σχηματίζεται μέτωπο από όλο τον χριστιανικό κόσμο. Ενδεικτικά το περιοδικό δημοσιεύει άρθρο καθολικής εφημερίδας που στηλιτεύει το «παιδομάζωμα» από τους «συμμορίτες» ενώ η «Ζωή» συνεχίζει λέγοντας *«Ο υλισμός και η αθεΐα, η οποία κυριαρχεί εις τους κομμουνιστάς συμμορίτας, τους απεχαλίνωσεν, ώστε να μην σταματούν εις κανένα έγκλημα»*.⁵⁰⁵

Το περιοδικό όμως μεταφέρει στον αναγνώστη και ολόκληρη την «αντίδραση» στο «παιδομάζωμα» το λεγόμενο «παιδοσώσιμο». Είτε αυτό αφορά απλούς πολίτες που ζητούν να φιλοξενήσουν παιδιά⁵⁰⁶ είτε που συνεισφέρουν χρηματικά με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα μια αναφορά σε περιστατικό που άνθρωπος της καθημερινότητας – «πατριώτης» – συλλαμβάνει «αρχισυμμορίτη» αλλά δεν δέχεται να πάρει τα χρήματα από την επικήρυξη και ζητά αυτά να δοθούν στον «έρανον της βασιλίσσης δια τα ανταρτόπληκτα παιδιά»⁵⁰⁷. Είτε τέλος με εκτενείς αναφορές στον τρόπο που βοηθούν οι κυρίες των χριστιανικών κινήσεων στο «παιδοσώσιμο»⁵⁰⁸. Παράλληλα παρουσιάζεται και η ευεργετική επίδραση από το «παιδοσώσιμο» σε όσα παιδιά φιλοξενούνται στις «παιδουπόλεις» με ιδιαίτερη έμφαση στον μεγάλο πόθο που παρουσίαζαν τα παιδιά που είχαν γονείς «συμμορίτες» να ενταχθούν στον «εθνικό κορμό».⁵⁰⁹

Από τις γραμμές του περιοδικού παρουσιάζεται και η εκδήλωση διαμαρτυρίας που διοργάνωσε το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων στο «Παλλάς» με επί κεφαλής τους Βασιλείς, με συμμετοχή της Εκκλησίας, των κατηχητικών και του συλλόγου «Ελληνικόν Φως». Παραθέτει αποσπάσματα από τον λόγο του υπουργού παιδείας Κ. Τσάτσου ενώ γίνεται αναφορά στην ομιλία του καθηγητή Α. Τσιριντάνη στην εκδήλωση ως μέλος του ΔΣ του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων.⁵¹⁰

Η προσήλωση στην ιδεολογία της «άρνησης» , στον κομμουνισμό έχει μια και μόνη κατάληξη, αποστερεί από τον άνθρωπο κάθε στοιχείο του ανθρωπιάς και

---

⁵⁰⁵ Επί των γεγονότων, Ζωή, 14 Απριλίου 1948, τ. 1612, σ. 112

⁵⁰⁶ π.χ. Δημοσιεύεται επιστολή αναγνώστη που αναφέρει «Έχω επτά παιδιά και ζητώ άλλα δύο, να τα αναθρέψω όπως και τα ιδικά μου» -Επί των γεγονότων, Ζωή, 1 Ιουνίου 1948, τ. 1618, σ. 160

⁵⁰⁷ Επί των γεγονότων, Ζωή, 17 Μαΐου 1949, τ. 1658, σ. 144

⁵⁰⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 22 Απριλίου 1948, τ. 1613, σ. 120

⁵⁰⁹ πρβλ Από όσα συμβαίνουν – Μικροί δάσκαλοι στους μεγάλους, Ζωή, 2 Ιουνίου 1949, τ. 1660, σ. 159

⁵¹⁰ Επί των γεγονότων, Ζωή, 10 Ιουνίου 1949, τ. 1661, σ. 168

ηθικής, τον μετατρέπει σε ένα βάνουσο εγκληματία. Το περιοδικό προχωράει σε μια σειρά αναφορών μετά τον Μάιο του 1948 που περιγράφουν τέτοιες εικόνες. Η εγκληματικότητα συσχετίζεται και με την συμπεριφορά προς τα μικρά παιδιά. Άλλοτε παρουσιάζονται εκτελέσεις μικρών παιδιών, άλλοτε το παιδομάζωμα⁵¹¹. Παράλληλα παρουσιάζεται και η εγκληματική διαστροφή των παιδιών, χαρακτηριστική η αναφορά σε περιστατικό με νέο ηλικίας 12 ετών που σκότωσε συνομήλικό του για πολιτικούς λόγους, για να καταλήξει ότι οι «εγκληματικοί διαφωτισμοί» είναι υπεύθυνοι για την συμπεριφορά των παιδιών.⁵¹² Το εγκληματικό, κατά την «Ζωή», προφίλ της αντίπαλης παράταξης συμπληρώνεται με την δολοφονία του υπουργού Δικαιοσύνης Χρήστου Λαδά στις 1 Μαΐου 1948.⁵¹³

Τα εγκληματικά στοιχεία που εισδύουν στην προσωπικότητα των αντιπάλων δεν τους αποστερούν μόνο την ανθρώπινη ιδιότητα, το περιοδικό μας εισάγει με την πάροδο του χρόνου στον τρόπο με τον οποίο, κατά την γνώμη του, χάνουν την ελληνική τους ταυτότητα. Αναφέρει χαρακτηριστικά *«Με το μαχαίρι που το έμπηχναν εις το λαιμόν του θύματος και άφιναν να τελειώση δια της αιμοραγίας. Με το τσεκούρι, με τον μπαλντα, με την βαθμιαίαν αποκοπή των μελών. Με τόσα βασανιστικά και άγνωστα εις τον τόπον μας μέσα!»* τα φρικιαστικά αυτά εγκλήματα δεν έχουν ελληνική ρίζα, αυτοί που τα διαπράττουν δεν γίνεται να είναι Έλληνες, υπονοεί το περιοδικό.⁵¹⁴ Τα στελέχη του ΔΣΕ διαπράττουν αδελφοκτονία⁵¹⁵ και παρομοιάζονται με την περίπτωση του Κάιν στην Παλαια Διαθήκη *«Έλαβαν αυτοί την φονικήν μάχαιραν κατά της πατρίδος των και κατά των αδελφών των. Χειρότεροι από τον Κάιν, έχυσαν με σαδιστικήν μανίαν άφθονον το αδελφικόν αίμα, χωρίς ούτε τους*

---

⁵¹¹ «τον στραγγαλισμόν 40 νηπίων, που διέπραξαν οι συμμορίται της Γκιώνας [...] Αλλά δεν είναι μόνον έγκλημά των. Μήπως αι χιλιάδες παιδιών που απήχθησαν και παρεδώθησαν εις άλλους λαούς...» Επί των γεγονότων - «Εφευρετικοί εις εγκληματικότητα», Ζωή, 16 Μαΐου 1948, τ. 1616, σ. 144

⁵¹² Επί των γεγονότων, Ζωή, 23 Νοεμβρίου 1946, τ. 1552, σ. 248

⁵¹³ «Πρόκειται περί του υπουργού της Δικαιοσύνης Χ. Λαδά, του αγρίως δολοφονηθέντος. Δολοφονηθέντος δε ευθύς μετά την θείαν Κοινωνίαν του Μ. Σαββάτου, της οποίας μετέσχεν οικογενειακώς» Επί των γεγονότων - «Και ένας ακόμη μάρτυρας», Ζωή, 8 Μαΐου 1948, τ. 1615, σ. 135

⁵¹⁴ Από την πραγματικότητα - Αι «παιδίσκαι», Ζωή, 19 Αυγούστου 1948, τ. 1625, σ. 209

⁵¹⁵ - «Έπειτα υπάρχουν άλλοι οι οποίοι μέσα στην παραζάλην της εγκληματικής των διαστροφής χύνουν το αίμα των αδελφών των και καταστρέφουν το σώμα που έχει δωρίσει εις αυτούς ο Θεός» Επί των γεγονότων - «Ναός Θεού», Ζωή, 18 Φεβρουαρίου 1949, τ. 1647, σ. 56

*γέροντας να σέβονται, ούτε τα νήπια οικτήρουν, ούτε τους ιερείς του Θεού και εγκύους γυναίκας να ευλαβούνται, ούτε θεσμούς πατρίδος και θρησκείας να υπολογίζουν».*⁵¹⁶

Θεμελίωση τη αποκοπής του από το «εθνικό σώμα» είναι, κατά το περιοδικό, η συνεργασία τους με το αντίπαλο στρατόπεδο. Η συμμαχία αυτή με τους εξωτερικούς εχθρούς του έθνους εστιάζεται σε δυο χαρακτηριστικά σημεία πρώτον στην ίδρυση κυβέρνησης, αγνώστου όπως τονίζεται διαμονής, με σκοπό να αποσπάσει εδάφη από την Ελλάδα⁵¹⁷ και δεύτερον στο παρουσιαζόμενο πόρισμα του ΟΗΕ κατά το οποίο γειτονικά προς την Ελλάδα κράτη βοηθούν την εντός της Ελλάδος ανταρσία, εμφανίζοντας μάλιστα πληροφορίες για συγκροτούμενη διεθνή ταξιαρχία που θα έχει Ιταλούς και Γερμανούς αναρχικούς και θα επιτεθεί από την Αλβανία.⁵¹⁸

Τελικά το περιοδικό γίνεται κατηγορηματικό, μετά από πληροφορίες για χρήση του σταυρού ως οργάνου θανάτωσης από μέλη του ΔΣΕ (δεν κατονομάζεται ΔΣΕ) , το περιοδικό αναφέρει *«υλισταί και ξένοι προς κάθε τιμήν [...] όχι βέβαια από Έλληνες, αλλ' από εγκληματίας που έχασαν και ελληνικήν συνείδησιν και ελληνικήν ψυχήν και τα πάντα και επήραν την αντιχριστιανικήν αγριότητα άλλων βορείων λαών».*⁵¹⁹

---

⁵¹⁶ Επί των γεγονότων - «Οι λαβόντες μάχαιραν...», Ζωή, 12 Ιουλίου 1949, τ. 1665, σ. 200

⁵¹⁷ « Πώς να βασιλεύσει (η ειρήνη στην χώρα) όταν ο σαραξ κατατρώγη το εσωτερικόν του, όταν ένα μέρος του λαού προσφέρεται όργανον εις τους εξωτερικούς μας εχθρούς, τους πάντοτε με όλα τα εξώτερικά καθεστώτα συμάρχους, δια να μας βλάψουν, να μας εξαλείψουν; Ένα μέρος λοιπόν ίδρυσεν αγνώστου μέχρι στιγμής διαμονής, κυβέρνησιν. Και ετέθη αντιμέτωπος του έθνους και διεξάγει εις τοιαύτας ημέρας σκληρούς πολέμους, δια να αρπάση εδάφη, πόλεις περιοχάς» Επί των γεγονότων - «Η Ελλάς εμπόλεμος», Ζωή, 1 Ιανουαρίου 1948, τ. 1599, σ.8

⁵¹⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 17 Ιανουαρίου 1948, τ. 1601, σ.24

⁵¹⁹ Επί των γεγονότων, Ζωή, 30 Απριλίου 1948, τ. 1614, σ. 128

4. Γενική θεώρηση

Η αδελφότητα θεολόγων «Ζωή» ξεκίνησε ως ένα «κίνημα από τα κάτω». Καθημερινοί άνθρωποι χωρίς ιδιαίτερες καταβολές αποτελούν τον πυρήνα της όταν ιδρύεται στις αρχές του 20ου αιώνα, για να εξελιχθεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 μέχρι το τέλος του 1940 σε ένα κίνημα με δικό του μερίδιο στον χώρο της διανοήσης που μπορεί να συνδιαλέγεται με το παλάτι και τις κρατικές αρχές.

Οπωσδήποτε για τον χαρακτήρα του σωματίου πρωτεύοντα ρόλο είχε ο προϊστάμενος του σωματίου Αρχιμανδρίτης Σεραφείμ Παπακώστας, με το μοναστηριακό τυπικό να απαιτεί απόλυτη υπακοή και συμμόρφωση στις εντολές του από τα μέλη της αδελφότητας. Σε κάθε περίπτωση όμως οι αποφάσεις του δεν μπορούν να είναι αυθαίρετες ή μονομερείς, ειδικά όταν διαμορφώνει την «γραμμή» της «χριστιανικής κίνησης», δεδομένου ότι απορρύθμιση των ισορροπιών τόσο με την ομάδα των «Ακτίων» και της ΧΕΕ όσο και στο εσωτερικό της αδελφότητας θα επέφεραν πιθανόν αποδόμηση της «κίνησης». Έτσι η τελική «γραμμή» της «κίνησης», πίσω από τα ανώνυμα άρθρα του περιοδικού, δεν μπορεί να θεωρηθεί σκέψη ενός ανδρός αλλά μια συνισταμένη της σκέψης των κυρίαρχων μορφών του «έργου». Μάλλον τελικά στον ευφυή αυτόν συντονισμό του Παπακώστα οφείλει και η «χριστιανική κίνηση» την εξάπλωση της. Αφενός με τους χειρισμούς του καταφέρνει να ισορροπήσει τις τάσεις μεταξύ των παλιών παραδοσιακών στελεχών της αδελφότητας και την νοοτροπίας τους με τους νέους συνεργάτες με τις σπουδές στο εξωτερικό με τον αέρα μιας Ευρωπαϊκής, Δυτικής καλύτερα, κουλτούρας που αυτά φέρνουν. Αντίστοιχα καταφέρνει να συγκρατήσει ενωμένες τις δύο ισχυρές τάσεις που φαίνεται να υπάρχουν μέσα στην κίνηση αυτή που απαιτεί την δημιουργία χριστιανικής πολιτικής κίνησης και αυτής που την αποστρέφεται. Η ικανότητα του συντονισμού του γίνεται καλύτερα κατανοητή αν λάβουμε υπ' όψιν ότι λίγα χρόνια μετά τον θάνατό του ο κόσμος της «χριστιανικής κίνησης» πολυδιασπάται σε διάφορες ανεξάρτητες, αν όχι αντιμαχόμενες, κινήσεις.

Αφετέρου ο Παπακώστας είναι ο ενορχηστρωτής της οριζόντιας εξάπλωσης του έργου της «Ζωής». Με σωματεία να δραστηριοποιούνται βάση των κυρίαρχων

ταυτοτήτων κοινωνικοποίησης (επάγγελμα, φύλο, θέση μέσα στην οικογένεια) εξασφάλισε την διάδοση του λόγου της μέσα στην ελληνική κοινωνία κάτι που η επίσημη Εκκλησία με την κάθετη δομή της δεν είχε καταφέρει να πετύχει. Στην κίνηση αυτή μεγάλη βαρύτητα έχει και η ιδεολογική σφραγίδα του καθηγητή Τσιριντάνη ο οποίος αποτελεί έναν από τους καταλύτες της «διάδοσης» της ιδεολογίας του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Αναλαμβάνει μάλιστα ο ίδιος την ιδεολογική επιμόρφωση της Βασιλικής οικογένειας, του στρατιωτικού οίκου του Βασιλιά και της Αυλής του υπό μορφή τακτικού σεμιναρίου που παρουσιάζει στα ανάκτορα του Τατοΐου.⁵²⁰ Μάλιστα φαίνεται ότι ήταν ο εκλεκτός της Βασιλικής οικογένειας για τον ρόλο του πρωθυπουργού αρκετές φορές, αλλά για λόγους που δεν γίνεται προς το παρόν να εκτιμηθούν δεν αποδέχτηκε την πρόταση.⁵²¹

Ο σκοπός τελικά είναι ένας, να πετύχει κατά το δυνατόν η «Ζωή» μεγαλύτερη διάδοση του μηνύματος της. Ζητά δηλαδή να ξεπεράσει την υστέρηση σε πόρους εν σχέση με τους θεσπισμένους πολιτικούς δρώντες - τα πολιτικά κόμματα⁵²² χρησιμοποιώντας τα δικά της μέσα και ανοίγοντας δικούς τους διαύλους επικοινωνίας. Ο άμβωνας, το κατηχητικό, οι κύκλοι μελέτης αγίας γραφής, οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες και οι εξορμήσεις αλληλεγγύης στην Ελληνική ύπαιθρο θα μπορούσαμε να πούμε εν συντομία ότι είναι κάποια από τα μέσα που επιστρατεύει. Με τις πρωτότυπες δραστηριότητες που αναπτύσσει εκμεταλλεύεται υπέρ της άλλων έναν «κανόνα» της πολιτικής επικοινωνίας που θέλει αυτές τις δραστηριότητες να προσφέρουν στα μέσα ενημέρωσης υλικό ειδήσεων αυξάνοντας έτσι την δυνατότητα δημοσιογραφικής κάλυψης.⁵²³

Της επιτρέπεται έτσι να αναπτύξει την δικιά της θεματολογία μέσα από ένα δίκτυο που εξαπλώνεται σε όλη την Ελλάδα. Στην ουσία εκμεταλλεύεται και αναδιοργανώνει το σε παρακμή υπάρχον δίκτυο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Με την ευρεία εξάπλωση που λαμβάνει λοιπόν το έργο της «Ζωής» αμέσως μετά την

---

⁵²⁰ Δημήτριος Πάλλας, *Ορθοδοξία και παράδοση, Δοκιμή Αυτοβιογραφίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005, σ. 203

⁵²¹ Γιανναράς, 2001, σ. 106

⁵²² Braian McNair, *Εισαγωγή στην Πολιτική Επικοινωνία*, Κατάρτι, 1998, σ. 238

⁵²³ McNair, 1998, σ. 246

απελευθέρωση της Ελλάδας από τα ναζιστικά στρατεύματα της επιτρέπει να «προσδιορίσει» κατά προτεραιότητα την εκάστοτε θεματολογία του δημοσίου διαλόγου, την δίκη της ερμηνείας των γεγονότων και το δικό της ερμηνευτικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο τα γεγονότα αποκτούν νόημα και γίνονται αποδεκτά. Ενώ εναλλακτικές ερμηνείες και εκτιμήσεις αποκλείονται ή τίθενται στο περιθώριο, αφού δεν κατορθώνουν ποτέ να αποκτήσουν την απαιτούμενη «νομιμοποίηση» από το κοινό⁵²⁴. Στην περίπτωση του ελληνικού εμφυλίου βέβαια τα πράγματα είναι αρκετά περίπλοκα όσον αφορά το θέμα της «νομιμοποίησης». Το επίσημο ελληνικό κράτος που ελέγχει η παράταξη των «εθνικοφρόνων» έχει καταλάβει «πραξικοπηματικά» τον δημόσιο χώρο αφού έχει μονοπωλήσει την όποια δημόσια σφαίρα έκφρασης μέσω των κρατικών μέσων ενημέρωσης και του ελεγχόμενου τύπου, διατηρώντας παράλληλα το μονοπώλιο της ερμηνείας των όσων εκτυλίσσονται στην δημόσια σκηνή με την μονόπλευρη προβολή της δικής του επιχειρηματολογίας. Λαμβάνοντας υπόψιν την αρχή που θέτει ο J. Habermas ότι «η νομιμοποίηση επιτυγχάνεται διαμέσου του δημοσίου λόγου»⁵²⁵ διαπιστώνουμε ότι το επίσημο κράτος καταφέρνοντας να απομονώσει την αριστερά από τον δημόσιο χώρο και την πολιτική καταφέρνει να της αποστερήσει κάθε προσπάθεια διεκδίκησης "νομιμότητας". Σε αυτό το σημείο και στην προσπάθεια μονοπωλήσης του δημόσιου χώρου είναι προφανές ότι το κράτος βλέπει ως επικουρικό το έργο της «Ζωής» και για αυτό της δίνει χώρο στα ελεγχόμενα από αυτό μέσα.⁵²⁶

Θα πρέπει λοιπόν να γίνει κατανοητό ότι εξάπλωση της «χριστιανική κίνησής» δεν είναι ένα απλώς τυχαίο γεγονός, δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα της χρονικής συγκυρίας η μόνο των κοινωνικών τάσεων. Τα σωματεία, το ραδιόφωνο, ο τύπος, οι εξορμήσεις είναι δουλεία μια ομάδας ανθρώπων, της αδελφότητας θεολόγων η «Ζωή» και των συνεργατών τους, που ενεργούν με σχέδιο για να πετύχουν τον σκοπό τους. Την διάδοση του χριστιανικού μηνύματος και την καταπολέμηση των «υλιστικών» ιδεών η οποία περιλαμβάνει και την αντίδραση στον

---

⁵²⁴ McNair, 1998, σ. 238

⁵²⁵ Ψύλλα, 2003, σ. 43

⁵²⁶ Ενδεικτικές είναι οι εκπομπές που κάνουν στελέχη της "Ζωής" στο Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας κ.α.

κομμουνισμό. Έτσι κατά την διάρκεια του εμφυλίου στα «Συνεργαζόμενα Χριστιανικά Σωματεία», στην Αθήνα ή την επαρχία, παράλληλα με το «καθαρά» χριστιανικό κήρυγμα και δράση τους, αναπτύσσουν εντεινόμενη και αντικομμουνιστική δράση και προπαγάνδα.⁵²⁷

Η δράση αυτή έχει συνέπεια σε χρονικότητα μεγαλύτερη από τα στενά όρια του εμφυλίου. Ξεκινά από τις αρχές του 20ου αιώνα και εντείνεται από τον μεσοπόλεμο, όπου ο κομμουνισμός μαζί με τις άλλες ονομαζόμενες «υλιστικές» θεωρίες θεωρείται «ψευδοπολιτισμός» και αντίθετος προς τα χριστιανικά και ανθρώπινα ιδεώδη. Έτσι από την αρχή δεν τίθεται θέμα οποιασδήποτε φιλικής στάσης για την αριστερά ή την κομμουνιστική ιδεολογία. Για την «χριστιανική κίνηση» αυτά τα δύο είναι εντελώς ασύμβατα και αυτό δεν είναι προϊόν της χρονικής συγκυρίας. Η μη εμφανής κριτική του κομμουνισμού στην κατοχή, θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως εξαίρεση εν όψει των ειδικών συνθηκών της εποχής, ενώ με την απελευθέρωση ευρισκόμενο προ του διλήμματος η θέση της «Ζωής» και των «συνεργαζόμενων χριστιανικών σωματείων» γίνεται πλέον ξεκάθαρη. Σε κάθε περίπτωση πάντως η αντικομμουνιστική ρητορική της «Ζωής», δεν μπορεί να θεωρηθεί εκτός του πλαισίου της εμφύλιας αναμέτρησης, εκτός του διλήμματος της εποχής, καθότι η «Ζωή» και η «χριστιανική κίνηση» στο σύνολό της συντάσσεται στο πλευρό των ανακτόρων, του Ελληνικού κράτους και του Εθνικού Στρατού στον ανταγωνισμό του εμφυλίου.

Εξαιρετικά ιδιόμορφη διαμορφώνεται η σχέση της «χριστιανικής κίνησης» με τις διάφορες πολιτικές παρατάξεις. Για την αριστερά, εκφράζει την βδελυγμία της τόσο για την ιδεολογία της, την οποία αποδέχεται μόνο ως ικανή για παραγωγή «υλιστικού ψευδοπολιτισμού», όσο και για τα παρουσιαζόμενα έργα της σε επίπεδο τοπικό, στο επίπεδο της εμφύλιας σύγκρουσής δηλαδή, αλλά και σε παγκόσμιο, δίνοντας έμφαση στην παρουσίαση σκηνών βίας και μίσους. Εν τέλει βέβαια φαίνεται να είναι πρόθυμη να αποδεχθεί την ύπαρξή της στην πολιτική σκηνή, εφόσον αυτή αποδεχθεί της αρχές του «ελευθέρου κόσμου», εφόσον αποσυνδεθεί δηλαδή, με τον

---

⁵²⁷ Σιγανού, 2008, σ. 105

κατά την γνώμη της «Ζωής», ολοκληρωτισμό και την «σταλινική» αντίληψη του κράτους.

Η υλιστική ηθική του κομμουνισμού, που βρίσκεται κατά την «Ζωή» στον αντίποδα της ηθικής που θέλει να διαμορφώσει ο χριστιανικός πολιτισμός, κατά την «χριστιανική κίνηση είναι υπεύθυνη, για την στυγνότητα των ολοκληρωτικών καθεστώτων. Στο πλαίσιο αυτό επιχειρείται να παρουσιαστεί ο κομμουνισμός ταυτόσημος με τον ναζισμό. Η «Ζωή» έτσι ταυτίζεται με την ιδεολογία της «εθνικοφροσύνης» της οποίας κατά την Δέσποινα Παπαδημητρίου «ως κεντρικές έννοιες θεωρούμε την ελευθερία και τη δημοκρατία, όπως εντάσσονται στο μύθο περί του πολέμου εναντίον του ολοκληρωτισμού».⁵²⁸

Επιχειρώντας έτσι να κάνουμε μια ιεράρχηση των εχθρών, κατά την αντίληψη της «Ζωής», θα δούμε ότι με τον πανικό περί βίας που δημιουργείται ο κομμουνισμός ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους «υλιστές» παραδοσιακούς αντιπάλους του «χριστιανικού πολιτισμού», ενώ και ο χιλιασμός ανεβαίνει στην ιεραρχία ως συνοδοιπόρος του.

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά τις αστικές δυνάμεις, δεν φαίνεται να προσεγγίζει κάποια σε επίπεδο συνεργασίας. Μάλιστα κριτική φαίνεται να ασκείται στις συντηρητικές δυνάμεις που δεν ασπάζονται το χριστιανικό τρόπο ζωής στην ιδεολογία και την πράξη τους. Αντίστοιχα, με τις αιχμές μέσα στον λόγο της, για συνεργασία των μελών της δεξιάς παράταξης με τις δυνάμεις κατοχής, φαίνεται απεργάζεται όποια ιδεολογική η πρακτική σύνδεση με την άκρα δεξιά. Παράλληλα φαίνεται γενικά ότι αρκετές φορές προσπαθεί να εκφράσει ένα «εκτός πολιτικής» τρόπο σκέψης, που φτάνει στα όρια του αντικοινοβουλευτισμού. Αυτό γίνεται αισθητό με τις καταγγελίες για το σάπιο πολικό σύστημα και τον πολιτικό κόσμο στο σύνολο του, ιδιαίτερα την στάση του επί της κατοχής, ένα τομέα που φαίνεται να συνηγορεί με το ΕΑΜ. Με την υπογράμμιση μάλιστα της διαιρετικής στάσης των πολιτικών κομμάτων κατά την απελευθέρωση, εδώ ο λόγος είναι σαφής, τοποθετείται και η δεξιά στο κάδρο της διαίρεσης και θεωρείται συνυπεύθυνη. Σ'

---

⁵²⁸ Παπαδημητρίου, 2006, σ. 208

αυτό το πλαίσιο ίσως μπορεί να κατανοηθεί και η προβολή της σχέσης της «χριστιανικής κίνησης» με το παλάτι και η μη προβολή συνδέσμου με κάποιο πολιτικό κόμμα. Το παλάτι εδώ παίρνει πιθανότατα στο φαντασιακό και συναισθηματικό πεδίο την θέση ενός συμβόλου υπεράνω του διαιρετικού ρόλου των κομμάτων για την «Ζωή».

Έτσι ξεκινά από μια στάση αναζήτησης συλλογικής ευθύνης για την διαίρεση με την χρήση αρχικά των όρων «εμφύλιος σπαραγμός» και «εσωτερική αιμορραγία». Στάση βέβαια που δεν θα πρέπει να ερμηνευτεί σε καμία περίπτωση ως αποδοχή της αριστεράς και της ιδεολογίας της, ούτε ως αμφισβήτηση της νομιμότητας των Κυβερνητικών δυνάμεων και της Βασιλικής εξουσίας, αλλά ως μια τοποθέτηση και αυτών στο κάδρο των υπευθύνων, χωρίς ταυτόχρονα πιθανότατα να θεωρούνται και οι αίτιοι. Από αυτήν την στάση, που θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως στάση αναμονής μπροστά στην αβεβαιότητα των πρώτων ημερών μετά την απελευθέρωση, και ονομάζεται ουδετερότητα από την «Ζωή» η «χριστιανική κίνηση» φτάνει σταδιακά, από το 1947 κυρίως και μετά, να υιοθετεί πλήρως την ρητορική της κυβερνητικής παράταξης με μια σειρά από θέσεις όπως η αποκοπή των κομμουνιστών από τον εθνικό κόσμο, η παρουσίαση της εγκληματικής φύσης των έργων και της ιδεολογίας τους με αποκορύφωμα τον παρουσιαζόμενο εξανδραποδισμό της νέας γενιάς με το περίφημο «παιδομάζωμα», και την χρήση από το 1948 και μετά των όρων «συμμοριτής» και των παραγώγων της. Περνάμε έτσι σε κλασική αντικομμουνιστική ρητορική κατά την οποία *«ο κομμουνισμός είναι ξενοκίνητος, οι κομμουνιστές παρουσιάζονται ως εγκληματικές ή διεστραμμένες φυσιογνωμίες, οι Σλαύοι επιβουλεύονται την ακεραιότητα της χώρας την οποία διαφυλάσσει και υπερασπίζεται η φίλη και σύμμαχος Αμερική, οι εθνικοί κίνδυνοι μετατοπίζονται από την ανατολή στα βόρεια σύνορα της χώρας και αποκτούν αντικομμουνιστικό πρόσημο. Η εμφύλια σύγκρουση και η κατασκευή του εσωτερικού εχθρού εντάσσονται έτσι στο πλαίσιο ενός εθνικιστικού λόγου, οι κοινωνικές και πολιτικές αιτίες και διαστάσεις της σύγκρουσης αποσιωπούνται και ο ηττημένος*

*αντίπαλος ταυτίζεται με τους προαιώνιους «εχθρούς» Βούλγαρους και Σλάβους».*⁵²⁹

Αντίστοιχα την τελευταία αυτή περίοδο φαίνεται και η πλήρης στροφή προς υποστήριξη των έργων του κρατικού μηχανισμού, κυρίως μέσω της συμμετοχής στις δραστηριότητες της οργάνωσης «Ελληνικό Φως» και με την προβολή και ιδεολογική υποστήριξη του έργου του στρατού στο μέτωπο.

Η νομιμοποίηση αυτή των κρατικών συμμαχιών, που δεν είναι αυτονόητη σε σχέση με την δραστηριότητα της αδελφότητας πριν από τον εμφύλιο, γίνεται χωρίς να αποδέχεται συμβιβασμούς ή να μειώνει τις απαιτήσεις της από τους φορείς αυτούς για καθολικό ασπασμό, ενσωμάτωση και εφαρμογή της ιδεολογίας του «Χριστιανικού πολιτισμού» όπως αυτή εκφράστηκε μέσα από την «Διακήρυξη» της ΧΕΕ. Η απαίτηση αυτή υπάρχει, εκφράζεται τακτικά στον λόγο της «κίνησης», άλλοτε ως προσδοκία, ως ένα πρόγραμμα πολιτικών θέσεων και άλλοτε ως κριτική προς την δεξιά παράταξη.

Έτσι το σχήμα κατά το οποίο η κυβερνητική παράταξη «υιοθετεί» την «Ζωή» για την ανάπτυξη της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας, όχι μόνο γιατί αντιμετωπίζουν έναν κοινό εχθρό, αλλά κυρίως γιατί η πρώτη επιζητά να ενσωματώσει στον λόγο της το «ελληνοχριστιανικό» ιδεολόγημα ως κύριο μέσο αποκλεισμού των κομμουνιστών και συσπείρωσης των δυνάμεών της φαίνεται να επιβεβαιώνεται αναδεικνύοντάς την «χριστιανική κίνηση» σε έναν από τους κυρίαρχους φορείς έκφρασης της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας την περίοδο αυτή.⁵³⁰

Εξετάζοντας τώρα την τοποθέτηση ως προς την συνθηματική φράση «Πατρίς – Θρησκεία – Οικογένεια», αλλά και τον εθνικισμό της ιδεολογίας της εθνοκροσύνης δεν θα διαπιστώσουμε αποκλεισμό κάποιων από τα δομικά του στοιχεία αλλά μια επανιεράρχιση αυτών και προσθήκη μιας οικουμενικής διάστασης. Έτσι η φράση θα μπορούσε να διατυπωθεί, με βάση της ιδεολογία της «χριστιανικής

---

⁵²⁹ Δημήτρης Μαριόλης, *Εθνική ταυτότητα και ιδεολογία στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού της μετεμφυλιακής περιόδου 1950 -1974*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2013, σ. 81

⁵³⁰ Σιγανού, 2008, σ. 106. Η ρητορική ταυτίζεται απόλυτα και με τους έξι βασικούς άξονες του αντικομμουνιστικού λόγου κατά τα χρόνια του εμφυλίου πρβλ. Μπουρνάζος, 2009, σ. 17 - 19

κίνησης», σε «Χριστιανισμός (θρησκεία) – Κόσμος – Πατρίς – Οικογένεια». Θεωρείται έτσι ο χριστιανισμός ανώτερη αξία από την πιο στενά προσδιορισμένη έννοια της πατρίδας και του έθνους, ο οποίος μάλιστα με την οικουμενικότητα που του αποδίδεται συμπαρασύρει και προβάλλει μέσα στην φράση και τον «κόσμο», την οικουμενική ενότητα και ευημερία, ως ανώτερη από αυτή της περιορισμένης κρατικής – εθνικής ευημερίας. Αυτή η ελαφρά συμπίεση της εθνικιστικής ιδεολογίας, χωρίς βέβαια την αποποίηση της, είναι αποτέλεσμα της χρήσης του όρου «χριστιανικός πολιτισμός» έναντι του «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» που χρησιμοποιείται ευρέως από την παράταξη της «εθνικοφροσύνης»⁵³¹.

Αν η «χριστιανική κίνηση» παίρνει θέση στο δίλημμα της εποχής είναι ξεκάθαρο, εξίσου ξεκάθαρο θέμα είναι ότι η «χριστιανική κίνηση» έχει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα. Ένα αναλυτικό πρόγραμμα δημόσιας πολιτικής και αντίστοιχα μια σειρά θέσεων για την εξωτερική πολιτική της χώρας. Έτσι παρόλο που φαίνεται να απεργάζεται την δημιουργία ανεξάρτητου φορέα, ενός χριστιανικού πολιτικού κόμματός, η «Ζωή» απαιτεί την εφαρμογή του προγράμματός της για την επίτευξη του οράματος του «χριστιανικού πολιτισμού» και την εξασφάλιση της «κοινωνικής δικαιοσύνης». Μάλιστα αποζητά για την εφαρμογή του την δημιουργία ενός χριστιανικού μετώπου, την συσπείρωση δηλαδή των ψηφοφόρων που εμπνέονται από τις αρχές της ώστε να επιβάλουν στα υπάρχοντα πολιτικά κόμματα το πρόγραμμα της «Ζωής».

Επιπρόσθετα η τοποθέτηση της «Ζωής», ειδικότερα, σε μια προσπάθεια καταγραφής της «ιστορίας από τα κάτω», του απλού κόσμου της, δεν έχει μόνο πολιτικό πρόσημο. Οπωσδήποτε βασίζεται και είναι και απόρροια της χριστιανικής ιδεολογίας τους. Η συμμετοχή τόσο της νεολαίας, όσο και των προνοιακών σωματείων στις παιδουπόλεις, στα νοσοκομεία και στις εν γένει δραστηριότητες της «χριστιανικής κίνησης» σαφώς και αποτελούν πολιτικές πράξεις στο δίλημμα της εποχής, αλλά από τις συνεντεύξεις που ελήφθησαν παρατηρούμε ότι οι συμμετέχοντες σε αυτές πολλές φορές το κάνουν εστιάζοντας στην πράξη καθαυτή

---

⁵³¹ πρβλ. Μπουρνάζος, 2007, σ. 33

και όχι στο πολιτικό διακύβευμα πίσω από αυτές. Ενώ η δραστηριοποίηση της νεολαίας θα πρέπει να ειδοθεί μέσα στο πλαίσιο της επιθυμίας για χειραφέτηση από αυτή και όχι μόνο της ιδεολογικής χειραγώγησής της και στεγανοποίησής της από την κομμουνιστική ιδεολογία από πλευράς της «Ζωής».

Στην μελέτη της λόγου της «Ζωής» διαπιστωθήκαν και κάποιες σιωπές, κάποια θέματα που δεν εμφανίζονται μέσα στο λόγο της. Εκτός από την γενική απουσία ονομάτων, την αποφυγή προσωποποίησης οποιασδήποτε θετικής ή αρνητικής αναφοράς υπάρχει και μια σειρά αποσιωπήσεων σχετικά με τα γεγονότα της εποχής. Έτσι ενώ δεν συναντούμε τους όρους ΕΑΜ, ΕΛΑΣ και ΔΣΕ παράλληλα παρατηρούμε πλήρη σιωπή για την λεγόμενη λευκή τρομοκρατία. Ενώ παρουσιάζονται εικόνες φρίκης αποδιδόμενες στην αριστερά, λείπουν παντελώς οι πράξεις βίας από την δεξιά. Η κριτική της δεξιάς, οι προτροπές για ομόνοια και η καταδίκη των αντεκδικήσεων είναι δυνατόν να τις υπονοούν και να αποτελούν υπέρβαση για την εποχή. Σε κάθε περίπτωση αυτό δεν καταργεί την αποσιώπηση τους ως μέρος του προβλήματος του εμφυλίου, ενδεικτικό ίσως των ορίων που είχε ο αστικός τύπος της εποχής, αλλά και η «Ζωής» να ξεφύγει απ' αυτά.

Εν σχέση με το αρχικό μας ερώτημα καταλήγουμε ότι πράγματι η «Ζωή» και συνεπαγόμενα και τα «Συνεργαζόμενα Χριστιανικά Σωματεία», έχουν συγκροτημένη ιδεολογία και πολιτικό πρόγραμμα που, επαληθεύοντας τις αρχές της πολιτικής επικοινωνίας, όπως κάθε πολιτική κίνηση προσπαθούν να «καταστήσουν κυρίαρχη την αναπαράσταση τους για την πολιτική κατάσταση» ώστε να «μεγαλώνει ή ικανότητα επηρεασμού των συμπεριφορών και (να) βαρύνει η θέση της σε πολιτικό επίπεδο». ⁵³² Με αυτό το υπόβαθρο, και με τις υποθέσεις εργασίας να επαληθεύονται στο σύνολό τους, η συμμετοχή των «Συνεργαζόμενων Χριστιανικών Σωματείων» στην αναμέτρηση του εμφυλίου, στην πλευρά των Κυβερνητικών δυνάμεων μέσω κυρίως της οργάνωσης «Ελληνικό Φως» πληροί τις προϋποθέσεις για να θεωρηθεί πολιτική πράξη.

Στο μέλλον περαιτέρω έρευνα μπορεί να γίνει στους ακόλουθους τομείς:

---

⁵³²Gerstele Jacques, Η πολιτική Επικοινωνία, Que sai - je? Το ποντίκι, 1999 σ. 86

- α) Σχέση της «Ζωής» με τον πολιτικό κόσμο και το παλάτι κατά τον μεσοπόλεμο.
- β) Μελέτη επιπλέον αρχείων για να αποτυπωθούν επακριβώς οι σχέσεις Ανακτόρων - «χριστιανικής κίνησης» - πολιτικού κόσμου (ενδείκνυται το «Αρχείο τέως Βασιλικών Ανακτόρων» στα Γενικά Αρχεία του Κράτους).
- γ) Διερεύνηση της δράσης του συλλόγου «Ελληνικόν Φως» γενικά αλλά και ειδικότερα για την σχέση του με τις Ένοπλές Δυνάμεις.

Επίμετρο

Θα μπορούσε να υποθέσουμε ότι ένα από τα πιο εμβληματικά ποιήματα του μεγάλου Έλληνα κομμουνιστή και ποιητή Γιάννη Ρίτσου, η Σονάτα του Σεληνοφωτός»,⁵³³ αναφέρεται στην σχέση του χώρου της «χριστιανικής κίνησης» και της ιδεολογίας του με την ελληνική κοινωνία. Η ντυμένη στα μαύρα ηλικιωμένη γυναίκα που «έχει εκδώσει δυο τρεις ενδιαφέρουσες ποιητικές συλλογές θρησκευτικής πνοής» είναι οι άνθρωποι της «Ζωής», η ξεκοιλιασμένη πολυθρόνα η ιδεολογία της, που παρότι ξεκίνησε ως ένα ονειρεμένο ποθούμενο πλέον έχει γίνει άχρηστη για τον άνθρωπό. Στο τέλος του ποιήματος μας εξηγεί και τον λόγο, η «γυναίκα με τα μαύρα» δεν έχει επαφή με την κοινωνία θέλει «ν' ακούσει τα μεγάλα βήματα της πολιτείας» της πολιτείας «με τα ροζιασμένα χέρια της [...] του μεροκάματου» κ.α. Την ίδια κατηγορία, της αδυναμίας δηλαδή επαφής με την κοινωνία, φαίνεται ότι εκτοξεύει στην «χριστιανική κίνηση» και ένας άλλος ποιητής ο Ντίνος Χριστιανόπουλος. Γράφει χαρακτηριστικά «Τι να τα κάνω τα τραγούδια σας - ποτέ δε λένε την αλήθεια - ο κόσμος υποφέρει και πονά - και 'σεις τα ίδια παραμύθια».⁵³⁴

---

⁵³³ Γιάννης Ρίτσος, *Η Σονάτα του Σεληνόφωτος*, Κέδρος, 1956

⁵³⁴ Ντίνος Χριστιανόπουλος, «Τι να τα κάνω τα τραγούδια σας», *Ποιήματα*, Διαγώνιος, Θεσσαλονίκη, 1992

Παραρτήματα

Παράρτημα Α – Πληθυσμός των κατηχητικών σχολείων

Έτος	Αριθμός Σχολείων	Μαθητές	Μεμονωμένα	
			Μαθήματα	Μαθητές
35 - 36 ⁵³⁵	300	35.000	-	-
39 - 40 ⁵³⁶	494	60.000	-	-
45 – 46 ⁵³⁷	487	74.906	-	-
46 – 47	622	90.017	-	-
47 – 48 ⁵³⁸	921	124.414	269	20756
48 – 49 ⁵³⁹	1.127	134.193	1102	75544
52 – 23 ⁵⁴⁰	2.017	148.978	-	-

Παράρτημα Β – Κυκλοφορία περιοδικού «Ζωή»⁵⁴¹

Έτος	Κυκλοφορία
1911	4.000
1912	20.000
1925	30.000
1930	52.000
1938	95.000
1949	150.00

⁵³⁵ Maczewski, 2002, σ. 51

⁵³⁶ Κολιτσάρας, χχ, σ. 2

⁵³⁷ Επί των γεγονότων, Ζωή, 20 Οκτωβρίου 1946, τ. 1549, σ.224

⁵³⁸ Επί των γεγονότων, Ζωή, 11 Σεπτεμβρίου 1948, τ. 1627, σ. 232

⁵³⁹ Το 1949 επισημαίνεται ότι τα κατηχητικά ξεφεύγουν από τον αποκλειστικά ενοριακό τους χαρακτήρα και προσαρμόζονται στις ανάγκες του «παιδοσωσίσματος». Αναφέρει το περιοδικό «Αρκετά από τα σχολεία αυτά ελειτούργησαν εις παιδουπόλεις και κέντρα συμμοριοπλήκτων παιδιών, καθώς και παντως είδους φιλανθρωπικά ιδρύματα» ενώ παράλληλα το περιοδικό παρουσιάζει στατιστικά για τα «εκτός των συστηματικών σχολείων [...] μεμονωμένα Κατηχητικά μαθήματα» που έγιναν στην ύπαιθρο στο πλαίσιο των λεγόμενων εξορμήσεων της χριστιανικής κίνησης «Από ένα απολογισμό» Επί των γεγονότων, Ζωή, 15 Σεπτεμβρίου 1949, τ. 1671, σ. 248

⁵⁴⁰ Μπουρνάζος 2007, σ. 31. Συμφωνά με τον Μπουρνάζο ένας στους πέντε μαθητές των αντιστοίχων σχολικών τάξεων αν συγκριθεί με τον μαθητικό πληθυσμό

⁵⁴¹ Καραμούζης, 2004, σ. 311 Μπουρνάζος, 2009, σ. 31

Παράρτημα Γ – Διαφορές Επίσημης Εκκλησίας – Σωματείων

Σχηματοποίηση των ιδεολογικών διαφορών μεταξύ της επίσημης θρησκείας και του κομμουνισμού⁵⁴².	
Επίσημη θρησκεία	Κομμουνισμός
Ατομική ηθική	Ταξική ηθική
Εθνικό καθήκον: η υποταγή στο αστικό κράτος.	Ταξικό καθήκον; η ανατροπή του αστικού κράτους.
Έμφαση στις εθνικές αιώνιες αξίες του Ελληνισμού, πατρίδα, θρησκεία και οικογένεια.	Έμφαση στις διεθνείς υπερεθνικές αξίες της ισότητας, ειρήνης και συναδέλφωσης των λαών.
Η θρησκεία βάση της κοινωνικής δόμησης	Η ταξική διαστρωμάτωση βάση της κοινωνικής δόμησης.

Η εθνικό-θρησκευτική πολιτική συγκρότηση των θεολόγων⁵⁴³.	
Θρησκευτικο-κρατική εθνική ιδεολογία της πολιτικής συγκρότησης	Κρατικο-θρησκευτική εθνική ιδεολογία της πολιτικής συγκρότησης
Το κράτος είναι γέννημα της αμαρτίας.	Το κράτος είναι δημιούργημα του Θεού.
Το ελληνικό κράτος δεν είναι χριστιανικό.	Το ελληνικό κράτος είναι χριστιανικό.
Προηγείται η έννοια του καλού χριστιανού της έννοιας του καλού πολίτη.	Προηγείται η έννοια του καλού πολίτη, ως προϋπόθεση της έννοιας του καλού χριστιανού.
Το ελληνικό κράτος καταπιέζει την εκκλησία και είναι υπεύθυνο για την κατάπτωση της.	Το ελληνικό κράτος εγγυάται την ύπαρξη της εκκλησίας. Η κατάπτωση της Εκκλησίας οφείλεται στην ίδια και όχι στο Κράτος.
Ο εθνικός χαρακτήρας της εκκλησίας επουσιώδης και μάλλον παίζει δευτερεύοντα έως αρνητικό ρόλο.	Ο εθνικός χαρακτήρας της εκκλησίας αποτελεί το ουσιαστικότερο χαρακτηριστικό της.
Ανεξαρτητοποίηση της Εκκλησίας από το κοσμικό κράτος και υπαγωγή της στο Οικ. Πατριαρχείο, το οποίο αποκτά πρωτείο δικαιοδοσίας.	Διατήρηση της σχέσης κράτους-εκκλησίας. Το Οικ. Πατριαρχείο μόνο πρωτείο τιμής, όχι δικαιοδοσίας.

⁵⁴² ο πίνακας όπως παρατίθεται στο Καραμούζης, 2004, σ. 227

⁵⁴³ ο πίνακας όπως παρατίθεται στο Καραμούχης, 2004, σ. 278

Διαφορές στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της Εκκλησίας της Ελλάδος και των θρησκευτικών σωματείων.⁵⁴⁴	
Εκκλησία της Ελλάδος	Θρησκευτικά Σωματεία
Διοίκηση της Εκκλησίας από τους Επισκόπους. Συγκεντρωτική διοίκηση.	Διοίκηση των θρησκευτικών σωματείων από λαϊκούς θεολόγους και κληρικούς. Εκτεταμένη διοίκηση.
Η Εκκλησία συνιστά την επίσημη θρησκευτικοκρατική εξουσία.	Άρνηση των θρησκευτικών σωματείων να υπαχθούν και να συμμετάσχουν στην θρησκευτικο-κρατική εξουσία της Εκκλησίας.
Κάθετος Ιεραρχικά διαμορφωμένος θρησκευτικό λόγος. Ενιαία πρόσκληση της νεοελληνικής κοινωνίας για επαναθρησκευοποίησή της.	Οριζόντιος κοινωνικά θρησκευτικός λόγος, ανάλογος με την κοινωνική διαστρωμάτωση. Κάθοδος στη νεοελληνική κοινωνία και προσπάθεια οργάνωσή της, μέσα από τη δημιουργία ιδιαίτερων θρησκευτικών κοινοτήτων.
Η επίσημη Εκκλησία, Ι.Σ., απαιτεί σεβασμό και υπακοή στις αποφάσεις τις, διαχειριζόμενη προνομιακά το χάρισμα για λογαριασμό ολόκληρης της Εκκλησίας.	Οι θρησκευτικές οργανώσεις μετακυλύουν το χάρισμα της επίσημης Εκκλησίας στις θρησκευτικές τους κοινότητες και στα λαϊκά τους μέλη.
Ανυποληψία των επισκόπων από τη νεοελληνική κοινωνία.	Συγκέντρωση γύρω από τις θρησκευτικές κοινότητες των «ενεργοποιημένων» χριστιανών

⁵⁴⁴ ο πίνακας όπως παρατίθεται στο Καραμούζης, 2004, σ. 335

• ΔΗΛΩΣΙΣ

Οι υπογεγραμμένοι εργάζονται τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης καὶ τῶν γραμμάτων εἰς τὴν Ἑλλάδα, θεωροῦμεν ὑποχρέωσίν μας νὰ διακηρύξωμεν καὶ δημοσίᾳ τὴν πεποίθησίν μας ὡς πρὸς τὴν κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ ἐλληνικὸς λαὸς ἐπὶ τῶν μεγάλων βασικῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς, διὰ νὰ δυνήθῃ νὰ ὑπερνικήσῃ τὰς δυσχερείας τῶν καιρῶν καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν πνευματικὴν ἀλλὰ καὶ τὴν ὕλικήν ἀναδημιουργίαν τοῦ Ἑθνους.

Ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴν καὶ ἀμερόληπτον ἔρευναν τῆς ἐπιστήμης, εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς ὁποίας ἕκαστος ἡμῶν ἔχει ἀφιερῶσει τὰς δυνάμεις του, ἀπὸ τὴν ἐπαφὴν μὲ τὴν ζωὴν τῶν γραμμάτων, τῆς τέχνης, τοῦ πολιτισμοῦ ἐν γένει, ἀπὸ τὴν παρακολούθησιν τῆς γενικῆς ἀνθρωπίνης πείρας καὶ μάλιστα τῶν τελευταίων χρόνων, κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι:

• 1. Τὸ μέλλον καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ἀλλὰ καὶ τῆς χώρας μας εἰδικώτερον, ἐξαρτᾶται κατὰ πρῶτον λόγον ἀπὸ τὴν ὁρμὴν καὶ ἀκλόνητον πνευματικὴν θεμελίωσιν τῆς ζωῆς τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου, μὲ τὴν ὁποίαν καὶ μόνον εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ἀληθινὸς πολιτισμός.

2. Τοιαύτη θεμελίωσις δὲν εἶναι δυνατὴ, ἂν ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος δὲν χρησιμοποιοῦσιν τὸν θησαυρὸν τῶν ἀξιῶν, τὰς ὁποίας τοῦ προσφέρει ὁ Χριστιανισμός, ἡ χριστιανικὴ Πίστις, ἡ χριστιανικὴ ἠθική. Ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὰς ἀξίας αὐτὰς εἶναι ἀπομάκρυνσις ἀπὸ κάθε βάσιμον ἐλπίδα, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης θὰ δυνήθῃ νὰ οἰκοδομήσῃ μέλλον καλύτερον ἀπὸ τὸ παρόν.

3. Ἐπὶ πλέον, ἡ ἀπομάκρυνσις αὕτη ἀντιτίθεται πρὸς τὰ συμπεράσματα τῆς πράγματι ἀπροκαταλήπτου κριτικῆς ἐρεῦνης ἐπὶ τῶν μεγάλων βασικῶν διὰ τὸν ἄνθρωπον προβλημάτων, καὶ εἰδικώτερον πρὸς τὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα καταλήγει ἡ σύγχρονος ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία διεξάγεται ἐντὸς τοῦ ὄντως ἐπιστημονικοῦ πεδίου, μὲ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν μέθοδον καὶ μὲ πνεῦμα γνησίως ἐπιστημονικόν. Τόσον εἰς τὰς θετικὰς, φυσικὰς καὶ βιολογικὰς, ὅσον καὶ εἰς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας, ἡ πρόοδος τῆς συγχρόνου ἐρεῦνης κατέδειξεν, ὅτι ἡ προσπάθεια νὰ φανῇ ἡ ἐπιστήμη ὡς διαψεύδουσα τὴν χριστιανικὴν Πίστιν,

δὲν ἔχει κανὲν ἐπιστημονικὸν ἔρρισμα. Κανεὶς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀναμειγνύῃ τὴν ἐπιστήμην εἰς τὸ πεδίον ὅπου εὐρίσκονται τὰ μεγάλα μεταφυσικὰ ζητήματα καὶ νὰ χρησιμοποιῇ τὸ ὄνομα καὶ τὸ κῦρος τῆς ἐπιστήμης διὰ νὰ στηρίξῃ πολεμικὴν ἐναντίον τῆς χριστιανικῆς Πίστεως. Ἐξ ἑλλοῦ ἢ ἐν ὀνόματι δῆθεν τῆς Τέχνης, τῆς καλλιτεχνικῆς ἐν γένει δημιουργίας, ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὸν χριστιανικὸν ὑπογραμμὸν, ὅχι μόνον δὲν ὑπαγορεύεται ἀπὸ οἰανδῆποτε ἀνάγκην ἢ σκοπιμότητα γνησίας καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ἀλλὰ, τούναντίον, ἀποτελεῖ πλήγμα βαρὺ διὰ τὴν Τέχνην καὶ τὴν ἐκτοπίζει ἀπὸ τὴν ἡγετικὴν θέσιν ἣ ὁποία τῆς ἀρμόζει μέσα εἰς ἓνα γνήσιον πολιτισμὸν.

4. Ἡ σειρά ἀποτυχιῶν καὶ ἀπογοητεύσεων ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς νεωτέρους χρόνους κτετέστησε φανερόν, ὅτι ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ ἐπιτακτικοῦ αἰτήματος διὰ μίαν πλήρη ἀνασυγκρότησιν, κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικὴν, διὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ δικαίου, τῆς ἠθικῆς, τῶν ἀρχῶν τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, τότε μόνον εἶναι δυνατὴ, ὅταν ἡ ζωὴ τῶν αἰτόμων καὶ ἡ ζωὴ τῆς κοινωνίας διαποτισθῇ ἀπὸ τὴν Πίστιν ἐπὶ τῆς ὁποίας οἰκοδομεῖται ὁ Χριστιανισμός, ὅταν ἡ ἠθικὴ ἐπιταγή, στηριζομένη εἰς τὴν Πίστιν αὐτήν, λάβῃ μέσα εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου τὴν πρέπουσαν δύναμιν ἐπιβολῆς. Χωρὶς τὴν δύναμιν αὐτήν καὶ οἱ εὐγενέστεροι πόθοι καὶ τὰ ὀρθότερα θεωρητικῶς σχήματα καταντοῦν χίμαιραι καὶ ὀδηγοῦν εἰς σκληρὰς ἀπογοητεύσεις.

5. Τέλος, ἡ ἀγωγή τοῦ αἰτόμου, ἰδίως δὲ ἡ ἀνατροφή καὶ μόρφωσις τῆς νεότητος, ἐφ' ὅσον δὲν στηρίζεται εἰς τὸν πλήρη σεβασμὸν τῶν χριστιανικῶν ἀξιῶν, ὀδηγεῖ κατ' ἀνάγκην εἰς ἀποτυχίαν, εἰς πνευματικὸν ὑποσιτισμὸν τῆς νέας γενεᾶς καὶ εἰς ἠθικὴν ἀναπηρίαν. Ἀντιθέτως, τὸ χριστιανικὸν μορφωτικὸν ἰδεώδες θὰ δώσῃ βάσιν καὶ ἐλπίδα ἐπιτυχίας εἰς κάθε ἀληθῶς προσοδευτικὴν προσπάθειαν, διὰ νὰ εὖρη ἐπιτυχὴ λύσιν τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου.

Τὰ συμπεράσματά μας αὐτὰ συμπέπτουν πρὸς τὴν στροφὴν, ἣ ὁποία παρατηρεῖται εἰς τὴν νεωτέραν ἐπιστήμην καὶ καθ' ὅλου διανόησιν καὶ συνεχῶς ἐκδηλοῦται κατὰ τὸν πανηγυρικώτερον τρόπον, διὰ στόματος κορυφαίων συγχρόνων ἐπιστημόνων καὶ πνευματικῶν ἐν γένει ἐργατῶν ὅλου τοῦ κόσμου. Ἀνεξαργήτως πρὸς τὸ τί ἐγίνετο ἄλλοιτε, σήμερον ἡ ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ ἡ ζωντανὴ νεωτέρα Τέχνη, γνωρίζει νὰ σέβεται τὴν χριστιανικὴν Πίστιν καὶ τὴν ἀνυπέρβλητον δημιουργικὴν ἀξίαν της. Ὁ ἑλλ γινικὸς λαὸς πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν τοὺς τοιαύτους ἐξέλιξιν, νὰ μὴ βασίλειαι πλέον εἰς ἀπηρχαιωμένους ἀντιλήψεις περὶ τῶν σχέσεων τῆς ἐπιστήμης πρὸς τὴν χριστιανικὴν Πίστιν καὶ τὴν

χριστιανικήν ἡθικήν, καὶ νὰ γνωρίζῃ ὅτι ἡ ἐπιστροφή πρὸς τὴν χριστιανικήν Πίστιν, μὲ τὴν ὁποίαν ἔχει συνυφανθῇ τοῦ "Ἐθνους μας ἡ ὑπόστασις καὶ εἴκοσιν αἰώνων ἱστορία, ὅχι μόνον ἐναρμονίζεται πλήρως πρὸς τὰ συμπεράσματα τῆς προόδου τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ τὴν μοναδικὴν ἐγγύησιν διὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν τεραστίων προβλημάτων τὰ ὅποια θέτουν ἐνώπιόν μας οἱ σημερινοὶ καιροί, τὴν ἐπιτακτικωτέραν προσταγὴν διὰ τὴν ζωὴν μας καὶ διὰ τὸ μέλλον μας.

Γ. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγ. Φυσικομ. Σχολῆς Πανεπιστημ. Θεσσαλονίκης
 Β. ΑΙΓΙΝΙΤΗΣ Καθηγητὴς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς Πανεπιστημ. Ἀθηνῶν.
 Κ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Ἐπ. Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Γ. ΑΜΠΑΤΗΣ Γεν. Γραμματεὺς Συνδέσμου Λογοτεχνῶν.
 Γ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητὴς Ε. Μ. Πολυτεχνείου.
 Π. Θ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Πρύτανης Ἀνωτάτης Γεωπον. Σχολῆς Ἀθηνῶν.
 Ι. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ Ἐπ. Καθηγ. Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημ. Ἀθηνῶν.
 Δ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ Ἐπ. Καθηγ. Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημ. Ἀθηνῶν.
 Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Ο. ΑΡΓΥΡΟΣ Καθηγητὴς Ἀνωτάτης Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν.
 Θ. ΒΑΒΑΓΙΑΝΝΗΣ Καθηγ. Ὠδείου Ἀθηνῶν, Διευθυντὴς κρατικῆς συμφωνικῆς ὀρχήστρας Ἀθηνῶν.
 Γ. ΒΑΚΑΛΟΥΛΗΣ Διευθυντὴς Ἱατρὸς Σανατορίου Σωτηρία.
 Μ. ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Ι. ΒΑΛΤΗΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Γ. ΒΑΡΒΟΓΛΗΣ Καθηγητὴς Φυσικομαθ. Σχολῆς Πανεπιστημ. Θεσσαλονίκης.
 Θ. ΒΑΡΟΥΝΗΣ Πρύτανης Ε. Μ. Πολυτεχνείου.
 Χ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Ὑφηγητὴς Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 Π. ΒΑΤΣΙΝΕΑΣ Διευθυντὴς Ἱατρὸς Εὐαγγελισμοῦ.
 Φ. ΒΕΓΛΕΡΗΣ Ὑφηγητὴς Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Κ. ΒΕΗΣ Καθηγητὴς Ε. Μ. Πολυτεχνείου, Ἀκαδημαϊκός.
 ΣΠ. ΒΙΚΑΤΟΣ Καθηγητὴς Ἀνωτάτης Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν.
 Ν. ΒΛΑΧΟΣ Καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Ζ. ΒΛΥΣΙΔΗΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Ι. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ Πρύτανης Πανεπιστ. Θεσ/νίκης, Καθ. Φιλοσοφικῆς Σχολῆς
 Τ. ΒΟΡΕΑΔΗΣ Ὑφηγητὴς Φυσικ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 ΚΛ. ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 ΑΛ. ΒΟΥΡΝΑΖΟΣ Καθηγητὴς Ε. Μ. Πολυτεχνείου, τ. Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας.
 Μ. ΓΑΪΤΑΝΑΚΗΣ Νευρολ.-Ψυχίατρος, Διευθυντὴς ἱατρ. «Ἐρυθροῦ Σταυροῦ».
 ΑΓΓ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Ὑφηγητὴς Φυσικομ. Σχολῆς Πανεπιστημ. Ἀθηνῶν.
 ΧΡ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ Ἐκτ. Καθηγητὴς Φυσικομ. Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης.
 Κ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ Καθηγητὴς Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Θ. ΓΑΡΟΦΑΛΙΔΗΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν.
 ΗΛ. ΓΑΦΟΣ Καθηγητὴς Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
 ΜΑΡ. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ Καθ. Ἱατρ. Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν, Ἀκαδημαϊκός.
 Γ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Διευθυντὴς Ἱατρὸς Σανατορίου «Σωτηρία».
 Κ. ΓΕΩΡΓΙΚΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητὴς Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 ΜΕΛ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημ. Ἀθηνῶν.
 Ν. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΑΛ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Λογοτέχνης.
Α. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Παιδαγωγός — Διευθύντρια Ἀρσακείου.
ΙΣ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΑΡΚ. ΓΟΥΤΑΣ Ἐπ. Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Π. ΓΡΗΓΟΡΑΤΟΣ Ἱατρός, Πρόεδρος Ἀκτινολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν.
ΙΟΥΛ. ΔΑΛΙΕΤΟΣ Καθηγητὴς Φυσικ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Δ. ΔΑΛΜΑΣ Καθηγητὴς Φυσικ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Κ. ΔΑΡΡΙΓΟΣ - ΕΛΛΗΝΑΣ Λογοτέχνης.
Ι. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημ. Θεσσαλονίκης.
Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Διευθυντὴς Ἱατρός Σανατορίου Μελισσίων.
Θ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Ι. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ Καθηγ. Γεωπονικῆς καὶ Δασολογικῆς Σχολ. Παν. Θεσ/κης.
ΧΑΡ. ΔΙΑΠΟΥΛΗΣ Καθηγητὴς Φυσικομαθ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Ι. ΔΟΑΝΙΔΗΣ Καθηγητὴς Ε. Μ. Πολυτεχνείου.
Θ. ΔΟΞΙΑΔΗΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΥΣΤ. ΔΡΑΓΩΝΑΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΜΜ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Καθ. Φυσικ. Σχολῆς Πανεπιστ. Ἀθηνῶν. Ἀκαδημαϊκός.
ΝΙΚ. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ Καθηγητὴς Φυσικομαθ. Σχολῆς Πανεπιστημ. Θεσ/νίκης.
Ι. ΖΑΓΑΝΙΑΡΗΣ Ὑφηγητὴς Φυσικομαθ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ Καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Π. ΖΑΧΑΡΙΑΣ Καθηγητὴς Ε. Μ. Πολυτεχνείου.
Π. ΖΕΡΒΟΣ Καθηγ. Φυσικ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἀκαδημαϊκός.
Α. ΘΡΟΥΒΑΛΑΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Σ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ Διευθυντὴς Ἀν. Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν. Ἀκαδημαϊκός.
Π. ΙΜΠΡΙΑΛΟΣ Ἱατρός τ. Διευθυντὴς Ζωννείου Νοσοκομείου Πειραιῶς.
Κ. ΙΣΑΑΚΙΔΗΣ Καθηγητὴς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, Πρόεδρος Ἀκαδημαϊκός.
Κ. ΚΑΒΒΑΣΙΑΔΗΣ Καθηγητὴς Φυσικ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Ζ. ΚΑΪΡΗΣ Ἐπ. Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΜΑΡ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ Ὑφηγητὴς Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Δ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ Καθηγητὴς Α. Σ. Ο. Ε. Ε. Ἀθηνῶν.
ΠΕΡ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ Διευθυντὴς Ἱατρός Νοσοκομείου Εὐαγγελισμός.
Ι. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ Ὑφηγητὴς Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Γ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολ. Πανεπιστ. Ἀθηνῶν.
Γ. ΚΑΡΑΪΤΙΑΝΟΣ Ἱατρός τ. Διευθυντὴς Ζωννείου Νοσοκομείου Πειραιῶς.
Λ. ΚΑΡΑΠΙΠΕΡΗΣ Ὑφηγητὴς Φυσικομαθ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Ι. ΚΑΡΡΑΣ Διευθυντὴς Γενικοῦ Χημείου τοῦ Κράτους.
Δ. ΚΑΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ Διευθυντὴς Κεντρικοῦ Ἐδαφολογικοῦ Ἐργαστηρίου.
ΓΡ. ΚΑΤΣΑΣ Ἐπ. Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Γ. ΚΑΤΣΤΑΦΑΔΟΣ Ἱατρός Διευθυντὴς Ζωννείου Νοσοκομείου Πειραιῶς.
ΑΣΤ. ΚΟΒΒΑΤΖΗΣ Λογοτέχνης.
Δ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ Ἐπ. Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΑΘ. ΚΟΝΤΑΡΓΥΡΗΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Γ. ΚΟΡΩΝΑΙΟΣ Καθηγητὴς Ἐθνικοῦ Μετσόβειου Πολυτεχνείου.
Γ. ΚΟΣΜΕΤΑΤΟΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Α. ΚΟΤΣΑΥΤΗΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημ. Θεσσαλονίκης.
ΣΩΚΡ. ΚΟΥΓΕΑΣ Καθηγητὴς Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν. Ἀκαδημαϊκός.
Θ. ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΕΛΗΣ Ὑφηγητὴς Φυσικομ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
Δ. ΚΟΥΡΕΤΑΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημ. Θεσσαλονίκης.
Β. ΚΟΥΡΙΑΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Δ. ΚΟΥΡΟΥΚΛΗΣ Διευθυντής Ίατρὸς Νοσοκομείου Εὐαγγελισμὸς.
 Α. ΚΟΥΤΣΟΚΩΣΤΑΣ Καθηγητὴς Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 Ν. ΚΡΗΤΙΚΟΣ Καθηγητὴς Φυσικομαθηματ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 ΕΜΜ. ΚΡΙΕΖΗΣ Καθηγητὴς Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 Β. ΚΡΙΜΠΑΣ Ἀντιπρύτανης Ἀνωτάτ. Γεωπον. Σχολ. Πρόεδρος Ἀκαδημαϊκός.
 Γ. ΚΡΙΜΠΑΣ Ἐκτ. Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν,
 Πρόεδρος Πανελληνίου Ἱατρικοῦ Συλλόγου.
 Π. ΚΡΙΝΑΙΟΣ Λογοτέχνης.
 Κ. ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ Καθηγητὴς Ὠδείου Ἀθηνῶν.
 Ν. ΚΥΠΑΡΙΣΣΟΠΟΥΛΟΣ Ὑγιεινολόγος, Διευθυντὴς Ὑγειονομικοῦ Κέντρου
 Πειραιῶς.
 Λ. ΚΥΡΙΑΚΗΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Η. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητὴς Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης.
 Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Ν. ΚΩΝΣΤΑΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Δ. ΚΩΤΣΑΚΗΣ Ὑφηγητὴς Φυσικομαθηματ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Μ. ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητὴς Γεωπονικῆς Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης.
 Θ. ΛΑΖΑΡΗΣ Ζωγράφος.
 Δ. ΛΑΜΠΑΔΑΡΙΟΣ Καθηγητὴς Ε. Μ. Πολυτεχνείου. Ἀκαδημαϊκός.
 Σ. ΛΑΜΠΙΡΗΣ Ἐπ. Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Σ. ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Ν. ΛΟΥΡΟΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 ΣΤ. ΛΥΚΟΥΔΗΣ Συγγραφεὺς. Ἀκαδημαϊκός.
 Δ. ΜΑΓΚΡΙΩΤΗΣ Δημοσιολόγος.
 Π. ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητὴς Ἀνωτάτης Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν.
 Μ. ΜΑΚΚΑΣ Διευθυντὴς Ἱατρὸς Νοσοκομείου «Ἐρυθρὸς Σταυρός».
 Κ. ΜΑΛΤΕΖΟΣ Καθηγ. Φυσικομαθ. Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν. Ἀκαδημαϊκός.
 Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Κ. ΜΑΝΙΑΤΗΣ Διευθυντὴς Δημοτ. Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης.
 ΕΜ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ Γεν. Ἀρχίατρος, Πρόεδρος Ἀκαδημαϊκός.
 Μ. ΜΑΡΑΒΕΛΑΚΗΣ Καθηγητὴς Φυσικομ. Σχολῆς Πανεπιστημ. Θεσσαλονίκης.
 Δ. ΜΑΡΗΣ Καθηγητὴς Ὠδείου Ἀθηνῶν.
 Γ. ΜΑΡΙΔΑΚΗΣ Καθηγ. Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστ. Ἀθηνῶν. Ἀκαδημαϊκός.
 ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ Καθηγητὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 ΗΛ. ΜΑΡΙΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητὴς Φυσικομαθ. Σχολῆς Πανεπιστ. Ἀθηνῶν.
 Ι. ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ Ἐπ. Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημ. Ἀθηνῶν.
 Γ. ΜΑΡΟΥΔΗΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Κ. ΜΑΡΟΥΛΗΣ Διευθυντὴς Ἱατρὸς Νοσοκομείου «Ἐρυθρὸς Σταυρός».
 Π. ΜΑΤΑΡΑΓΚΑΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 ΠΑΝ. ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Παιδίατρος, τ. Διευθυντὴς Βρεφοκομείου.
 Μ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητὴς Φυσικομ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 ΑΝ. ΜΙΣΥΡΛΟΓΛΟΥ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης.
 Ν. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Α. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητὴς Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Λογοτέχνης.
 Κ. ΜΟΥΤΟΥΣΗΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 ΔΗΜ. ΜΠΑΚΑΛΟΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 ΣΤ. ΜΠΟΛΕΤΣΗΣ Λογοτέχνης.
 Α. ΝΕΖΕΡΙΤΗΣ Μουσουργός.
 Λ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Καθηγητὴς Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 ΜΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Γενικὸς Γραμματεὺς Ἑταιρείας Λογοτεχνῶν

9. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 'Υφηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 Γ. ΝΙΚΟΛΙΤΣΑΣ Καθηγητής Γεωπονικής Σχολής Θεσσαλονίκης.
 Ι. ΞΑΝΘΑΚΗΣ Καθηγητής Φυσικομαθημ. Σχολής Πανεπιστημ. Θεσσαλονίκης.
 Α. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΙΔΗΣ Διευθυντής 'Ιατρός Εὐαγγελισμῶν.
 Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Καθηγητής Φιλοσοφ. Σχολής Πανεπ. 'Αθηνών. 'Ακαδημαϊκός.
 ΑΝ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητής Γεωπον. Σχολής Πανεπ. Θεσσαλονίκης.
 Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστ. 'Αθηνών.
 ΑΝΤ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Γενικός 'Αρχίατρος Δήμου Θεσσαλονίκης.
 ΣΠ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Καθηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ Καθηγ. Φιλοσοφικ. Σχολής Πανεπ. 'Αθηνών. 'Ακαδημαϊκός.
 Κ. ΠΑΛΛΗΣ Διευθυντής 'Ιατρός Νοσοκομείου «Εὐαγγελισμός».
 Γ. ΠΑΜΠΟΥΚΗΣ Καθηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 ΔΡ. ΠΑΜΠΟΥΚΗΣ 'Υφηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 Ε. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 'Υφηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστ. 'Αθηνών.
 Κ. ΠΑΝΤΑΖΗΣ Καθηγητής 'Εθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 ΣΤ. ΠΑΞΙΝΟΣ Καθηγητής Γεωπονικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
 Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ Πρόεδρος 'Ιατρικοῦ Συλλόγου Πειραιώς.
 Κ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Καθηγητής Φυσικομ. Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 ΣΠ. ΠΑΠΑΛΟΥΚΑΣ Ζωγράφος.
 ΣΤ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ Καθηγητής 'Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής 'Αθηνών.
 Ι. ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ Καθηγητής Φιλοσ. Σχολής Πανεπιστημ. Θεσσαλονίκης.
 Ν. ΠΑΠΑΤΕΣΤΑΣ 'Ιατρός, 'Αντιπρόεδρος Πανελληνίου 'Ιατρικοῦ Συλλόγου.
 Π. ΠΑΠΑΤΖΩΝΗΣ Λογοτέχνης.
 Σ. ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΣ 'Επ. Καθηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 Κ. ΠΕΡΑΚΗΣ Διευθυντής 'Ιατρός Γεν. Κρατικοῦ Νοσοκομείου.
 Δ. ΠΙΚΙΩΝΗΣ Καθηγητής 'Εθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 ΣΤ. ΠΛΑΚΙΔΗΣ Καθηγητής Φυσικομαθημ. Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 Ι. ΠΟΛΙΤΗΣ Καθηγητής Φυσικομαθ. Σχολ. Πανεπ. 'Αθηνών. 'Ακαδημαϊκός.
 Γ. ΡΑΜΜΟΣ Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 Α. ΡΕΛΙΑΣ 'Υφηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 Κ. ΡΟΚΚΑΣ 'Υφηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 Π. ΡΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ 'Υφηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 ΣΠ. ΣΑΡΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητής Φυσικ. Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 Σ. ΣΕΡΕΦΗΣ Καθηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 Μ. ΣΙΓΑΛΑΣ Καθηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
 Α. ΣΙΝΟΣ Καθηγητής 'Εθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 Α. ΣΙΜΩΝΕΤΟΣ 'Υφηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 Γ. ΣΙΜΩΝΕΤΟΣ 'Υφηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 ΗΒΗ ΣΚΑΝΔΑΛΑΚΗ (Μελισσάνθη) Λογοτέχνης.
 ΣΩΤ. ΣΚΙΠΗΣ Λογοτέχνης. 'Ακαδημαϊκός.
 Γ. ΣΚΛΑΒΟΣ Καθηγητής 'Ωδείου 'Αθηνών.
 Γ. ΣΚΛΑΒΟΥΝΟΣ Καθηγ. 'Ιατρ. Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών. 'Ακαδημαϊ-
 κός, τ. Πρόεδρος 'Ακαδημίας 'Αθηνών.
 Θ. ΣΚΛΑΒΟΥΝΟΣ Καθηγητής 'Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών.
 Α. ΣΚΟΚΟΣ Καθηγητής 'Ωδείου 'Αθηνών.
 Κ. ΣΟΥΡΛΑΣ τ. Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημ. Θεσσαλονίκης.
 Γ. ΣΠΕΡΑΝΤΖΑΣ Καθηγητής 'Οδοντοϊατρικής Σχολής Πανεπιστημ. 'Αθηνών.
 Θ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητής 'Εθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 Ι. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΣ Καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης.
 Γ. ΣΤΑΜΠΟΛΗΣ Πρόεδρος Συνδέσμου Λογοτεχνών.
 Δ. ΣΥΜΒΟΥΛΙΔΗΣ Διευθυντής 'Ιατρός Σισμανογλείου 'Ινστιτούτου.

Δ. ΣΦΑΛΑΓΚΑΚΟΣ Διευθυντής Ιατρὸς Ζαννείου Νοσοκομείου Πειραιῶς.
 Α. ΣΩΧΟΣ Καθηγητὴς Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 ΑΘ. ΤΑΡΣΟΥΛΗ Λογοτέχνης.
 ΑΓΓ. ΤΕΡΖΑΚΗΣ Λογοτέχνης.
 ΦΩΤ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ Παιδαγωγός, Λογοτέχνης.
 Α. ΤΖΩΡΤΖΗΣ Καθηγητὴς Φυσικομαθηματ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Χ. ΤΟΥΛ Ἐπ. Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Δ. ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ Διευθυντὴς Ἱατρὸς Σανατορίου Σωτηρίας, Ὑφηγ. Πανεπιστημ.
 Γ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητὴς Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀκαδημαϊκός.
 Ι. ΤΡΙΚΚΑΛΙΝΟΣ Καθηγητὴς Φυσικομαθ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Α. ΤΣΑΚΑΛΩΤΟΣ Καθηγητὴς Φυσικομαθ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Π. ΤΣΕΛΙΟΣ Ἐπ. Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Δ. ΤΣΙΠΟΥΡΑΣ Καθηγητὴς Ἀνωτάτ. Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν.
 ΑΛ. ΤΣΙΡΙΝΤΑΝΗΣ Καθηγητὴς Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Β. ΤΣΟΠΕΛΑΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Γ. ΤΣΟΥΤΣΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Καθηγητ. Ἱατρ. Σχολῆς Πανεπ. Θεσ)νίκης.
 Ν. ΤΣΟΥΧΛΟΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Λογοτέχνης, Διευθυντὴς Ἀρχείων Κρήτης.
 Α. ΦΛΩΡΟΣ Διευθυντὴς ἱατρὸς Νοσοκομείου «Εὐαγγελισμός».
 Π. ΦΛΩΡΟΣ Λογοτέχνης.
 Χ. ΦΡΑΓΚΙΣΤΑΣ Καθηγητὴς Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
 ΖΩΗ ΦΡΑΓΚΟΥ Παιδαγωγός, Λογοτέχνης.
 Β. ΦΡΕΡΗΣ Λογοτέχνης.
 Ι. ΧΑΡΑΜΗΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 ΓΡ. ΧΑΡΗΣ Λογοτέχνης, Διευθυντὴς Περιοδικοῦ «Νέα Ἑστία».
 Δ. ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ τ. Διευθυντὴς ἱατρὸς Σανατορίου «Σωτηρία».
 ΣΠ. ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ Διευθυντὴς Ἱατρὸς Κλινικῆς Παίδων «Ἀγλ. Κυριακοῦ».
 ΓΡ. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης.
 Σ. ΧΟΡΣ Καθηγητὴς Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 Π. ΧΟΡΤΗΣ Ὑφηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 Π. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Ὑφηγητὴς Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου.
 Κ. ΧΩΡΕΜΗΣ Καθηγητὴς Ἱατρικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Παράρτημα Ε – Εκθέση Αρχιμανδίτη Χριστοφόρου Παπουτσόπουλου

Έκθεση που συνέταξε και υπέβαλε στον Αρχιεπίσκοπο ο Ιεροκήρυκας Αττικής, και μέλος της αδελφότητας θεολόγων «Ζωή», Χριστοφόρος Παπουτσόπουλος σχετικά με την δράση του το 1931 σε βιομηχανικές μονάδες της Αθήνας και του Πειραιά.⁵⁴⁵

«Ὡς και το προηγούμενον έτος ούτω και κατά το υπ' όψιν την προσοχήν μου εφείλκυσε και το πλήθος των εργοστασίων εν Αθήναις και Πειραιεί. Υπάρχουν εργοστάσια, εις έκαστον των οποίων εργάζονται πεντακόσιοι και πλέον εργάται ή εργάτριαι επί 8 και 10 ώρας καθ' εκάστην, ενίοτε δε και περισσότερον. Ξένοι κατά το πλείστον προς την Εκκλησίαν οι άνθρωποι αυτοί διέρχονται τας ημέρας των ασχολούμενοι εις το βιοποριστικόν έργο των, χωρίς ουδεμία σκέψις πνευματική να τους απασχολή. Ουδέποτε ίσως προσέπεσαν εις τας ακοάς των τα ρήματα του θεού, και ουδέποτε ίσως εσκέφθησαν το διατί ζώσιν. Δια να επικοινωνήσω λοιπόν προς τους ανθρώπους αυτούς και τοις αναπτύξω τας στοιχειώδεις αληθείας της αγίας ημών θρησκείας, απευθυνόμενος προς τους διευθυντάς των εργοστασίων λαμβάνω την άδειαν και ομιλώ προς το εργατικόν προσωπικόν, συνήθως κατά την μεσημβρινήν διακοπήν της εργασίας. Μετά προσοχής οι εργάται ακούουν το κήρυγμα και ζητούν πολλάκις ίνα τακτικώς ερχόμενος προς το εργοστάσιόν των τους ομιλώ, όπερ ευχαρίστως πράττω, εφ' όσον εννοείται μοι επιτρέπει τούτο η απασχόλησίς μου εις τα άλλα καθήκοντά μου. Αλλ' εκτός της τάξεως ταύτης των εργατών, εις την οποίαν ανήκουν μάλλον αι εργαζόμεναι γυναίκες και τα κοράσια, υπάρχει και η άλλη μερίς η ανατρεφόμενη και βαυκαλιζόμενη με τα διδάγματα του κομμουνισμού και της αντιθρησκευτικότητος και της μανίας κατά της Εκκλησίας. Εις τινά των εργοστασίων εν τοις οποίοις πλεονάζει η τάξις αύτη των εργατών, οι διευθύνοντες αυτά μετά δισταγμού εδέχοντο να γίνη το κήρυγμα, φοβούμενοι ίσως τυχόν αποδοκιμασίας κατά του ιεροκήρυκος. Εις τας περιστάσεις όμως αυτάς αντελήφθη την ακαταγώνιστον δύναμιν του λόγου του θεού. Διότι οι εργάται αυτοί υπό την επίδρασιν των θείων του Ευαγγελίου αληθειών επιθασσεύοντο επί τοσούτον, ώστε ως παιδιά άκακα μάλλον, παρά ως άνδρες ώριμοι έχοντες ακούσει τόσα κακά της αγίας ημών Εκκλησίας και θρησκείας, να παρακολουθούν το κήρυγμα και να παρακαλούν και αυτοί να γίνεται τακτικώς και προς αυτοίς η θρησκευτική διδασκαλία. Βεβαίως μία μικρά, ασήμαντος ίσως δια την ολότητα, μερίς αδιαφορούσα προς το κήρυγμα υπάρχει. Θα ηδύνατο τις όμως να είπη ότι τούτο ουδεμία σημασίαν δύναται να έχη, την στιγμήν κατά την οποίαν η Εκκλησία καταρτίζουσα εργάτας ήθελε τους εξαπολύση εις τα κέντρα αυτά της διαδόσεως των κομμουνιστικών ιδεών. Το λόγιον του Αποστόλου Παύλου “μικρά ζύμη όλον το φύραμα ζυμοί” δύναται να ισχύση επ' αμφοτέρων των απόψεων εν τη προκειμένη περιπτώσει. Αφίεμενοι δηλονότι οι εκ των εργατών κομμουνίζοντες ελεύθεροι να εργάζονται δραστηρίως προς εξαπλωσιν των ιδεών των, επόμενον είναι να πληθυνθούν, προσηλυτίζοντες τους ανερματίστους θρησκευτικώς συναδέλφους των. Ποίον όμως μεγαλειώδες της Εκκλησίας κατόρθωμα ήθελεν ήτο, εάν κατώρθωνε δια της συστηματικής διδασκαλίας και νουθεσίας, εις εν έκαστον εργοστάσιον να συμπήξη πυρήνα εργατών διαπνεομένων από αισθήματα ευσεβείας και αφοσιώσεως εις την Εκκλησίαν, πυρήνα ο οποίος θα μετέδιδε συν τω χρόνω τας υγιείς αρχάς του Ευαγγελίου και εις τους λοιπούς [...]. Εκείνο όμως, το οποίον πρέπει ιδιαιτέρως να αναφέρω, ως άξιον ιδιαιτέρας προσοχής, είναι τούτο. Επιχειρηματίαι μεγάλοι, διατηρούντες ουχί εν αλλά πλείονα εργοστάσια, εν τοις οποίοις χιλιάδες εργατών εργάζονται, καίτοι τοις προσεφέρθη το κήρυγμα αδάπανον, ηρνήθησαν να επιτρέψουν όπως γίνη τούτο, προβάλλοντες διαφόρους αστηρίκτους δικαιολογίας. Ξένοι αυτοί προς την θρησκείαν, μη ζωογούμενοι από το πνεύμα του Ευαγγελίου, δεν δύνανται να εννοήσουν την επίδρασιν ην ασκεί επί του ατόμου η θρησκεία, ουδέ να φαντασθούν την ανακαίνισιν, η οποία δια της διδασκαλίας του Ευαγγελίου δύναται να επιτελεσθή»

⁵⁴⁵ ΙΑΙΣ, φάκ. 1.79, Ιεροκήρυκες (1838-1964), «Έκθεσις περί του θείου κηρύγματος ανά την περιφέρειαν της Ιεράς Αρχιεπισκοπής κατά το έτος 1931» του Ιεροκήρυκα Αττικής Χριστοφόρου Ν. Παπουτσόπουλου, Αθήνα, 25 Ιανουαρίου 1932. Οι μοναδες που έκανε κύρηγμα ήταν: «της Πειραιϊκής Εταιρείας στον Πειραιά και την Καλλιθέα, του Π. Σεχόπουλου, του Γιαννόπουλου και Σίας και του Καλαμερά στην Καλλιθέα, του Ρετσίνα στον Πειραιά, του Κρόνου στην Ελευσίνα, του Κουτρομπή και των Αδελφών Λαμπρόπουλου στην Αθήνα, του Κούτση, του Μόττη και των Τσιμέντων Ηρακλής στον Πειραιά, του Ατσάρου και των Υποδημάτων Τιτάν στην Αθήνα, του Κούρταλη, του Βόγλη, του Χατζηγιάννου και των Αδελφών Παπαστράτου στον Πειραιά, του Μανή, του Ματζούνη, των Υποδημάτων Αστήρ, των Αδελφών Παπαθεοδοσίου, της Ελληνικής Φανελλοποιίας και των Αδελφών Χαρισιάδη στην Αθήνα, και τέλος, του Κόσμου και των Υποδημάτων Factum στον Πειραιά» όπως παρατίθεται στο Τσιρώνης, 2007, σ. 248 - 248

Παράρτημα ΣΤ – Χριστιανικό Τραγούδι

Καινούργιος χρόνος – Γ. Βερίτης (Τα κάλαντα της Λευτεριάς)	Τα Ελάτια⁵⁴⁶ (Από τα τραγούδια των κατασκηνώσεων)
Καινούργιος χρόνος πάλι ξημερώνει και σβήνεται και χάνεται ο παλιός μαζί του να σβηστούνε όλοι οι πόνοι το δάκρυ μας, η λύπη, ο στεναγμός. Καινούργιος χρόνος πάλι ξημερώνει και λάμπει ο σκοτισμένος ουρανός μ' ελπίδες ο Θεός να τον χρυσώνει και να 'ν ευτυχισμένος και καλός. Ελάτε να γυρίσουμε και πάλι στην πίστη του Χριστού σαν αδελφοί και ο χρόνος ο καινούργιος θα μας βγάλει στης δόξας την ολόφωτη κορυφή. Χριστέ μεγαλοδύναμε Θεέ μας Χριστέ γεμάτε αγάπη και στοργή χαρούμενο το χρόνο χάρισέ μας και δώσε την ειρήνη σου στη γη	Τα ελάτια μας χαρίζουν την ψηλή κορμοστασιά και τα χιόνια της, ξεπλένουν από της πόλης τη βρωμιά Κι ανεβαίνοντας ξανά πάνω στα ψηλά βουνά η ψυχή μας παίρνει δύναμη κι αέρα κι η καρδιά μας λαχταρά ν' ανέβουμε πιο ψηλά πάνω στα Ελληνικά βουνά. Βουνά ψηλά, βουνά αιώνια παιδιά γιγάντια της γης για στολίδια σας τα χιόνια, χαμογέλιο η λάμψη της αυγής. Κι ανεβαίνοντας ξανά, πάνω στα ψηλά βουνά... η ψυχή μας παίρνει δύναμη κι αέρα... κι η καρδιά μας λαχταρά, ν' ανέβουμε πιο ψηλά... σ' όλα τα ελληνικά τα βουνά!

⁵⁴⁶ απαντάτε με διάφορες παραλλαγές και στην ΧΑΝ και στους Προσκόπους. Οι κατασκηνωτές των ΧΜΟ τόνιζαν την λέξη «αέρα» και αυτό προκάλεσε την αντίδραση των δυνάμεων Κατοχής. Γεώργιος Γαλίτης, συνέντευξη, 30/7/2015

Ύμνος ΧΜΟ	Ύμνος ΧΦΕ
Στην Ομάδα μας και πάλι ήρθαμ' όλοι με χαρά. Μας ανοίγει την αγκάλη σαν την μάννα τρυφερά.	Μὲ τὸ τραγούδι καὶ τὸ γέλιο, μὲ τὴ λαχτάρα τῆς ψυχῆς καὶ μὲ τὸ θάρρος ποὺ μᾶς δίνει ἡ δύναμη τῆς προσευχῆς,
Όλοι πάλι αγαπημένοι και μ' όλοθερμη ψυχή! Και στα ύψη ας ανεβαίνει, άγιο μύρο, η προσευχή.	παίρνουμε δρόμο καὶ κινᾶμε κι ὅλο τραβᾶμε μπρὸς γοργοὶ καὶ τ'ἅγιο μήνυμα σκορπᾶμε τοῦ λυτρωμοῦ σ' ὅλη τὴ γῆ.
Ω πανάγαθε Χριστέ μας, βασιλιάς μας είσαι Συ. Σκύψε τώρα ευλόγησέ μας, δος μας χάρη περισσή.	[...]
Η καρδιά μας διψασμένη, σαν πρωτάνοιχτος ανθός, από Σένα περιμένει δύναμη, δροσιά και φώς.	Όσοι ποθεΐτε τὴν ἀλήθεια ποὺ δίνει φλόγα στὴν ψυχή, καὶ λαχταρᾶτε μέσ' στα στήθια γιὰ μιὰ καινούργια ἐποχή,
Δίδαξέ μας την αλήθεια, μάθε μας την αρετή, κι ἀναπέ μας μέσ' στα στήθια θεία φλόγα, Λυτρωτή.	ὕψωστε λάβαρο τὸ νόμο τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς τιμῆς κι ἐλᾶτε στοῦ Χριστοῦ τὸ δρόμο νὰ τὸν βαδίσουμε μαζί.

Βιβλιογραφία - Πηγές

Τύπος

Καθημερινή 1944 - 1949

Ζωή 1944 – 1949

Ακτίνες 1944 – 1949

Ζωή του Παιδιού 1946 - 1949

Συνεντεύξεις

Γεώργιος Γαλίτης 30/7/2015

Ομότιμος Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ, Συμμετείχε στον νεανικό τομέα της «χριστιανικής κίνησης» της περιόδου που εξετάζουμε.

Καλίνικος Δασκαλούδης 28/4/2014

Αρχιμανδρίτης, Μέλος της Αδελφότητας Θεολόγων η «Ζωή», Συμμετείχε στον νεανικό τομέα της «χριστιανικής κίνησης» της περιόδου που εξετάζουμε.

Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος 26/4/2013

Αρχιμανδρίτης, Μέλος της Αδελφότητας Θεολόγων η «Ζωή», Μέλος της αδελφότητας την περίοδο που εξετάζουμε

Μαίρη Μόσχου 31/7/2013

Συμμετείχε στον νεανικό τομέα της «χριστιανικής κίνησης» της περιόδου που εξετάζουμε. Σύζυγος του Ιωάννη Μόσχου αρχηγού των πρώτων χριστιανικών κατασκηνώσεων

Αρχεία

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Αρχείο ΕΠΟΝ

Βιβλία

- Αβέρωφ Τοσίτσας Ευάγγελος, *Φωτιά και τσεκούρι*, Το Βήμα βιβλιοθήκη, 2009
- Αγγελής Βαγγέλης, *Μεταξική Προπαγάνδα και Νεολαία 1936 – 1940*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2004
- Αγουρίδης Σάββας, *Η θρησκεία των σημερινών Ελλήνων*, Τήνος, 1983
- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922 – 1974, όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, 1995
- Αλεξανδρίδης Απόστολος, «Ένα φαινόμενο της νεοελληνικής θρησκευτικής ζωής: οι χριστιανικές οργανώσεις», Το Σύνορο, τ. 39, 1966
- Αντερσον Μπενεντικτ, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Νεφέλη, 1997
- Αργυρίου Σοφία, «Εθνικοφροσύνη και αντικομμουνισμός στην Κύπρο υπό την επιρροή του ελληνικού εμφυλίου πολέμου» στο Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης (επίμ.) *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940 – 1960. Πρακτικά Συνεδρίου*, Βιβλιόραμα, 2014
- Αργυρόπουλος Ανδρέας, *Χριστιανοί και πολιτική δράση κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967- 1974)*, Ψηφίδα, 2004
- Arendt Hannah, *Υπόσχεση Πολιτικής*, Κέδρος, 2009, σ. 165
- Βαρδινογιάννης Βαρδής, *Δεν θέλω να μου δέσετε τα μάτια*, Ε.Δ.Ι.Α. , 2004
- Βαρών Οντέτ, *Ελληνικός νεανικός τύπος 1941 – 1945*, καταγραφή, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987
- Βαρών Οντέτ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, Εστία, Αθήνα 2009
- Βερβενιώτη Τασούλα, *Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό εμφύλιο: η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 107, σ. 157 – 181
- Βόγλης Πολυμέρης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις» στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτηρά, Βασίλης Δαλαμβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.) *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, 2008

Βόγλης Πολυμέρης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010

Γαλίτη Γεώργιου, *Παραδοσιακός μοναχισμός και θρησκευτικές οργανώσεις κατά την εποχή του γέροντος Ιωσήφ του ησυχαστού*, Ι.Μ.Μ. Βατοπεδίου, 2007

Γαζή Έφη, *Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών*, Νεφέλη, 2004

Γαζή Έφη, *Πατρίς Θρησκεία Οικογένεια, Ιστορία ενός Συνθήματος 1880 - 1930*, Πόλις, 2011

Γερουλάνος Μαρίνος, *Αναμνήσεις 1867-1957*, Καστανιώτης, 1995

Geyer Michael with assistance from Sheila Fitzpatrick, "Introduction: After Totalitarianism – Stalinism and Nazism Compared", στο *Beyond Totalitarianism, Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, 2009

Γούναρης Βασίλης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων, Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στην Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Παρατηρητής, 2002

Γιανναράς Χρήστος, *Ορθοδοξία και Δύση στην νεότερή Ελλάδα*, Δόμος, 1999

Γιανναράς Χρήστος, *Καταφύγιο Ιδεών*, Ίκαρος, 2001

Γιαννοπούλου Δανάη, *Η μάχη της προπαγάνδας – Τα Δεκεμβριανά του 1944 μέσα από τον αθηναϊκό τύπο*, Ασίνη, 2014

Γιαννοπούλου Δανάη-Μαρία, *3 Δεκεμβρίου 1944 - 11 Ιανουαρίου 1945: Οι πολιτικές εξελίξεις κατά την διάρκεια των Δεκεμβριανών και η στάση του αθηναϊκού τύπου*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασίας (σύμβουλος σπουδών Προκόπης Παπαστράτης), Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2011

Γκενάκος Δημήτριος, *Ένας σπουδαστής θυμάται: Η Χριστιανική Φοιτητική Ένωση και η πνευματική μου συγκρότηση*, Παρεμβολή, τεύχος 104, Ιαν – Φεβ – Μαρ 2013, σ. 8 – 12

Γουσίδης Αλέξανδρος, *Οι χριστιανικές οργανώσεις: η περίπτωση της αδελφότητας θεολόγων η «Ζωή»*, Θεσσαλονίκη, 1999

Δάφνης Γρηγόριος, *Η κοινοβουλευτική ζωή της χώρας από το 1872 έως το 1881* στο ΙτΕ, τόμος ιγ'

Εκδόσεις «ΔΑΜΑΣΚΟΣ», *Εις την υπηρεσία της αγάπης*, 1946

Δημαρά Κ. Θ., «Ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους, η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες αναγκές» στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, 1977

Ελεφάντης Άγγελος, *Μας πήραν την Αθήνα, Ξαναδιαβάζοντας την Ιστορία 1941 – 1950*, Βιβλιόραμα, 2003

Αδελφότης Θεολόγων «Η ΖΩΗ», *Μεταπολεμικά – Ο Δεύτερος πόλεμος και τα μετ' αυτών*, 1947

Αδελφότης Θεολόγων «Η ΖΩΗ», *Ομιλεί το μέτωπον*, 1949

Ηλιού Φίλιππος, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, ΑΣΚΙ-Θεμέλιο, Αθήνα 2004

Ιωάννου Γιώργος, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Κέδρος, 1984

Ιωάννου Γιώργος, *Το κατοχικό ημερολόγιο χωρίς περικοπές*, Εστία, 2000

Ιωάννου Γιώργος, *Δέκα ανέκδοτα γράμματα στον Χρήστο Σαμουηλίδη 1949-1951*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2000
Καβάλα Μαρία, *Η Θεσσαλονίκη στην Γερμανική Κατοχή (1941- 1944):κοινωνία,οικονομία και διωγμός Εβραίων*, Διδακτορική διατριβή(Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Έφη Αβδελά), Πανεπιστήμιο Κρήτης - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,2009

Καραγιάννης Γεώργιος, *Εκκλησία και κράτος 1833 – 1997.Ιστορική επισκόπηση των σχέσεων τους*, Το ποντίκι, 1997

Καραγιάννης Γεώργιος, *Η εκκλησία από την κατοχή στον εμφύλιο*, Προσκήνιο, 2001

Καραμούζης Πολύκαρπος, *Κράτος, Εκκλησία και εθνική ιδεολογία*, στην νεότερη Ελλάδα (Κλήρος, θεολόγοι και θρησκευτικές Οργανώσεις στο Μεσοπόλεμο) Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2004

Καστρινάκη Αγγέλα, «Η λογοτεχνία στην Κατοχή», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος, Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα. Β' Παγκόσμιος πόλεμος – Αντίσταση και Κατοχή 1940 – 1945*, Τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, 2007

Κολιτσάρας Ιωάννης, *Από την ιστορίαν της αδελφότητος θεολόγων «Ζωή» κατά την περίοδον 1940 – 1941*, ΖΩΗ, χχ

Κολιτσάρας Ιωάννης, *Σεραφείμ Παπακώστας* (Βιογραφία), Ζωή, 1980

Κόντης Βασίλειος, «Η περίοδος του εμφυλίου πολέμου» στο *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000

Κοτταδάκης Αθανάσιος, *Γυναίκες της αγάπης*, Τήνος, 1996

Constantelos Demetrios, *The Zoë Movement in Greece*, St. Vladimir's Seminary Quarterly, vol 3, 1959

Κωνσταντάρης Στρατής, *Το «νέο κύμα» στην ελληνική ιστοριογραφία για την δεκαετία του 1940*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασίας (σύμβουλος σπουδών Προκόπης Παπαστράτης), Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2012

Λέκκας Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Παπαζήση, 2011

Λιάκος Αντώνης, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων, Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Λωτός, 1988

Λιναρδάτου Σπύρου, *Από τον εμφύλιο στην χούντα 1949 – 1952*, Παπαζήσης, 1977

Λούκος Χρήστος, «Η πείνα στην κατοχή», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος, Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα. Β' Παγκόσμιος πόλεμος – Αντίσταση και Κατοχή 1940 – 1945*, Τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, XXXX

Λυγούρα Αναστασία, «Η πολυεπίπεδη δράση των φοιτητών της Θεσσαλονίκης την περίοδο της Γερμανικής κατοχής» στο Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης (επίμ.) *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940 – 1960. Πρακτικά Συνεδρίου*, Βιβλιόραμα, 2014

Λυμπεράτος Μιχάλης, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου: κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στην μεταπολεμική Ελλάδα. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Αθήνα, 2006

Mazower Mark, «Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους» στο *Ίστωρ*, τ. 3, 1991

Makrides Vasilios, Orthodoxy in the service of anticommunism: The religious organization Zoe during the Greek Civil War στο Philip Carabott, Thanasis D. Sfikas, 2004, *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silence*, Ashgate Publishing

Μαριόλης Δημήτρης, *Εθνική ταυτότητα και ιδεολογία στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού της μετεμφυλιακής περιόδου 1950 -1974*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασίας (σύμβουλος σπουδών Προκόπης Παπαστράτης), Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2013

Μάστορα Ευτυχία, *Η νοηματική της αγάπης – Ο Μητροπολίτης Νικόδημος Γραικός και το πρωτοποριακό έργο του για τους κωφούς*, Πάτρα, 2009

Μαστρογιαννόπουλος Ηλίας, *Αλέξανδρος Γκιάλας - Γ. Βερίτης*, Δαμασκός, 1988

Μαστρογιαννόπουλος Ηλίας, *Μαρτυρίες και επιστροφές*, Δαμασκός, 1998

Μαστρογιαννόπουλος Ηλίας, *Σκαπανείς του Ευαγγελίου*, 1994

Μάταλας Παρασκευάς, *Έθνος και ορθοδοξία – Οι περιπέτειες μιας σχέσης – Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2002

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946: προοίμιο του Εμφυλίου Πολέμου» στο Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, Θεμέλιο, 1984, σ. 307-310

Μαχαίρα Ελένη, *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987

McNair Braian, *Εισαγωγή στην Πολιτική Επικοινωνία*, Κατάρτι, 1998

Mitropoulos George, *Προφορική Ιστορία “Μνήμες πολέμου, κατοχής, τρομοκρατίας, εμφυλίου”* στο M. Rossetto, M. Tsianikas, G. Couvalis and M. Palaktsoglou (Eds.) *"Greek Research in Australia: Proceedings of the Eighth Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2009"*.

Μπαλάνος Δημήτριος, *Η θρησκευτικότητα του ελληνικού λαού*, Αετός, 1947

Μπάλτα Αθανασία, *Το περιοδικό της Ε.Ο.Ν. «Η Νεολαία»: Σκοποί και Απήχηση στο Ιστορικό της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986

Μπαλτά Νάση, Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Σημειώσεις στην ιστορία του τύπου, Η ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, 1993

Μπάλτα Νάση, «Διαστάσεις και όψεις του εθνικού και αντεθνικού στην κομμουνιστική και αντικομμουνιστική προπαγάνδα της περιόδου 1936 – 1949 – Η

έννοια της εθνικής ενότητας» στο Χαγκεν Φλάισερ (επιμ.) *Η Ελλάδα 34 – 49. Από την Δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, 2003

Μπράνγκ Λέοντος, *Το μέλλον του Ελληνισμού στον ιδεολογικό κόσμο του Απόστολου Μακράκη*, Διδακτορική Διατριβή, Αρμός, 1997

Maczewski Christoph (μετ. π. Γεώργιος Μεταλληνός), *Η κίνηση της ΖΩΗΣ στην Ελλάδα*, Αρμός, 2002

Μπουτζουβή Αλέκα, Θανοπούλου Μαρία, *Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα. Οι εμπειρίες μιας δύσκολης πορείας*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 107, σ. 3 – 21

Μπουρνάζος Στρατής, "Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές" στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, 2009

Μπουρνάζος Στρατής, «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο, 1925- 1967», *Αρχειοτάξιο*, ΑΣΚΙ, τ. 5, Μάιος 2003

Μπούσχοτεν Βαν Ρίκη, «Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: το «παιδομάζωμα» και η επεξεργασία του παρελθόντος, στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ετυχία Βουτηρα, Βασίλης Δαλαμβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.) *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, 2008

Μποζοβίτης Σταύρος, *Σύλλογοι και Αδελφότητες στο Σώμα του Ζώντος Χριστού*, Σωτήρ, 2002

Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946 – 1949*, Βιβλιόραμα, 2001

Μόσχος Βασίλης «Η στρατηγική και η τακτική της Αριστεράς στο χώρο των λογοτεχνών τη δεκαετία 1940 – 1950» στο Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης (επίμ.) *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940 – 1960. Πρακτικά Συνεδρίου*, Βιβλιόραμα, 2014

Νικολακόπουλος Ηλίας, «Μετά τα Δεκεμβριανά. Από την Βάρκιζα ως την παλινόρθωση της Βασιλείας» Στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, Ελληνικά Γράμματα, 2003 – 2004

Οικονόμου Παναγιώτης «Τα Δεκεμβριανά του 1944 στη λογοτεχνία» στο Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.) *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940 – 1960. Πρακτικά Συνεδρίου*, Βιβλιόραμα, 2014

Πάλλας Δημήτριος, *Ορθοδοξία και Παράδοση. Δοκιμή Αυτοβιογραφίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005

Πανοπούλου Αγγελική – Τσικνάκης Κώστας, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1936 - 1931)*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1992

Παπαγεωργίου Νίκη, *Η Εκκλησία στη νεοελληνική κοινωνία. Γλωσσικοκοινωνιολογική ανάλυση των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου*, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκροφρόνων – Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922 – 1967*, Σαββάλας, 2006

Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Το ακροδεξιό κίνημα στην Ελλάδα, 1936 – 1949, Καταβολές, συνέχειες και ασυνέχειες», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.) *Η Ελλάδα '36 – '49. Από την δικτατορία στον εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*. Αθήνα, 2003

Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Αντικρουόμενες βεβαιότητες και νέοι τρόποι στον πολιτισμό του εντύπου 1940 – 1974» στο Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ ΕΙΕ, 2008

Παπακώστας Σεραφήμ, *Ευσέβιος Ματθόπουλος (Βιογραφία)*, Ζωή, 1980 (γ' έκδοση)

Παπακώστας Σεραφήμ, *Μεταξύ δύο πολέμων 1925 – 1940*, Ζωή, 1958

Paparoupas Athanasios, *Εμπέδωση εξουσίας και εσωτερική βία των αντιστασιακών οργανώσεων στην Κεντρική Ελλάδα (Affermissement du pouvoir et violence interne des organisations de la resistance en Grece Centrale)* (Διπλωματική Εργασία), EHESS, Παρίσι 2012

Παπαστράτης Προκόπης, «Ιστοριογραφία της δεκαετίας 1940 – 1950», *Σύγχρονα Θέματα*, 35 – 36 – 37, Δεκέμβριος 1988

Παπαστράτης Προκόπης, «Από την απελευθέρωση στην εμφύλια σύγκρουση» στο Φαράκος Γρηγόρης (επιμ.) *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα και προσεγγίσεις*, Φιλίστωρ, 1996

Πέιν Στάνλεϊ, *Η Ιστορία του φασισμού 1914-1945*, (μτφ. Κώστας Γεώργας), Φιλίστωρ Πουλόπουλος Κώστας «Η οργάνωση Εθνική Αλληλεγγύη 1941 - 1947» στο Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης (επίμ.) *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος 1940 – 1960. Πρακτικά Συνεδρίου*, Βιβλιόραμα, 2014

Προδρόμου Ε., «Ορθοδοξία, εθνικισμός και πολιτική κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα: καινούργιες προσεγγίσεις ή εσωτερικοποίηση δεδομένων παραδειγμάτων, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 5, 1995

Richter Heinz, «Η Συμφωνία της Βάρκιζας και τα αίτια του Εμφυλίου Πολέμου» στο Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, Θεμέλιο, 1984, σ. 341-374

Σεμελέν Ζακ, *Ασπλοι απέναντι στον Χίτλερ. Η αντίσταση των πολιτών στην Ευρώπη 1939-1943* (μτφ. Χριστίνα Ξανθοπούλου), Χατζηνικολή, Αθήνα, 1993

Σιγανού Μαρία, «Ιδεολογικές συνιστώσες του θρησκευτικού λόγου στον εμφύλιο πόλεμο: Το παράδειγμα της Ζωής», *Τα Ιστορικά*, τ. 26, 2008

Σουρουλής Χρήστος, *Ο Εθνικός Λόγος της 4ης Αυγούστου 1936*, Διπλωματική Εργασία, (Επιτροπή: Πετμεζάς Σωκράτης, Χατζηιωσήφ Χρήστος, Γράβαρης Διονύσης), Ρέθυμνο 2001

Σταθάκης Βασίλειος, *Το χριστιανικό έργο στα χρόνια της Κατοχής*, εκδόσεις Χριστ. Φοιτητικής Ένωσης, Αθήνα, 1990

Σταθάκης Βασίλειος, *Από την ιστορία του περιοδικού – «Ακτίνες» 1938 - 1997*, στο Χαραλαμπίδης Βασίλειος (επίμ.), *Ευρετήριο «Ακτίνων» τόμοι: 1938 – 1997*, Εκδόσεις «Ακτίνων», Αθήνα, 1998

Σταθοπούλου Θεόνη, *Το κίνημα του Παπουλάκου. Οι πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές διαστάσεις του*. Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1991

Τσάτσου Ιωάννα, *Φύλλα κατοχής*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1994

Τσιριντάνης Αλέξανδρος, *Χριστιανισμός και πολιτική*, Δαμασκός, 1957

Τσιριντάνης Αλέξανδρος, *Towards a Christian civilization*, Damascus, 1950

Τσιριντάνης Αλέξανδρος (Π. Μελίτης), *Για να ανοίξει ο δρόμος*, Ακτίνες, 1957

Τσιρώνης Θεοδόσης, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2007

Σταθάκη Βασίλειου, «Η Εκκλησία της Ελλάδος στα χρόνια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου» στο *Ιστορικά Δοκίμια. Η Ελλάδα στον 20ον αιώνα*, Δαμασκός, 2008

Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της κατοχής και της αντίστασης*, Παπαζήσης, 1995

Χαβάτζας π. Βασίλειος, «Υπέρβαση της πόλωσης», *Ανάπλασις*, τ. 357, 358, 1995

Χανδρινός Ιάσωνας, *Το τιμωρό χέρι του λαού – Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942 – 1944*, Θεμέλιο, 2012

Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, 2012

Χαραλαμπόπουλου Βασίλειου, *Ευρετήριο «Ακτίνων» - Τόμοι 1939 – 1997*, Εκδόσεις «Ακτίνων», 1998

Χαραλάμπους Διονυσίου, *Μάρτυρες. Διωγμοί 1942-45*, Δαμασκός, Αθήνα 1949, σ.73

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το «όχι» του Μεταξά: Βραχυπρόθεσμοι και μακροπρόθεσμοι παράγοντες μιας απόφασης», Επιστημονικό συμπόσιο, *Η Ελλάδα του '40 (19 και 20 Απριλίου 1991)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1993, σ. 236

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή» στο Χατζηιωσήφ Χρήστος, Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα. Β' Παγκόσμιος πόλεμος – Αντίσταση και Κατοχή 1940 – 1945*, Τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, 2007

Χριστιανική Φοιτητική Ένωση, *Οι νέοι στον πόνο και την δράση*, ΧΦΕ, 1946

Χριστιανική Φοιτητική Ένωση, *Αλέξανδρος Γκιάλας – Γ. Βερίτης*, ΧΦΕ, 2015

Χριστιανόπουλος Ντίνος, *Θεσσαλονίκη ου μ' εθέσπισεν*, Ιανός Θεσσαλονίκη 1999,

Ψύλλα Μαριάννα, *Το μήνυμα ως αντικείμενο ερμηνείας και ανάλυσης, Σημειώσεις Διδάσκουσας*, χχ

Ψύλλα Μαριάννα, *Η πολιτική ως λόγος και δράση*, Τυπωθήτω, 2003, σ. 25

Ψύλλα Μαριάννα, *Μεθοδολογία της ανάλυσης ενός γεγονότος στο έντυπο λόγο*, Τυπωθήτω, 2010